

प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थ
विशिष्टज्ञानं जन्यते । तेन च विशिष्ट
वैशिष्ट्यावगाहि मानान्तरमुत्थाप्यते । तेन

यत्किञ्चिच्छब्दबोधनिवेशः । समानानुपूर्वाकनानावाक्यविवक्षयतानामेवानु-
गतरूपेणैकैकारणतायामवच्छेदकत्वात् परंतोबहूनिमानित्वाद्येकैक-
वाक्यमक्तिघटितवाक्यपञ्चकवृत्तिसमुदायत्वस्य न तादृशकारणतावच्छे-
दकविवक्षयताश्रयवर्णस्वव्यापकत्वमिति यत्किञ्चिज्ज्ञानीवविवक्षयतानिवेशः ।
न च वाक्यान्तरसाधारणसमुदायरचनादाय वाक्यान्तरघटितसमुदायेऽति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् , तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तिस्वानिरूपकत्वेन नि-
रुक्तसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात्। नचैवमपि व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिसमुदाये
ऽतिव्याप्तिस्तद्वत्त्वमेवेति वाच्यम् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिसमुदाये
मत्वं तादृशवृत्तेन निरुक्तसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । नचैवमपि
एकैकन्यायमपटकं परप्रतिज्ञादिवाक्यं तत्समुदायेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ;
स्वात्मयीभूतयत्किञ्चिदप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वादिशून्यहेत्वाविद्युति पद्यत्स
मुदायत्वं तदन्वयत्वस्य समुदायत्वे विवक्षणीयत्वादिति विद् । न्यायज-
न्यबोधस्य परामर्शमयोजकतां सङ्गमयति प्रतिज्ञादीति । एकवाक्य
तयेति । विशेषणेतृतीया । तथाचैकवाक्यतापञ्जरित्यर्थः । एकवाक्यत्वं च
विशिष्टैकार्यमतिपादकत्वं तदुत्थाप्याकांक्षानिवर्तकत्वतज्जिवर्तनीयाकांक्षो-
त्थापकत्वान्यतरत्वं वा, तेन पद्यवाक्यजन्यमहावाक्यार्थबोधासम्भवे-
पि न क्षतिः । स्वार्थविशिष्टज्ञानम्- तद्यद्वाक्यार्थविवक्षयकज्ञानम् । तद्य
समूहालम्बनमन्यथा वेत्यन्यदेतत् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि मानान्त-
रम्- विशिष्टवैशिष्ट्यनोपात्मकपरामर्शजनकं मनः । उत्थाप्यते-
स्वात्मकसहकारिसम्पत्तीक्रियते । तेन- तथाविधेन मनसा परामर्श उत्थाप्यते

इत्युपाध्याय । अप्र च तदेव श्रुत परामर्शरूप उपनयार्थविषयकत्वा
दित्याक्षिप्य उपनयस्य व्याप्त्यशे न तात्पर्यम्, तथा सति न्यायजन्य
मुद्धानुदाहरणार्थनया उपनयार्थतया च व्याप्तिमान पौनरुक्त्य स्यात्,
कि तु पक्षधर्मत्वमेवोपमयेन विवक्षित, तथा चोदाहरणार्थव्याप्तिरुपनयार्थ
पक्षधर्मतायाश्च विश्रुत्वलभेव मानमिति न्यायजन्यबोधस्य न व्याप्तिवि
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता, व्याप्य पक्षे वर्तते न वेत्याकाक्षानिवर्तकत्वा
नुरोधेनैव बह्विध्याप्यादिपदघटितमुपनयवाक्य प्रयुज्यत इति स एव
समाहितवान् । अत्रेह चि त्यते— यदि व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मत्वमेवाका
लित तदा व्याप्तिविशिष्टविषयक एव बोधस्तादृशाकाशा निवर्तयिष्यती
ति तथाविधबोध एव उपनयतात्पर्यमावश्यकम् । नचैवमप्याकाशानिष्ट-
त्वे अवा-तरवाक्यार्थबोधस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितोपगमेपि
न्यायजन्यमहावाक्यार्थबोधे उपनयाप्याप्तिमान नोपेक्षते, उदाहरणादेव
तद्ज्ञानात्, अवा-तरवाक्यार्थबोधिय परामर्शरूपत्वेपि निगमनज-यावाधि
त्वादिपतिपत्तेरनुमितावपेक्षितत्वात्तात्पर्य-त तदसत्वेन परामर्शा-तरस्या
पेक्षेति वाच्यम्, अवा-तरवाक्यार्थबोधे व्याप्तिमानानुरोधेन तदशेष्युप
नयतात्पर्यरूपनामा आवश्यकत्वे महावाक्यार्थबोधे तद्ज्ञानेपि नापका
भावादिति । न्यायज यज्ञानस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यशक्यकलकित
तया अनुमितिजननायोग्यतया परामर्शांतरस्वीकार इति मिश्रा । नव्यास्तु
पक्षाशे व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव अनुमितिहेतु, नतु व्याप्या
मिहहेतुमदभेदज्ञानम्, तादृशवैशिष्ट्यावगाहिता च न न्यायजन्यशाब्द
बुद्धे, नामार्थमार्थभेदेनावयबोधस्या-प्युत्पन्नत्वात्, अतो व्याप्यत्वा
वच्छिन्नहेतुनिष्ठप्रकारताकरोधहेतुहेतुविशेष्यकव्याप्तिरूपविशेषणतावच्छेदक
प्रकारकमानसज्ञाना मानस एव तादृशपरामर्शाऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इत्यभिप्रा
येण तेनचेत्यापमिहितं, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरम्— विशिष्ट
वैशिष्ट्यबोधजनक विशेषणतावच्छेदकीभूतव्याप्तिप्रकारक भूत्ववच्छिन्न

न्यायलक्षणम् ।

चरमः परामर्श उत्पाद्यत इति न्याय
जन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता
इति तत्त्वचिन्तामणौ न्यायलक्षणम् ।

दीधितिः ।

उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वम् ।

विशेष्यकं ज्ञानम्, उत्थाप्यते, जन्यते. तेन, तादृशविशेषणतावच्छेदक
प्रकारकज्ञानेन, परामर्शो जन्यत इत्यर्थः, नचैवं तेन परामर्शस्य जनना
दिति ग्रन्थासङ्गतिः, तत्र परामर्शपदस्य व्याप्याभिन्नदेतुमवभेदबोध
परत्वादित्याहुः । शुद्धहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षधर्मत्वाकांक्षया अत्र
पक्षधर्मत्वबोधमात्रतारपर्यकं व्याप्यधर्मकपदाघटितमेवोपनयवाक्यं प्रयुज्यत
इति प्राचीनताभिप्रायकमिदम् ; अत एव दीधितिकृता तन्मताभिप्रायेणैव
'उदाहरणोपनययोरेव तत्पर्यवस्यती' त्यत्रोदाहरणान्तर्भावेणैव परामर्शप्रयोज
कत्वपर्यवसानमुक्तं नतूपनयमात्रस्येत्यपि वदन्ति । अत्र परामर्शप्रयोज
कत्वेन शाब्दज्ञानस्य लक्षणपटकत्वे स्वयमनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया शाब्दज्ञान
पदं प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थज्ञानपञ्चकपरं, जनकवाक्यपदं च
प्रत्येकं तत्तद्बोधजनकवाक्यपञ्चकपरम्, अतः प्रतिज्ञादिवाक्यपञ्चकनामः । प्रथो
जकान्तं च बोधविशेषाणां परिचायकमात्रम् । यद्यप्येवं प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यै
रेकज्ञानजननेष्येतादृशलक्षणा निर्वाहविरहः । तथापि प्रतिज्ञादिजन्य
बोधानां परामर्शप्रयोजकतालाभायैव सम्भवाभिप्रायेण तावदर्थविषयकमेकमेव
ज्ञानं परामर्शप्रयोजकत्वेनाभिहितमित्यभिप्रेत्य दीधितिकृतपर्यवसितन्याय
लक्षणमाह— उचिते ति । उचितानुपूर्वीकाणि प्रतिज्ञादीनि पञ्च यत्र समु
दाये तत्त्वम्, तादृशपञ्चपर्याप्तसमुदायत्वमिति यावत् । पञ्चपदं निगमना
न्तानां विशिष्य निवेशलाभाय, न तु पञ्चत्वेनापि तेषां निवेशः प्रयोजना

भावात् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिपक्षके अतिव्याप्तिवारणाय उचितानुपूर्वा
 केति। उचितानुपूर्वा प्रतिज्ञोत्तरहेतूत्तरोदाहरणोत्तरोपनयोत्तरानिगमनत्वरूपा ।

ननु किमिदमुचितानुपूर्वाकत्वम् ? न तावत् दृशानुपूर्वा
 भवत्त्वम्, दर्शितानुपूर्वा निगमन एव विद्यन्ते, नापि तादृशानुपूर्वा
 घटकत्वम्, घटकताया दुर्निर्वचत्वात्, तद्धि न स्वाविषयकप्रतीत्यविषय
 तादृशानुपूर्वाकत्वम्, प्रतिज्ञाप्रविषयकप्रतीत्या शुद्धनिगमनत्वेन विषयी
 करणाद्विशिष्टनिगमनत्वे तादृशप्रतीत्यविषयत्वानुपपत्ते, विशेष्यवृत्तेर्विशि
 ष्टानुयोगिकाभावात् न भ्युपगमात्, नापि तादृशानुपूर्वाविषयिताव्यापकविष
 यिताकत्वम्, शब्दव्यक्तिभेदेन प्रतिज्ञादेर्मिलतया कस्याश्चिदपि गति
 ज्ञान्यक्तैर्विषयितायास्तादृशानुपूर्वाविषयितासामान्यव्यापकत्वात्सम्भवात्,
 प्रतिज्ञादिन्यक्त्यन्तरघटितन्यायविषयकज्ञानेपि तादृशानुपूर्वाविषयितास
 र्त्वात्, यत्किञ्चिदानुपूर्वाविषयिताव्यापकत्वस्य व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादि
 विषयतासाधारणत्वात्, तादृशप्रतिज्ञादिविषयक न्यायविषयकज्ञानीयतया
 विधानुपूर्वाविषयितायाएव तादृशप्रतिज्ञाविषयताव्याप्यत्वात् । न च
 ज्ञानभेदेन विषयिताभेदानभ्युपगमात्सम्भवेति वाच्यम्, तादृशप्रति
 ज्ञादिव्यक्तिसमानाधिकरणत्वादिना भानुपूर्वाविशेषावाच्छिन्नन्यायविषयकज्ञा
 नीयानुपूर्वा विशेषविषयितायास्तादृशप्रतिज्ञादिव्यक्तिविषयिताशून्यावृत्तित्वा
 तस्यास्तद्व्याप्यत्वानपावात् । अथ निगमनपूर्वोपनयपूर्वोदाहरणपूर्वहेतुपू
 त्वरूपानुपूर्वाश्रयत्वेन प्रतिज्ञाया तादृशोदाहरणपूर्वत्वे सति प्रतिज्ञोत्त
 र्वादिरूपानुपूर्वाश्रयत्वेन च हेत्ववयवादीना निवेशाजानुपपत्ति । अथ
 तादृशैकविधानुपूर्वाविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तादृश
 पूर्वाघटकत्वमिति चेत्, एवमप्यैकैकन्यायघटक यत्प्रतिज्ञाघटकैकत्वात्
 तत्समुदायेऽतिप्रसङ्गो दुर्भारएवेति चेत्, नैवमुत्तराश्रयोभूतप्रतिज्ञाघव्यवहि
 तत्त्वं शून्यादिहेत्वादिशक्ति यद्यत्समुदायत्वं तत्तदन्वयत्वस्य समुदायत्वादि
 गत्वे तात्पर्यात् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिनिष्ठस्य नानान्यायान्तर्गतप्रतिज्ञ

दी]पतिज्ञादिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायान्तर्गतत्वादिविशेषणशून्यमेवो
 भावेयमिति नान्योन्याश्रयः । साध्यादिविशेषणनियन्त्रिताश्च प्रतिज्ञादयो
 भाव्या इति न विभिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः ।

रथकमिष्टस्य च समुदायरस्य सत्तदन्वयविरहात्प्रतिप्रसङ्गः ।
 एवञ्च घटमानयेत्यादि वाक्यवृत्तिसमुदायत्ववारणाय प्रतिज्ञादिवृत्ति
 स्वविशेषणमपि सार्थकमित्यवश्यम्, प्रतिज्ञादिवृत्तित्व च (प्रतिज्ञात्वाप्रव
 च्छिन्नवृत्तित्वम्) प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्तचञ्छेदक (यत्किञ्चि) दर्शयत्कथाप
 कात्त्वम्, अतः प्रतिज्ञादिपचकैकदेशसमुदाये नास्ति प्रसङ्गः । प्रतिज्ञात्वादे
 र्पर्याप्तवृत्तिरवाप्तदाश्रयकदेशमात्रवृत्तेरतत्पर्याप्तजनवच्छेदकरत्वं । समुदाय
 त्व चानेकपर्याप्तो धर्मः तस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन न्यायवृत्तित्वनिमित्त-वाक्यै
 कदेशे न्यायत्वव्यवहारमग इति नु विभावनीयम् । ननु प्रतिज्ञादिक
 क्षणे न्यायान्तर्गतत्वविशेषणस्य प्रवेशनीयत्वया अन्या-याश्रयप्रसङ्ग
 इत्यत आह— प्रतिज्ञात्वादिकमिति । उदासीनवाक्यवारके
 ति । न्यायान्तर्गतत्वं वाक्यवारणमात्रप्रयोजनकमेवम् । एतेन
 न्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिपचकसमुदायस्य उचितादुर्वर्तक-विरहादेव
 पर्याप्तत्वापसक्येन्यायघटकप्रतिज्ञादिसरीरे तादृशविशेषणानुपादानेपि न
 क्षतिरिति सूचितम् । (अत्रकेचित्— असाधकतास्थलत्वेन यायेऽप्यपि,
 अत्र उपास्यव्यवहारदिविद्वन्वेनोदाहरणाभावेन एव वक्ष्यमाणवदिति, तत्र,
 भाष्यमापनमेवेन न्यायमेवासाधकत्वस्यैव अत्रादिति) यदि च
 सर्वत्रैव समयबन्धमर्थले पञ्चावयवयोग इति ग यते तदाविगतनिर्वा
 णय समयबन्ध विनपि सर्वत्रैव पञ्चावयवयोगे इति मत स्वीकरणी
 यमिति ।) क्रमप्रवृत्तविभिन्नपक्षसाध्यहेतुकपनिजदिपचके ऽतिव्याप्ति
 भावा विरस्यति . साध्यादी ति । तस्मात्पक्षहेतुकन्याय
 रक्षणे तस्मात्पक्षकप्रतिज्ञ तत्पापनकहेतुतस्मा-व्यापकक्रोदाहरणतस्मात्

[दी] व्याप्त्यादेरिव साध्याद्यननुगमात्तनुगमो न्यायादेरपीत्यतएव ।
एतेन प्रतिज्ञानिगमनयो

पक्षसाधनकोपनमतसाध्यसाधनकनिगमनानि निवेशनीयानित्यर्थः ।
नन्वेव न्यायपरार्थस्याननुगततया न्यायपरत्वेन तानार्थकताप
तिरित्यपेक्षापात्तमाह व्याप्त्यादेरिवेति । व्याप्त्यादिपरार्थस्येवेत्यर्थः ।
साध्याद्यननुगमात् । स्वयटकसाध्यादीना मिलमिलरूपेण निवेशनीय
त्वात् । अननुगमः अनुगतप्रवृत्तिनिवृत्तिरिह । न्यायादेः न्या
यादिपरार्थस्य । आदिपदादवयवादिपरिग्रहः । इत्यतएवेति । मत्प-त
राभाषादिति याव । मन्वाश्रुनमूलम्बरमसिद्धवाक्यपरकज-यमहायाक्या
र्थबोधमात्राद्य लक्षणसम-वय निराविकीर्णु वाक्यपरकस्यैकविशिष्टार्थवाच
कता दण्डवति प्रतिज्ञानिगमनयोरिति । न सम्भूयेक्यं प्रतिपादकत्व
मित्यप्रेतनेना-वय । प्रतिज्ञार्थे बहूनिमतिपर्वते निगमनार्थस्य विशिष्टहेतु
ज्ञानज्ञानसाध्यत्वव्यथा-वयवोपयोगमे साध्यवत्याशयत्वात् एतेनहकस्य
मसङ्गात् । दण्डवान् र-दण्डवानित्यादाविव विधेयात् अधिकावमा
हिनस्तादृशा-वयवाभस्य सम्भवेपि शुद्धवस्तुवाच्येदकविशिष्टसाधितत्वा
दिविशिष्टसाध्यवतावगाहिन्या प्रतिनरेवोपयोगित्वेन साध्यावशिष्टपक्षे
तादृशसाध्यवता-वयवोपभ्यानाकाक्षिततया वाडिनापर्याविषयत्वात् । यतु
वह्निविशिष्टपर्वत इदंपक्षः । वह्निमत्पदोत्तरपर्वतपदापर्यतिरभेक्षिता ।
नीलो पटस्र-दर इत्यदाविव घट नील स्यु इदृश्यादौ नीलाभिनपटव्यो
विधेयमानादुदृश्यतावच्छेदकवाचकपदस्य उदृश्यतावच्छेदपूर्ववर्तिताया
उपेयणीयत्वात्, अतनेतादृशा-वयवोपसम्भव न च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्न
एव शुद्धवह्निमत्पदनिगमनोपमात्प्य विशिष्टवह्निमत्पदये र्गुणवद्विधेयतया न
वयोपयोगनैकवाच्यत्वं निर्बहनीनि वाच्यम्, गुणाना च परार्थत्वात्सम्ब

- [वी] उदाहरणावयवान्तरयोश्च न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वम् ।

न्यः सगत्वात्स्वादिति न्यायेन विधेयतया प्राप्तमानयोः शुद्धवद्भिन्नवच
विशिष्टवद्भिन्नस्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावात्प्रतिषेधिताकत्वरूपसम्बन्धाभा-
वेनैकवाक्यत्वनिर्वाहात्, अत एव विधेयभेदे सर्वत्र वाक्यभेदः,
केवलोपनयन्यबोधे पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वस्य विधेयत्वेऽपि उपनयनि-
गमनापीनबोधे उद्देश्यपरपूर्वनिर्दिष्टव्याप्यवत्परद्वार्यस्य उद्देश्यतावच्छेदक
त्वमेव मानेन तद्विषयकत्वनिगमनार्थविषयकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावा-
त्तुभूयैकवाक्यत्वमिति, तत्र— तात्पर्यसारे योजनायाः तादृशमोघसम्भ-
वात्, उद्देश्यवाचकपदस्य विधेयवाचकपदपूर्वत्वेन प्रतिबन्धानस्योपेक्षणी-
यतया योजनायैवोपनयेन पक्षे अर्थे पदार्थे साध्यव्याप्यवत्त्वयोपेक्षात् तात्प-
र्यसारे वादिवाक्ये योजनायाः दूषणानर्हतात्, तात्पर्यविग्रहस्यैव तत्र
कीलकत्वात् । इदमुपलक्षणम्, उपनयेनापि समं प्रतिज्ञायाः न विशिष्ट-
कार्थप्रतिपादकत्वं बह्विमत्येति पर्वते उपनयार्थस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वस्या-
प्राप्ततादृशहेतुमत्त्वार्थाशयित्वतया विधेयत्वसम्भवेऽपि अनुमिरूपयोगिनः
पक्षतानच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्त्वस्याकार्थयैवोपनयप्रतिपादनादनाकाक्षितस्य
पर्वते पर्वताभेदनेषस्य तात्पर्याविषयत्वत्वात् उदाहरणावयवान्तरयोश्चिति ।
उदाहरणपदकथोर्येऽप्युपपत्तिमागवोरपि नैकविशिष्टार्थबोधकत्वं तत्र
द्विरुक्तवत्पदेन महानसत्त्वमहानसान्द्रवादिनेद्देश्योपस्थापनात् तत्त्वपदे-
नापि तत्तदूपावच्छिन्नपरामर्शात्महानसं भूवद्भिन्नमत्र महानसान्द्रव्य-
वद्भिन्नमिति वाक्यार्थचतुष्टयविषयकसमूहात्मन्यनवभेदस्यैवोदयात् । न च
वीप्सया व्यापकत्वबोधनाद्भूवद्भिन्नव्यापकत्ववद्भिन्नानित्याकारक एकाविशिष्टा-
र्थबोधएव तत्रोत्पद्यत इति वाच्यम् ; योयद्व्याप्येऽन्येऽर्थकरवत्संगत्वात् ।
न च द्विरुक्तवत्त्वस्यैव व्यापकत्ववर्गः स च साध्योऽपि अन्येऽपि वाच्यम् ;

मामार्थयोर्भेदान्बन्धयोर्वस्थान्मुत्पन्नत्वात् । न्यायकत्वावच्छिन्नस्य तदर्थं
 स्थाभेदेनान्वय इत्यपि न सम्भवति । सुन्दरो दण्डीत्यादौ वृण्दाद्यष्टौ सु-
 न्दराद्यभेदान्बन्धवत्समाचविक्रिकरत्वात्प्रायेण मत्वर्थीयपदकृत्युपस्थाप्ये अर्थे
 असमस्तनामाद्यभेदान्बन्धवत्त्वासम्भवात् , अनेदान्बन्धवतियोगिसापेक्षतया
 असामर्थ्येन साध्यवाचकपदोत्तरं तद्विज्ञातसम्भवात् , तत्पदस्य तावतापि सा-
 र्थन्याससम्भवात् । तस्माद्यत्पदार्थे हेतोः तत्पदार्थे च तस्मिन् साध्यस्य
 विधेयतया भानमेव समूहालम्बनरूपं तत्र जायते, तदुत्तरं न्यायकता
 यावो मानसः, स एव वा शब्दबोधः, साध्यवाचकपदस्य प्रकृतसाधनन्याय-
 कताविशिष्टसाध्ये लक्षणिकतया तत्पदार्थे न्यायकताविशिष्टसाध्यवृत्ता
 मवगाहत् इत्युपेयम् । शीघ्रासमभिन्याहारस्यैव न्यायकत्वस्यैवस्थानादि-
 तया तादृशलक्षणाया निरूढलक्षणात्वेन वारिषाक्षये तस्मीक्षरे क्षति
 विरहात् । नच न्यायकताबोधस्वावश्यकत्वे नानाहेत्वधिकरणे बह्यादि-
 मन्वयबोधनस्याप्रयोजकतया घ्नादिकमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य समूहालम्बना-
 नान्यक एव न्यायकताविशिष्टसाध्यबोध उपेयतां यद्यत्पदन्तु तादृशलक्ष्यार्थ-
 तात्पर्यमाहकमेवास्तिवति वाच्यम्; अर्थबोधकत्वसम्भवे तत्परित्यागायोगात्,
 यो यो न बहिमान् स न पूमवानित्यादौ व्यतिरेकपुद्गाहरणे बहिन्येवादिहेतुके
 पूमबद्धेदावित्याध्यके तादृशान्वयमुदाहरणे वा यद्यत्पदार्थाविवक्षायां प्रति
 योगित्वात्कपदसमानविक्रिकपदोपस्थाप्यस्थानुयोगिनोऽपवेष्टेन नवा तत्रा-
 न्योन्याभावबोधानासम्भवात् । एवं चैत्रो जनाति कर्तृत्वादित्यादौ न्याया-
 न्तर्गते यो यः करोति स सजानातीत्युदाहरणे यद्यत्पदार्थाविवक्षायां धर्मिणो
 उक्तामेव साध्याश्रयधिकृतयोदाहणामासतामसन्नार्थेति । एवंचोदाहरण-
 समुदायत्वावधान्तरेण अत्र विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं सुतरापैव न सम्भवतीति
 भावः । एतेन हेतूदाहरणयोर्भूतवान्भूनाहदिनानित्येतादृशविशिष्टार्थ-
 बोधजनकत्वसम्भवाद्दुदाहरणावधान्तरेयोरित्यनुपपन्नमित्यपि निरुक्तम् ।

[वी] द्रागेव तु पश्चानामवधानाम् । परन्तु मतिज्ञाहेत्वोः कथंचिदुपपन्न

द्रागेव- सुतरानेव । नसंग्रह्यैकार्थमतिपादकत्वमित्यनुपपन्नते ।
 मतिज्ञाहेत्वोरित्यत्रापि नकारं विहाय ताभ्यां पर्वतो धूमज्ञानज्ञाप्य
 वह्निमानित्येतादृशविशिष्टज्ञानजननादिति भावः । अथ मतिज्ञानजन्यबोधो
 नन्तरं कुत्र इति साध्यज्ञापकाकांक्षायां तन्निवर्तकं हेतुवाक्यं प्रयुज्यते,
 तन्निवर्तकता च पक्षविशेषणतानापक्षसाध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वबोधनेनापि
 निर्वहतीति पक्षंशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिवोधस्या
 नुपयोगितया न तात्पर्यविषयत्वमिति चेन्न, पर्वते वह्निबोधानन्तरं पर्वते
 यद्वाहिसंप्रकं तत्रैवाकांक्षा जायते, तन्निवृत्तिश्च साध्ये घूमादिज्ञानजन्य
 पर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वमतिपादनैव, घूमाद्वाहिनमहानसमित्यादिवा-
 क्यस्य पर्वते वह्निमत्त्वं कुत्र इत्याकांक्षानिवर्तकत्वाभावात्, पक्षमी
 तत्तादृशपर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वमान च तन्निवृत्तेपक्षसाध्यांश एवो
 क्तवाक्यान्महानसादिविशेषणतयोपस्थिते तदपतीतेः एकैकार्थविशेषणता
 पक्षे अन्यविशेष्यकहेतुज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वबोधकतायाः पक्षस्या अव्यु-
 त्पत्त्यादिति घूमाद्वाहिनान्पर्वत इति विशिष्टवैशिष्ट्यावबोधस्यावश्यक-
 त्वात् । कथंचिदि ति । निगमनेऽयंपदानुपपन्नपक्षे वह्निव्याप्यधूम
 वत्पर्वतादिरूपोपनयार्थे निगमनार्थधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमत्त्वाद्यन्वयसम्भवा
 दिति भावः । अनुपपन्नपक्षे तु तादृशवह्न्यादिमत्पक्षरूपनिगमनार्थमात्रयोवे
 नैवाकांक्षानिवृत्तेरुपनयार्थे विशिष्टपक्षे निगमनार्थीमूलविशिष्टपक्षबोधस्या
 नुपपुक्तस्य न तात्पर्यविषयतेति कथंचिदित्युक्तम् । इदंत्वबोधयम्—
 अननुपपन्नपक्षेऽप्यननुपपन्नपक्षे निगमनार्थान्वय
 मात्रैरेव कृतकृत्यतया तत्समुदायार्थविशिष्टपक्षे निगमनार्थविषयकबोधे
 वि तात्पर्यमभावात्तन्मिति ।

[दी] निगमनयो । एकवाक्यताव्यवहारस्तु विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिपरता
मात्रेण । तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वञ्च यदि तद्विषयतत्पदार्थसार्थो
पस्थापकतया (तत्पदार्थोपस्थापकतया) तदा उदाहरणोप
नययोरेव तत्पर्यवस्यति । अथतदानुकूल्यमात्रेण, तदा को बहिमान

नन्वेव प्रतिज्ञादीना पश्चाना कथमेकवाक्यताव्यवहार इत्यत
आह— एके ति । विशिष्टैके ति । विशिष्टैकार्थप्रतीतिच्छापयोज्यत्वमात्रे
णेत्यर्थ । मात्रपदेन तादृशप्रतीतिजनकत्वव्यवच्छेद । तादृशी च
प्रतिपत्तिनिगमनरूपचरमवाक्यार्थबुद्धिरुदीच्यो वा मानस परामर्श ।
तररता च तामजनमतोप्युत्तरोत्तरवाक्यप्रयोजिकायाकाक्षानुत्थापयत
प्रतिज्ञादेरिद्वधूमहत्यादिवचसामानुपानिकवहन्यादिधीपरतावर्जिर्बहस्येव —
तत्प्रयोजकत्वैव । ननु तावद्विरवयवं समूहैकगहावाक्यार्थबोधाजन
नेपि परामर्शप्रयोजकीमूतस्वीयस्वीयतत्तद्विशिष्टैकार्थप्रयोजकताया सर्वावय
वेष्वेव सत्त्वेन निरकलक्षणसमन्वयो नानुपपन्न इत्यत आह— परामर्श
प्रयोजकत्वं चे ति । परामर्शप्रयोजकज्ञानकत्व चेत्यर्थ । तद्विषये ति ।
परामर्शविषयेत्यर्थ । तत्पदार्थसार्थोपस्थापकतये ति । अमेदे तृतीया ।
तथा च तदुपस्थापकरूपमित्यर्थ । विवक्षितमिति शेष । तथा च या
दृशयादृशवाक्ये परामर्शविषयसकलपदार्था उपस्थाप्यन्ते तदासमुदा
यार्थं विवक्षितमिति पर्यवसितोर्थ । उदाहरणोपनययोरेव ति । उप
नयस्य व्याप्त्यवबोधकत्वमताभिप्रायेणोदाहरणा तर्माव । तन् यावत्त्वम् ।
पर्यवस्यतीति । ताभ्यामेव परामर्शविषयसकलपदार्थोपस्थापनादितिभाव ।

अथ यथाह्यचित्तरामर्शानुकूल्य तादृशयादृशवाक्याना तादृश
तादृशवाक्यसमुदायत्वं विवक्षितमतो नोदाहरणोपनयमात्रेऽतिव्याप्तिरित्या
छद्मते अथे ति । तदानुकूल्यमात्रेण ति । पूर्ववदमेदे तृतीया । परा

अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयो - जकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वं ।

[वी] पर्वतो वह्निमान् कुतो घूमवत्त्वादित्यादेरपि तथात्वमित्यादि
समाहितम् ।

इति दीधितो न्यायसंज्ञणम् ।

अवयवत्वन्तु न्यायान्तर्गतत्वे सति

मर्शमयोजकत्वमित्यनुवच्यते । इत्यादेः— इत्यादिसमुदायस्य । तथात्वम्—
न्यायत्वम् । स्यादिति शेषः । को वह्निमानित्यादिवाक्यानामपि जिज्ञासा
शासनद्वारा अवयवमयोजकत्वेन यथाकथंचित्परामर्शानुकूलवत्त्वमवा-
दिति भावः । इत्यादीत्यादिपदात् व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादत्तत्वात्तद्यादेः
परिमहः ।

इति गद्यापरीये न्यायसंज्ञणम् ।

मूलोक्तावयवसंज्ञणे शाब्दज्ञानस्यानुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शमयो
जकशाब्दज्ञानजनकत्वमिधानं पञ्चवाक्यानामेकमहावाक्याचंधीजनकत्वमि-
मानेन प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थगोचरशाब्दधीविशेषाणां परिचयमेष,
तेषां निवेशस्तु विशिष्य तत्तदर्थविषयकशाब्दबुद्धित्वेन; न तु तादृश
शाब्दधीजनकत्वेन, तथा सत्यैकैवावयवजन्यशाब्दबुद्धेरपि परामर्शमयोजक-
तया स ज्ञानकारान्तरवाक्यार्थज्ञानजनकत्वव्यवयववेतिपक्षस्य दुर्नारत्वात् ;
न च साध्यविशिष्टपक्षादिविषयकशाब्दबुद्धित्वेन वापपक्षकनिवेशेऽनुरागः;
जनकान्तस्य तत्तद्गोपजनकान्यतमत्वादिरूपानुगतधर्मावच्छिन्नपरत्वात्-
नचैवं सति न्यायान्तर्गतते पर्वतो वह्निमानित्वाविवान्येऽतिन्यासि; वाक्य
पदस्य न्यायान्तर्गतत्वार्थकत्वादित्याभिप्रेत्य पर्यवसितं संज्ञणार्थमाह—
न्यायेति । (अथदुदासीने न्यायान्तर्गतत्वपदितप्रतिज्ञाच्यतमत्वमेव

नास्ति, तथापि तद्व्यतिरिक्तप्रतिज्ञाद्युपादानाभिप्रायेणेदम् ।) अथ किमिदं
 न्यायान्तर्गतत्वं ? न सानन्त्याविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वम् ; प्रतिज्ञाय
 विषयकप्रतीत्यापि हेत्वादिरूपन्यायैकदेशस्य विषयीकरणत्वात्तद्व्यतिरिक्तस्य
 दायात्कत्वान्वाये प्रतिज्ञायविषयकप्रतीत्यविषयत्वस्य दुर्घटत्वत् , एकदेश
 वृत्तेर्नासत्त्वविषयवच्छिन्नानुसंगिताकाशानानुशीकरात् , भावि न्याय
 विषयतात्प्रापकविषयिताकरत्वम् ; उच्चारणभेदेनैकानुपूर्ववच्छिन्नवाक्यानां
 मपि भेदात् कस्याश्चिदपि प्रतिज्ञावच्छेदविषयिताया एकविषयमपि न्याय
 मवगाहमानेषु सर्वेषु ज्ञानेषु वृत्तसम्भवात् , मैवम् ; एवाविषयक
 प्रतीत्यविषयन्यायकत्वमेव तत् न्यायत्वसामानाधिकरण्यात्तत्रैव तादृशप्रतीत्य
 विषयत्वं विवक्षणीयम् , एकैकप्रतिज्ञादिस्पष्टविषयकमतीतया स्वयंप्रत्य
 यद्विहितन्यायक उन्वयैकदेशहेतवत्त्वात्तत्रैव न्यायत्वाधिकरणे तत्र
 तिष्ठात्कत्वौ तत्रप्रतिज्ञादिव्यक्तविषयकप्रतीत्यविषयकत्वेन तासां तत्राव
 मग्याहृतमेव ; अथवा न्यायत्वावयवत्वमेव तत्रा, पर्याप्तविवक्षया एक
 देशस्यापि उच्चारणोपपत्तेः । वास्तुतो न्यायत्वपटकत्व सद्बुदापत्त्यात्प्राप्त
 निष्प्रयोजकत्वेनाविच्छेदादुचितानुपूर्वीकत्वमात्रं निवक्षितम्, तदेव च न्यायः
 अतर्गतत्वमेकदेशसाधारणम् । उचितानुपूर्वीकत्वं च प्रतिज्ञोत्तरहेत्वादि
 व्यतिरिक्तत्वमप्येकानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्, वि-
 शिष्टधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतायाः । तद्व्यतिरिक्तस्युदापपर्याप्तता
 एकदेशस्यापि तदाभवत्वात् प्रतिज्ञादेः तयात्मसत्तम् । उपनयविशेषो
 उत्तरविविशिष्टनिगमनत्वस्यैव च वैशिष्ट्यपटकत्वया निगमनस्याध्यस्तर्भावा
 उत्साधारण्यमस्तमेवोक्तधर्मस्य । विशिष्टस्यावच्छेदकतात्मने एकमव
 च्येदकमपरं च तद्विशिष्टं तद्विशिष्टस्यावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकम् , न
 तु सद्बुदापेक्ष्येदकत्वं पर्याप्तमित्युपपत्तेः च तादृशानुपूर्वीविशेषमकारक
 निगमनसमनियतकारणतावच्छेदकविषयताकरव विवक्षणीयम् । तादृशी
 च तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यनुद्विष्टावच्छिन्नकार्यत्वानिर्वायेतकारणत्वात्, तद्व

[दी] प्रतिज्ञाचन्यसमत्वम् ,

च्छेदकत्वं च हेत्वादिनिष्ठानन्तर्यप्रकारतापक्षमतिज्ञादिविषयतानामप्यव्याह-
 तम् । विनिगमनाविरहादितरविषयतानिरूपितत्वेन निश्चयत्वविशिष्टत्वेन
 च क्षरणीभूतज्ञानविषयसकलनिरूपितविषयितानां कारणतावच्छेदकत्वात् ।
 प्रतिज्ञोत्तरहेतुत्वादिबिच्छिन्नवैशिष्ट्यवृत्तिव्याप्यच्छिन्नकार्यता,निरूपितः प्रति
 ज्ञोत्तरहेतुरित्यादिज्ञानसाधारणतादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नमित्यव्यवस्थितिविशिष्टवैशि-
 ष्ट्यावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसादृशव्यवस्थादिप्रकारज्ञानकारणतां चादायो
 दासीनातिप्रसङ्गधारणाय कारणतायां सादृशव्यवस्थाप्यत्वव्यापकत्वयोर्निवे-
 दनम् । न च सादृशानुपूर्व्यविशेषावच्छिन्नवैशिष्ट्यव्याप्यादिबुद्धिस्त्वाव-
 च्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया अपि न सादृशानुपूर्व्यविशेषप्रकारकनिश्च-
 यत्वसमवैयर्थ्यसम्भवः; प्रतिज्ञायादिना वृत्तार्थान्तरावगाहितादृशानुपूर्व्यप्रका-
 रकज्ञानसमानाकारकज्ञानसाधारणत्वात् , सादृशज्ञानस्य वास्तवमतिज्ञाप-
 दिव्यकारणत्वसदृशतानुपूर्व्यप्रकारकत्वादिति वाच्यम्,मतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रका-
 रतानिरूपितहेतुत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेतिकमेण निगमनत्वावच्छिन्न-
 विषयतापर्यन्तं निवेद्य तच्छालिनिश्चयत्वसमनियतत्वस्यैव विवक्षितत्वा-
 तादृशनिश्चयत्वस्योक्तप्रसङ्गसाधारण्येन क्षतिविरहात् । नचैवमुदासीनमति-
 ज्ञायानन्तर्य हेतुत्वस्येवगाहते, यो ज्ञमस्तच्छिन्नसादृशमतिज्ञादिविषयितया
 अपि निरुक्तकारणतावच्छेदकतयाऽतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् , ज्ञमा-
 धिविषयितया एव निवेद्यनीत्यत्रादिति कृतं विस्तरेण ।

अवयवैकदेश्यावयवद्वयात्मकसमुदायस्य च धारणाय प्रतिज्ञा-
 चन्यत्वमिति । अथ घूमावालेकनान्पर्यतो बहुनिमान् घूमादित्यादि-
 न्यायान्तर्गतप्रतिज्ञैकदेशे घूमादित्यादिनामेऽस्तिव्याप्तिः ; तस्मापि हेतुपति-
 पाद्यो यादृशविशिष्टार्थस्तन्मात्रनोपकरणेन हेतुलक्षणाकान्ततया मतिज्ञा

अन्यतमत्वाकान्तत्वात् , न च तद्वटकपञ्चम्याः प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थ-
 बोधकत्वाभावात् बद्धमानहेतुलक्षणाकान्तत्वं तस्येति वाच्यम् ; एव-
 मपि घृणाद्बह्निमत्तः सप्तर्षी पर्वतो बह्निमानित्यादिवतिज्ञाघटकतादृश-
 भागेऽतिप्रसंगस्य दुर्बारत्वादितिभेदः ; प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष-
 णतापक्षप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति प्रकृत-
 हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भूतविषयिताशून्य-
 बोधजनकत्वावयवरूपहेतुत्वस्यैव निवेशनीयतयानतिप्रसंगात् । निगमन-
 घटकस्य तस्मादितिमागस्य वारणाय विद्येन्वदळम् , तज्जन्यबोधे ता-
 दृशविशिष्टविषयितावहिर्भूतव्याप्त्यादिविषयतासत्त्वेन । तद्वारणात् ।

ननु प्रतिज्ञाअन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभिन्नमित्यस्वरूपं प्रतिज्ञायेकदेश-
 साधारणमपि , भेदस्याभ्यासज्यवृत्तितया समुदायवृत्तिरे एकदेशवृत्ति-
 ताया अपि दुर्बारत्वात् ; अथ प्रतिज्ञादिभिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकरूप-
 वत्त्वं तत् तादृश च रूपं प्रतिज्ञात्वादिकमेव न तु तदेकदेशपर्याप्तपर्वत-
 पदत्वादिकम् , तदवच्छिन्ने अभ्यासज्यवृत्तिप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वा-
 दितिभेदः , प्रतिज्ञायेकदेशे प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदभावे तादृशभेदा-
 वच्छिन्नभेदस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नेपि सत्त्वासम्भवात् प्रतिज्ञात्पर्या-
 ष्यधिकरणसमुदायस्यैकदेशानतिरिक्तत्वात् , न हि अभ्यासज्यवृत्तिधर्माव-
 च्छिन्नानुयोगिताकेकदेशभेदः प्रामाणिकः , घटपटी न घट इत्यादिमतीते-
 रसिद्धेः । प्रतिज्ञादिभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकं यद्यद्वै तदवच्छिन्नानु-
 योगिताक्रमेदप्रतियोगितावच्छेदकपर्यवस्वविषयज्ञे च प्रतिज्ञाहेत्यादिसमु-
 दायेऽतिव्याप्तिः ; तादृशसमुदायत्वावच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वा-
 तादृशसमुदायत्वस्य निरुक्तरूपानन्तर्गतत्वेन तादृशसकलधर्मावच्छिन्नानु-
 योगिताक्रमेदप्रतियोगितावच्छेदकात् , प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगि-
 ताक्रमेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक्रमेदानुयोगिता-
 वच्छेदकत्वेनापि तादृशपर्यविशेषणे चातिगौरवम् , अतो लघुलक्षणांतरमाह

[दी] प्रतिज्ञापटकत्वे सति

प्रतिज्ञापटकत्वं इति । अत्रापि न्यायान्तर्गतत्वे सतीत्यनुपपद्यते ।
 अनो न्यायवदितिभूतवाचकव्युदासः । प्रतिज्ञावैशदंशवारणाय प्रतिज्ञाप
 टकत्वनिवेशनम् । तदर्थं प्रतिज्ञादिषटकतानवच्छेदकपर्यवस्यम् ।
 तेन प्रतिज्ञादिषटकतद्देशभेदस्य प्रतिज्ञावादिभूतत्वात्तद्वृत्तिपर्याय-
 च्छिन्नानुपगमेषु न सतिः । प्रतिज्ञादिषटकतावच्छेदकत्वं च प्रतिज्ञा
 वादिभूतवृत्तिसम् । तथा प्रतिज्ञावाचकच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वे
 सति प्रतिज्ञावादितामानाधिकरणत्वम् । तथात्वं च तद्देशभेदानुपपत्त
 पर्याये, तद्वच्छिन्ने प्रतिज्ञावाचकच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वात्, न तु प्रतिज्ञावादिः ।
 हेतुत्वादेः प्रतिज्ञावाचकच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वात्तत्रसहाय विशेय
 दत्तम् । न च मिलितभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकमित्येवनिवेशे हेतु
 वादेः हेतुत्वावच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वविरहाद्यह्यनुयोगिता
 वच्छेदकमित्येवम्याहृतमेवेति विशेषदत्तमर्थकमेवेति वाच्यम् ; धृमा
 दासोक्तवान्पर्यतो षट्कानित्यादिप्रतिज्ञापटकपूर्वादिस्वादिभागसाधारणस्य
 हेतुत्वस्य निवेशे तत्रातिपत्तत्वेन मिलितभेदपक्षकानुयोगितावच्छेद
 कत्वम्येकत्र निवेशासम्भवात् । वस्तुतस्तु तद्व्यापृत्पूर्वोपदेशितहेतु
 निवेशेनैव तादृशभागेवारणसम्भवानिमिलितभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकमित्य
 त्वस्यैव निवेशनीयतया बोधादेयमेव विशेषदत्तम् ; मिलितभेदपक्ष
 कानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञादिषटकतावच्छेदकत्वानात्मकत्वे विशेष्य
 दत्ते उभयापटितस्यनिवेशेनैवोपपत्त्या तद्व्यपत्तनागदयाघटितत्वपर्यन्त
 निवेशवैयर्थ्यात् । प्रतिज्ञादिषटकभागद्वयघटितवृत्तिप्रसूदायत्तस्य प्रति
 ज्ञावाचकच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वेन प्रतिज्ञापटकतानवच्छेदकत्वत्वे
 नैव वारणसम्भवात् । मिलितभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रति

शास्त्रविषयकतावच्छेदकरवस्तुमकत्वे तु प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणहेतवे कदेवाहेतुत्वपर्याप्त्यधिकरणमिति चेत्कदेवावृत्तिप्रसूदापत्त्वरूप प्रतिज्ञात्वहेतुत्वापवच्छिन्नमेवावृत्तियोगितावच्छेदकतया तत्प्रसूदापत्त्वरूपमादायातिप्रसङ्गस्य कारणाय भागद्वयपर्यन्तनिवेशसाधनयात् न चैकप्रतिज्ञात्वव्यक्तेरपरमप्रतिज्ञात्वव्यक्तयवच्छिन्नमेवावृत्तियोगितावच्छेदकतया प्रतिज्ञाविषयकतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेवेति बाध्यम् ; एतन्मायाधिकरणमतिज्ञात्वापवच्छिन्नमेवावृत्तियोगितावच्छेदकरवस्तु वा अनुगतरूपावच्छिन्नमतिज्ञात्वापवच्छिन्नमेवावृत्तियोगितावच्छेदकत्वस्य वा विशेषणीयत्वात् । अतएव कदाचिच्छब्दार्थव्यवसायवृत्तित्वेन विशेषणीयः । तेन प्रतिज्ञाविषयकद्वयान्यतरमादाय न तदेकदेशातिन्यासिः । केचित्तु प्रतिज्ञाविषयकतावच्छेदकत्वं एवावृत्तियोगितावच्छिन्नमतिज्ञादिकत्वे सति प्रतिज्ञाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वम् , सत्यन्तमनिवेश्य प्रतिज्ञादिविषयकत्वाभावकूटवस्तुमतिविषयतावच्छेदकत्वविशेषे ध्रुवाद्द्विमतरसप्तमपर्यन्तौ बहिर्मानुमादिभ्यादिभ्यान्तर्गतप्रतीतिहेतवे ध्रुवादिभ्योदिमागोऽस्ति न्यासिः, सन्न मकूटहेतुत्वावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविधिहेतुत्वमतिविषयकत्वरूपहेतुत्वसत्त्वेन तत्प्रतीतिहेतुत्वविषयकत्वमतिविषयतावच्छेदकत्वमावात्, अतः प्रतिज्ञाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वहेतुत्वविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वापवच्छिन्नमेककूटवस्तुमतिविषयत्वमेव प्रतिज्ञाविषयकत्वमित्यनेन विवक्षणीयम् , तथा आसम्भवारणाय सत्यन्तमवच्छेदकविशेषणम् , प्रतिज्ञाविषयकद्वयविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य प्रतिज्ञावाक्याभावसद्वेकदेशान्तरे सत्त्वे न तदाप्रसक्तमुदाहरणं तादृशप्रतीत्यविषयत्वात्सम्भवेति प्रतिज्ञात्वाद्यास्य तद्वद्वेकदेशस्य तद्वद्वेकदेशाविषयप्रतीत्यविषयत्वमेव तद्वद्वेकदेशवृत्तिप्रसूदापत्तिनिर्वाहः, प्रतिज्ञाविषयत्वपर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसत्यन्तमेव प्रतिज्ञात्वाद्यास्यपरत्वात्, सत्यन्तत्वसत्त्वेन प्रतिज्ञात्वादेरनुपादान्तं शक्यं तथा असाध्य इति विशेष्यदत्तम् , तच्च प्रतिज्ञाविषयकद्वयमवृत्तिपर्यन्तं

[दी] उभयघटकभागद्वयापत्तिर्त्वं वा वक्तव्यम् ।

पदत्वादेरेव, तदाभयमात्रविषयकप्रतीतेस्तत्समुदायरूपमतिज्ञाधिविषयकत्व
 स्वान्पाहतत्वात्, न तु प्रतिज्ञात्वादेः, एकदेशमात्रविषयकप्रतीतिविषय
 तयामतिप्रसक्तस्य तदभावच्छेदकत्वात्प्रमत्वात्, नचैकदेशमात्रविषयि
 काया अपि प्रतीतिः प्रतिज्ञात्वाद्याभयाधिविषयत्वसम्भवेन तदाभयसमुदाया
 विषयकत्वविक्षणे एकैकप्रतिज्ञाधिविषयिकाया अपि प्रतीतिः प्रतिज्ञात्वा
 द्याभयापरन्वयक्यविषयकत्वेन तदाभयसमुदायाधिविषयकतया एकैकप्रति
 ज्ञाधिविषयिपर्याप्तप्रतिज्ञात्वाधिकं तादृशप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव तद
 मतिप्रसक्तत्वादिति वाच्यम्; स्वाभयाधिविषयकप्रतीत्यविषयतया तादृश
 प्रतिज्ञात्वाद्याभये तादृशप्रतिज्ञात्वाद्याभयवर्णसमुदायाधिविषयकप्रतीतिविषय
 तावच्छेदकत्वविक्षया प्रतिज्ञाधिविषयकभक्तप्रत्ययानामेव तादृशसमु
 दायविषयकत्वेनादोषात्, अवच्छेदकत्वं चेहानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपमेव, न
 तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तेन प्रतिज्ञात्वादिना तदेकदेशमात्रविषयकज्ञान
 विषयतायां प्रतिज्ञात्वादेस्तथाविधावच्छेदकत्वसत्त्वेपि न कृतिः, तथा
 विषयार्थिकविदेकज्ञानविषयतात्वावच्छिन्नानतिरिक्तवृत्तिस्वामिद् निवेशनी
 यम्, तेन प्रतिज्ञादिपटकेषु सकलवर्णेष्वेव प्रतिज्ञाधिविषयकप्रतीतिविषय
 त्वसत्त्वेन तादृशविषयतासामान्यशून्याप्रतिज्ञावपि स्वव्यापकतादृशविषयता
 त्वावच्छिन्नकत्वस्य प्रतिज्ञात्वादिसाधारणत्वेपि च न क्षतिरिति वदन्ति ।
 तदसत्; एतदपेक्षमोक्तप्रतिज्ञाधिविषयत्वस्यैव कायवाचनानिर्भरस्य नि
 र्भोजतायात्वात् । एतेन प्रतिज्ञाघटकतावच्छेदकत्वं स्वसमन्वयविकरणत्वा
 नविकरणवृत्तिप्रतिज्ञात्वादिकत्वमित्यपि हेयम् । स्वत्वानुगमेन तादृशं
 स्वं यद्यद्विशिष्य तावतामनन्तभेदानां निवेशनीयतया महागौरवात् ।
 प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायव्यवहाराय उभयेत्यादि उभयघटकभागद्वयापत्तिवर्त
 वत्कार्यकम् । तथा च प्रतिज्ञादिपटकतावच्छेदकत्वे सति उभयघटकभाग

[दी] उपनयन प्रतिज्ञाहेतुदाहरणे उद्दहरणे पनयौ उपनयनिगमने इति विशिष्य वक्तव्यमिति ।

द्वयावृत्तिर्धर्मस्तद्वत्त्व दलद्वयार्थ । प्रतिज्ञाद्येकैकावयवघटकभागद्वयस्यारि
 यरिक्किदुभयघटकत्वादसम्भव इत्यत प्रतिज्ञा हत्वाद्युभयचतुष्टयस्य वि
 शिष्योभयपदार्थतामाह उभयचेति । इति विशिष्यवक्तव्यमित्याग्नेया
 क्त्वाद्ये विशेषणता तादृशोभयघटकभागप्रसिद्धे, किंतु प्रत्येक प्रति
 ज्ञात्वहेतुत्वादिना, तथा च प्रतिज्ञाघटको यो भाग यश्च हेतुघटक
 तदुभयघटितत्वमिति क्रमेणाघटितत्वचतुष्टय निवेशनीयम् । प्रतिज्ञाहेत्वा
 येकदेशघटितसमुदायवारणाय घटकभागनिवेशनम्, प्रतिज्ञादिघटकत्व
 चैकदेशसापेक्षेण प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयत्वम् । तथा च प्रतिज्ञत्वाश्रयहेतु वा
 श्रयोभयावृत्तित्वादिरूपविशेषणचतुष्टय धर्मविशेषण पर्यवसितम् । मन्वेव
 धूमाद्ब्रह्मिमत सधर्मा पर्यतो बह्निमान् धूमादित्यादि-यावत्प्रत्येकप्रति
 ज्ञायामन्यासि, तस्य हेतुलक्षणान्नातभागघटितत्वात्वावृत्तस्य पूर्वोपदर्श
 तहेतुत्वस्य निवेशेपि निगमनेऽवपदानुपपन्नपक्षे तत्रोपनये चाप्यतिर्दु
 र्भारिष, तस्योपनयघटकेनाप्यपदेनोपनयस्य च तदघटकेन तेन घटित
 त्वादिति वाच्यम्, अनुपपन्नपक्षे उपनयघटकभागनिगमनघटकभागद्वया
 घटितत्वशरीरे उपनयघटकत्वेन निगमनघटकस्य च निगमनाघटकत्वेन
 चापनयघटकस्य भागस्य विशेष्यवाचकव्यतिरिक्तत्वेन वा भागद्वयस्य
 विशेषणीयत्वात् । अयं सम्मादित्यादिभागस्य च सत्यं तत्रैव वारणात् ।
 स्वानाश्रयात्तरितभागद्वयवृत्त्यन्यत्वेन च धर्मा विशेषणीय । तेन हेत्वाघट
 परित्यागेन प्रतिज्ञोदाहरणादिसमुदाये न्यायात्तर्गते न्यतिमस्र । वस्तु
 तन्तु प्रतिज्ञाहेतू इत्यादौ हेत्वगदिपद प्रतिज्ञाघातिरिक्तपरम्, तथा
 चोदाहरणादे प्रतिज्ञाघातिरिक्तत्वात्त दोष । प्रतिज्ञाघातिरिक्तघटकत्व च
 प्रतिज्ञाद्येकदेशयावत्प्रतिज्ञात्वाघनाश्रयत्वमेव पर्यवसितं च ध्यमिति दिक् ।

[दी] प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपर्यकान्यतमज्ञान
जनकवाक्यत्वं तच्चमिति केचित् ।

मूलस्थं शाब्दज्ञानकारणशाब्दज्ञानान्तमन्यतमत्वेनानुगतरूपेणाद्य
यवप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबोधपरमतो नाननुगमः, तादृश
बोधजनकानां वाक्यानामन्यतमत्वेनानुगमे व्यासजवृत्तिधर्मावच्छिन्नानु-
योगिताकाग्योन्याभावानभ्युपगमे पूर्वोपदर्शितानुपपत्तिप्रसङ्गात्, शाब्द
बोधानामन्यतमत्वेनोपादानं युक्तत्वादित्यभिप्रायेण मूलोक्तावयववक्षणात्मन्यथा
व्याचक्षणानां केषाचिन्मतमाह— प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्ये ति । विशिष्य
निवेशानां विशिष्टार्थविशेषाणां साध्यविशिष्टपक्षादीनां परिचामकमात्र
मेतत्, ननु प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यत्वेन तेषां निवेशः, विशिष्टार्थविशेष
मनन्तर्मात्रं प्रतिज्ञात्वादीनां दुर्निर्वचतया तेषां विशिष्य निवेशस्यावश्य
कृत्वे तत्तद्विशिष्टार्थबोधजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन तत्तद्विशिष्टार्थनिवेशस्य
शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् । एतत्तूचनयैव तत्तदित्युक्तम् ।
न चात्र नादावयवजन्यसमूहारूपमन्यबोधं प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यविशिष्टार्थबोधं
वादाय तज्जनकसमुदायेऽतिव्याप्तिः, तत्तद्विशिष्टार्थबोधनिष्ठतदेकदेशं बुद्धि-
त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रयेऽवयवैकदेशे चातिव्याप्तिरिति वाच्यं;
तत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबुद्धिरवावच्छिन्नजन्यस्वान्यन्यतमत्वेनोपादाय त
निरूपितजनकत्ववच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणताया निवेशनीयत्वात् । ता
दृशो धर्मः पर्यतोवह्निमानिष्यादिवाक्यत्वमेव । वाक्यत्वस्य व्यासज्य
वृत्तितया नैकदेशेऽतिव्याप्तिः । तादृशशाब्दबुद्धिरवावच्छिन्नजन्य
तादृशशाब्दबुद्धिरवपर्याप्तवच्छेदकताकत्वम्, अतः प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादेस्सा
ध्यविशिष्टपक्षावगाहिशाब्दत्वमटितधर्मावच्छिन्नजनकत्वेपि नातिप्रसङ्गः ।
वाक्यज्ञानस्य जनकतामते तु तादृशजनकतायां विषयितासम्भवेन या
दृशधर्मावच्छिन्नं तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वं वा अवच्छेदकम्,
तादृशधर्मपर्याप्त्याश्रयत्वं विवक्षणीयमिति नासम्भवः । तादृशोपि

धर्म. पर्वतोवह्निमानित्यादिवाक्यसमेव । अथाकासादिमत्पद
समूहरूपवाक्यसमेव व्यासज्यमुचिदवच्छिन्नविषयज्ञानत्वेन च शास्त्र
मुद्वेजनकत्वं समूहत्वज्ञानस्यानुपयुक्तत्वात्, किं त्व'नुपूर्वाविशेषात्मका
कासावच्छिन्नविषयज्ञानत्वेनैव तथारथम्, जानुपूर्वाविशेषश्च एकवर्णं
निष्ठापरवर्णानन्तर्भवो न व्यासज्यमुचिरित्येकदेशातिपसगो दुर्भारः, न
च तादृशजनकतावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव विवक्ष
णीयमतो मादिपसग इतिवाच्यम्, तत्पसगतिज्ञादिभ्यक्तिभिन्नप्रतिज्ञादि
षट्कवर्णानामपि तादृशसमुदायप्रकृतया कविद्वयव्यवहारी तादृश
समुदायवापर्याप्ति मत्येकवचनव्यवहारानुपपत्तेः; मैवम्— तादृशमोक्ष
जनकतावच्छेदकीभूतपरिकविज्ञानीविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य वि
वक्षणीयत्वात् । तादृश च ज्ञान तथाविषयजनकताद्वयशून्यत्वेन विशेषणी
यम् । तेन प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये भातिग्याप्तिः । नचैव हेत्वर्थप्रतिपादक
भाग्यदितप्रतिज्ञाविशेषेऽग्याप्ति, तद्विषयकज्ञाने हेत्वर्थमोक्षकतानियमादिति
वाच्यम्, व्याप्यव्यापकभावनापन्नजनकताद्वयशून्यत्वाया निवेदनीयत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टजनकतानामव्यवहारे ज्ञाने विशेषणं
देयम्, स्व जनकता, प्रतिज्ञाहेतुत्वयादिविषयकज्ञान च, प्रतिज्ञाधर्ममोक्ष
जनकतानवच्छेदकीभूतहेत्वादिविषयताविशिष्टतादृशजनकताप्रथम एव, धूना
वालोक्तवान्पर्वतोवह्निमानित्यादिप्रतिज्ञामाप्रविषयकज्ञान च न तादृशविशिष्ट
जनकताभय, तद्विषयहेत्वर्थमोक्षजनकतावच्छेदकविषयताया अपि विशिष्ट
प्रतिज्ञार्थमोक्षजनकतायामवच्छेदकत्वात् । एतेन व्याप्यव्यापकभावनापन्न
तथाविषयजनकताद्वयशून्यत्वप्रवेशे धूनावालोक्तवान्पर्वतो वह्निमान् धूना
दित्यादि समुदायेऽतिग्याप्ति, तादृशसमुदायविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिज्ञार्थमोक्ष
जनकताहेत्वर्थमोक्षजनकतयोन्वाप्यव्यापकभावसत्त्वात्, व्याप्यव्यापकभावः
नापन्नतथाविषयजनकताद्वयशून्यत्वादिति निरस्तम् । तादृशवाक्यविषयक
ज्ञानीप्रतिज्ञाषट्कहेतुसमानाकारकवाक्यविषयताया निष्ठप्रतिज्ञार्थमोक्ष

न कृतावच्छेदकत्वेऽपि प्रतिज्ञावाक्यविषयतानन्तःपाङ्गिन्या हेतुविषयतामास्ता
 वशजनकतानवच्छेदकत्वात् । यदि चोदासीनपदार्थविषयितानियतविष
 यिताकाव्यव्यक्तिः प्रामाणिकी; तदा स्थानवच्छेदकविषयिता तथाविष
 यजनकतावच्छेदकत्वेन विशेषणीया, तादृशाव्यव्यक्तिविषयकज्ञाने अथ
 यान्तरविषयतानैयत्यस्य प्रामाणिकत्वेत्यगतिरेवेति ध्येयम् । समानाकारक
 प्रतिज्ञाद्वयाघातनकसमुदायस्याव्यव्यक्त्यर्थस्यैवत्वमित्येव, तस्यातथात्वे
 तद्धारणप्रकारोऽपि विन्तनीयः । न्यायान्तर्गतत्वस्यापि निवेशनीयतया
 नोदासीनवाक्यसाधारण्यमित्यपि बोध्यम् । अत्र चर्कचित्तनिवेशादननु
 गमो दुर्भारः । एवं प्रतिज्ञादिषट्कहेत्वर्थप्रतिपादकमानेऽङ्गिन्यासिः; एव
 मुदाहरणस्य वाक्यद्वयार्थकस्य संग्रहाय तत्प्रतिपाद्यसाध्यविशिष्टवर्ति
 विषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यता तथाविषहेतुविशिष्टवर्तिविषयकशाब्द
 बुद्धित्वावच्छिन्नजन्यता आन्वयतमजन्यतागर्भे निवेशनीया । तथा च तद्व्य
 टकप्रत्येकवाक्येऽङ्गिन्यासिः, एतादृशाव्यव्यक्तिविषयकबुद्धित्वं च न समुदाय
 स्यापि जन्यत्वावच्छेदकमिति तद्व्यवच्छिन्नैकजन्यतानिवेशासम्भवात् । न च
 जनकता एवान्वयतमत्वेन निवेशनीयाः, तच्छरीरे चोदाहरणप्रतिपाद्य
 तत्तद्विशिष्टार्थबुद्धित्वावच्छिन्ननिरूपितजनकताद्वयं द्वित्वेन निवेशनीयम्,
 अतः एकैकजनकताश्रयप्रत्येकभागविषयकज्ञानमादाय न प्रत्येकमानेऽङ्गि
 न्यासिरिति वाच्यम्; उभयभित्तत्वेन प्रत्येकमुभयोस्तत्त्वादुभयभित्त
 भिन्नत्वमोमयत्रासम्भवादन्वयतमत्वेनोपबोधोपादानासम्भवात् । व्यासज्यपृति
 धर्मावच्छिन्नाजुयोगिताक्रमेदोपगमे तु तादृशान्वयतमत्वाश्रयप्रत्येकजनकता
 मादायतिप्रसङ्गस्य दुर्भारत्वात् । पूर्वकल्पे तु प्रतिज्ञाषट्कत्वविशेषणे
 नैव नातिप्रसङ्गावकाशः, यो यो धूमवानित्यादिप्रत्येकवाक्यस्य वाक्य
 (समुदाया) द्वयव्यव्यक्त्याद्वयवच्छेदकत्वात् ।

न च वाक्यद्वयपर्याप्तमुदाहरणत्वं दुर्बलम्; स्वषट्कप्रत्ययव्यव्यक्त्यव्यव्यक्ति
 मिणि हेतुमत्तावोधकं यद्वाक्यं यच्च तदनन्तरप्रसुक्तं स्वषट्कतत्त्वदोषाद्याप्य

अतएव वह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्ये
तदवयवे च न न्यायतदवयवलक्षणाति
व्याप्तिः । तेन परामर्शस्य तदवयवेन
परामर्शजकस्य जननात् । यत्तु संक्षे-
पतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषा

तादृशभूमिणि साध्यवताबोधक यद्वाक्य तदुक्तत्वेनैव तथात्वात् ।
अथात्रापि प्रतिज्ञाघटकत्व निवेशनाभाति चेत्, तर्हि गुरुशरीरस्य
तादृशविषयतानिरूपकवणसमुदाहृत्य निवेशापेक्षया निरुक्तोपघटक
भागद्वयाघटितत्वनिवेशनेषोचिनामित्यरुचिर्जनवसेधम् ।

ननु न्यायजन्यज्ञानस्याप्युपनयार्थोपाध्यवत्पक्षावगाहितया परामर्श
वाक्यघटकवाक्यत्वमेवावयवत्वमव न्यायत्वं कुतो नोत्पत्ते एव तादृश
सरणनेति प्रतिज्ञादिपक्षकस्य विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वाभिमानिनामाशका
मूलकमेवाकरोति । अतएवेति । तादृशलक्षणमुपेक्ष्य यथोक्तलक्षणानु
सरणत्वेत्यर्थः । परामर्शस्य- परामर्शात्रस्य । परामर्शजनस्य-
परामर्शजनकमात्रस्य । मात्रपदान्पूर्वोपवर्गित-य यतदवयवलक्षणघटकज्ञा
तद्व्योचयित्वा क्रमेण व्यवच्छेद्या । समुदाहृत्यैव प्रचकाराणस्यपि
न्यायत्वनिष्ठमेव परामर्शप्रयोजकत्वमव एव यावन्प्रवहात्तत्त्वस्य समु
दाहृत्यैव-येनमात्रेण सत्त्वाच्च, एव च परामर्शप्रयोजकत्वपत्तयेव न्या
यत्वमिति केचित्, तन्मतमुपस्यति- यत्वेति । सक्षेपतः—
लक्ष्यत । सोपि न्याय एवेत्यनान्वयः । परामर्शप्रयोजकेति ।
वह्नि-उपाध्यवयवयानयानि तेषु कस्यस्यार्थत्वादि । विशेषेति । वाक्यपक्षका

भावात्सोपि न्याय एवेति. तन्न; कथाया
माकांक्षाक्रमेणैवाभिधानमिति प्रथमं
विशिष्टैर्विशिष्ट्ये आकांक्षा नास्तीति
तदभिधाने निग्रहादिति वक्ष्यते ॥ अ-
न्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया
न्यायत्वापत्तिः. आकांक्षाविरहस्तुल्यएव.

रनकसद्रूपवादित्यादिः । यादृशवाक्यप्रयोगो नार्थान्तरादिनिबन्धनमिदं
प्रयोजकः तदेव न्यायव्यवहारविषय इति नियमाभिप्रायेण दूषयति
तन्नोति । कथायाद्- विचारक्रमेण आकांक्षाक्रमेणैवाभिधानं निग्रह
प्रयोजकमिति श्लेषः । इति- अतः तदभिधाने निग्रहादित्यभिप्रेतान्वयः ।
विशिष्टैर्विशिष्ट्ये पक्षस्य न्यायिविशिष्टहेतुमन्त्रे । आकांक्षा -- विज्ञाना ।
मादनीति । विपत्तिवृत्तः साध्यतदभावसंशयतः तदेकतरकोटिकजिज्ञासा
मध्यममुदेति; ततः प्रतिज्ञावाक्यात्. श्लेषये तद्धेतौ तदनतीतौ च तद्व्यवहारोप
सिक्तव्याप्तौ तदन्तरमेव च पक्षस्य तादृशहेतुमन्त्र इति भावः ।
तदभिधाने—विशिष्टैर्विशिष्ट्यप्रतिपादकवाक्योच्चारणे। अत्रापि प्रथममित्य
नुपपद्यते । अ यथा — लक्षणात्तन्माहस्य लक्षणपरशेषमे । परामर्श
जनकतयेति । आप्तवाक्यव्यवहारेणान्तर्भाव परामर्शप्रयोजकत्वमात्रस्य
लक्षणत्वौचित्यादिति भावः ।

ननु मध्यस्थाकांक्षा यतो निवर्तते स एव न्यायः ; साच शब्दत्व
प्रकारिका विषयसिद्धिनिर्वाहककण्ठादेव निवर्तते, ननु प्रमाणान्तरादिति न
चक्षुरादेर्न्यायत्वमित्यत आह । आकांक्षेति । आकांक्षानिष्ठैर्विरह इ-
त्यर्थः । तुल्य एवेति । व्याप्यवृत्ताद्योपकृत्याक्यस्य प्रथमे प्रयोगेपि साध्य

अन्येतु पञ्चावयववाक्याद्विजातीयमेव
 शाब्दज्ञानमुत्पद्यत इति तद्धीजनकवा-
 क्यत्वं न्यायत्वम् ॥ एवं प्रतिज्ञावयव
 वाक्यादपि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञान
 मिति तत्तद्धीजनकवाक्यत्वमेव तत्तद्वृ-
 क्षणमिति. तन्न, ज्ञानविशेषजनकत्वं तच्च
 नकत्वज्ञानं वा (तच्छब्दज्ञानजनकत्वं वा)
 न्याये प्रतिज्ञादी चानतिमसक्तमनुगतरूप
 मन्तरेण दुर्निरूपमिति तत्स्वीकारे तस्यैव
 लक्षणत्वाव, अन्यथा जातिसंकरप्रसंगात् ॥

इति तार्किकान्तामण्यवयववृक्षणम् ॥

[दी] तस्यैवेति। तयाच तादृशजाती तावकाम च इति भाव ।

सन्देशायभीनाना मध्यमत्वात्प्राणा मविदुच रिति भाव । दुर्निरूपम्-
 असंभवाः अनकतावा अवच्छेदकत्वित्यतया चञ्चामस्यावच्छेदकज्ञानाधीन
 त्वादिति भाव ।

अज्ञानान्तरसम्भवेन लक्षणान्तरादुपकृतया तस्यैव लक्षणात्वादिति
 मूलमपन्नमतो क्षीयितिकृषद्भावमाचष्टे । तथ चोति । तादृशानुगतरूप
 स्वीकारे चेतव्यं । साधक्यायान इति । तादृशपरम्यैव न्यायादिपदप्रवृ-
 तिनिमित्तत्वसम्भवेन सत्प्रवृत्तिनिमित्ततया ज्ञानविशेषाविशेषात्तद्वत्सम्भवात्,
 दुर्निरूपम्य च सत्त्वादिति भाव ।

[दी] बाधकमप्याह अन्यथेति । न्यायजन्यज्ञाने पद्यावयवजन्यत्वात्
 स्वयं, दिवादिजन्ये च द्वित्रायाः, इकैकजन्ये च एकैका जातय इति
 जातिसङ्हर इत्यर्थः । तत्र तत्र भिन्नाभिन्नजातिकल्पने सूत्रां माना
 भावः ।

बाधकमित्यस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातावित्यादिः, तेन वक्ष्य
 माणसङ्हरस्य न्यायजन्यतावच्छेदकजातावसम्भवेऽपि न क्षतिः ।

अन्यथेति शूलस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातिर्वाकारे संकीर्ण
 जातिर्वाकारमसङ्ग इत्यर्थकत्वमभिधेत्वं संकरं विवृणोति न्यायेति । न्याय
 जन्यं च ज्ञान विशिष्टैकार्थविषयकं तावद्वाक्यार्थविषयकसमूहात्मनरूपं
 वेत्त्यन्यदेतत् । पंचेति । जातय इत्यभिधेयावयवः ।

तथा च तत्रैव प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकपञ्चजातीनां समावेश इति
 भावः । अन्यत्रापि सामानाधिकरण्यात् माह । द्वित्रादीति । मिथो ध्यभिचा-
 रितामाह एकैकेति । नन्वेकैकजन्यनानावयवजन्यबोधगततत्त्ववयवजन्यता-
 वच्छेदकजातीनां नानात्वोपगमात् संकरावकाश इत्यत आह तत्र तत्रेति ।
 सूत्रां मानाभावात् इति । प्रतिज्ञाहेत्वादिनानावयवजन्यबोधनिष्ठप्रतिज्ञादि
 जन्यतावच्छेदकजाते हेत्वादिजन्यतावच्छेदकतया हेत्वादावपि प्रतिज्ञादि
 लक्षणातिव्याप्त्या तादृशजातिघटितलक्षणकरणासम्भवेन तादृशजातौ लक्ष
 णानुरोधरूपमुक्त्यनवकाशात् । एकैकावयवजन्यबोधवृत्तिजाती रूपादाय
 स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणस्य निर्दोषत्वेऽपि उभयादिजन्यबोधे तज्जात्य-
 भावनिर्बाहकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकताकल्पने महागौरवात् । तत्त्वजात्यवच्छिन्न
 जनकतावच्छेदकत्वेनाभिमतानां गुरुशरीराणां यथोक्तधर्माणां प्रतिज्ञादि
 पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वौचित्येन तज्जातिकल्पने प्रवृत्तिनिमित्तलापवक्राया
 अपि युक्तेरनवकाशादिति भावः ।

[दी] केचित्तु, यदि चानुगतकारणमन्तरेणापि सादृशजातिमत्त्व
सम्भव, तदा कदाचित्प्रतिज्ञादिजन्येपि हेत्वादिज-यवृत्तिः हेत्वादि
जन्ये च प्रतिज्ञादिज-यवृत्तिर्जातिमत्त्वादिति सङ्गा इत्यर्थः ; एवं
सर्वेषां सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः ।

इति दीपिका वचनव्यवस्था ॥

अननुगमेन तत्रजातिघटितलक्षणासम्भवात् लक्षणानुपपत्तिरूपमुक्ते
स्मृत्परराहतत्वादिति भाववर्णनगनुगादेयम् । एकैकजन्मबोधवृत्तिजाति
मादायैव स्वरूपबोधयताघटितलक्षणसम्भवात् । अन्यमेत्यादिमूल मन्मथा
व्यावसायानां गवमाह केचिदोक्तातदेत्यन्तम-यमेत्यस्यार्थः । कदाचिदिति।
हेत्वादिज-य इत्यन्ताप्यनुष्यते, तेन परस्परव्यभिचारलाभः । स्यादिति ।
वर्ततेवेत्यर्थः । नियामकाभावादिति भावः ।

ननु नियमेन सर्वत्रैव प्रतिज्ञादिज-यबोधे हेत्वादिज-यव्याक्तिवृत्ति
जातिमत्त्वसम्भवेन परस्परव्यभिचारितायां दुर्बलत्वात् सकरावकाश इत्यत्र
बाधकान्तरं पूरयति सर्वशामिति । सर्वत्र सर्वत्रातिसत्त्वे जातीनां समनैय
त्याह एव दुर्लभ इति सर्वजातीयत्वप्रसङ्गोऽसंगत इत्यत आह एकोति ।
इत्यत्र विजातीयशब्दबोधजनकत्वघटितप्रतिज्ञादिलक्षणसम्भवदुक्तिक
मेवेति भावः ।

अत्र चानुगतकारणाभावेऽप्यननुगतकारणघटितसाम्यमाणा जाति
निशेधनियामकत्वं सम्भवतीति नोक्तरीत्या व्याप्तिसकरावकाशः । अन्यथा
अनुमितत्वादिजातेरप्यनियमेन प्रत्यक्षादिमाधारण्यायते तत्रापि बद्धि
व्याप्यवत्तापरामर्शादीनामननुगन्त्वात् । अनुगन्तव्यं कथ्यवित्करणस्य सम्भ
वेपि तस्यातिप्रसक्तत्वात् सादृशस्य प्रकृपे च सम्भवाच्च ।

नच व्यभिचारेण सादृशजात्यवच्छिन्नशब्दबोध प्रति अननुगन्तव्य
कारणत्वासम्भवात्सादृशजातीनां कारणनियम्यत्वं न सम्भवतीत्येकस्याय

जातीयताः प्रसङ्गे दुर्वा इति वाच्यम् ; अनुमितौ परागर्ह्येवाननुगतकार-
णस्य कार्यतावच्छेदकसंकोचेन स्वभिचारवारणसम्भवा दित्यस्वरसबीजमव-
सेयम् ।

नचानुगतनियामकाभावस्यापि छित्करत्वेऽनुगतानतिप्रसफरूपमन्तरेण
दुर्निरूपमिति मूलासङ्गतिरिति वाच्यम् । स्वमतेऽनुगतनियामकाभावे, न
निर्भरः अपि तु न्यायजन्यबोधोपादौ सङ्कररूपबाधक एवेति वक्तुं शक्यतया
सादृशबाधकस्य विचारासहत्वेपि क्षतिविरहात् ।

इदं पुनरिहाशेषम् । प्रतिज्ञाद्यवयववाक्यादित्वादिमूलं न जाति
विशेषपाटतप्रतिज्ञालक्षणमिमायकम्, तथा सति तादृशप्रतिज्ञादिलक्षणम्यात्रैव
निराकृतत्वेन प्रतिज्ञादिमध्ये प्रतिज्ञादिजन्यं विजातीयं ज्ञानमित्यादिना जाति
घटितप्रतिज्ञादिलक्षण माजंनयानेनेव बोधेण सतिराकरणस्य पौनरन्यत्वापत्ते ।

किंत्वयवयवसागान्यलक्षणपरं प्रत्यक्षमित्यस्यावयवान्तरसहकारेणेत्यर्थः ।
तेन न्यायजन्यबोधतो वाच्यैकवाक्यताधीनप्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यबोधनश्च वै-
कक्ष्यकामेन तदात्मकसमुदाये ऽ तिष्ठ्यासिङ्कानिरासः । विजातीयत्वं च
प्रतिज्ञादेकदेशजन्यबोधवृत्तिजातिमत्त्वम् । एतेनावयवैकदेशे ऽ निव्यासिच्छा
निरासः । मूले तज्जनकस्यत्वं तद्वृत्तमिति पाठः । तल्लक्षणमित्यस्यावयव
लक्षणमित्यर्थः ।

एवं नान्ययेत्यादिमूलस्य प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यतावच्छेदकजातीनां
परस्परसंकरपरत्वं न घटत इति ।

यदि लक्षणानुरोधमात्रेण जानिस्वीकारस्तदा तत्साध्यपक्षहेतुकः साया
दिलक्षणानुरोधेनापि निमित्तसाध्योदिकन्यायजन्यबोधेषु विभिन्नानां प्रतिज्ञा
देकदेशजन्यबोधवृत्तेनानाजातीनां स्वीकर्णावतथा तासां च तयाविबद्धिना
दिन्यायजन्यबोधे समावेक्षेन संकीर्णजातिस्वीकारपक्ष इति तादृशमूलार्थः ।

तत्र प्रतिज्ञा, न साध्यनिर्देशः. साध्यपदे ऽतिव्याप्तेः॥

[बी] साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम् । साध्यो विधेयविशिष्टो धर्मा ।
तथाच पक्षतावच्छेदकरुपवत्तत्वादिबिभ्रष्टे साध्यतावच्छेदकवाहित्वादि
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञ नजनको न्यायावयव इति पर्यवसितोर्थे ।

यदि च सकररूपषाषकमयेन जातिकल्पनासम्भवाज्जातिघटितन्याय
विशेषादिगुणं न सम्भवतीत्यन्वयैव तत्साध्यपक्षेद्वैकन्यायादयो निर्वच-
नीया इत्युच्यते, तदा न्यायघादिपदवत् न्यायादिपदस्यापि नानार्थैवे
क्षतिविरहात्सर्वसाधारणन्यायत्वादिनिर्वचनानुरोधेन जातिस्वीकारोप्यनुचित
इति भावः ।

दीधितिकारस्तु तत्तद्दीजनकवानवत्त्वं तत्तद्गुणमिति मूलपाठानि
त्रायेण प्रतिज्ञाहोवादिजन्मतावच्छेदकजातीनां न्यायजन्यबोधो संकरपर
वया जातिसंकरमसङ्ग इति मूल व्याख्यातवान् । तादृशपाठे तद्ग्रन्थस्या
वयवसामान्यलक्षणपरत्वानुपपत्तेः ।

एवञ्च सति अगत्या भिन्नप्रभावे जातिघटितप्रतिज्ञालक्षणं विस्मृत्य
प्रतिज्ञाग्रन्थे पुनस्तदाशास्त्रेति यथाकथञ्चिदप्रिमग्रन्थावतारो बोध्यः ।

इति गदाधरीये- अवयवलक्षणम् ॥

साध्यपदमनुमितिविधेयत्वाच्च मित्यभिप्रायेण मणिकारदुषितं सूत्र
कारीयप्रतिज्ञालक्षणं साध्यपदस्य प्रकृतानुमितिविधेयविशिष्टार्थपरता स्वीकृत्य
परिष्कर्तुमारमते साध्येनि । सामान्यतो विधेयत्वस्य धर्मिणस्य च केवला
न्वदितया ऽत्रयवान्तरे विधेयविशिष्टधर्मिबोधकत्व मतिप्रसक्तम् । एवं प्रतिज्ञा
समानाकारन्यायवाहित्वावयवेषोत्पत्तयः साध्यपदस्य तद्विशेषपरत्वं निर्देश
पदस्य च बोधजनकन्यायावावयवरूपवाक्यविशेषपरत्व मनुसृत्य पर्यवसितार्थ
माह तथा चेति पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोर्न तत्त्वेन निवेद्यः ।

[दी] उदाहरणाय न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यज्ञानम् ।

अपि तु विशिष्येति सूचनाय पर्वतत्वादीति बद्धित्वादीति च । ता-
दृशदिशिष्टवैशिष्ट्यावगादिशान्दनोषत्वावच्छिन्नजनक यत्किञ्चिज्ज्ञानीय
वर्णसमुदायत्वमिह विवक्षणीयम् । अतो हेत्वर्थादिविषयकप्रतिज्ञार्थबोध
जनकताया हेरुषयथादिप्राप्रविषयकनोषसाधारण्येपि न हेत्वयवदादावति-
भ्यासिः । न्यायान्तर्गतत्वमुपेक्ष्य न्यायावयवत्वमित्येतात् प्रतिज्ञार्थबोधजनक
प्रतिज्ञाहेत्वादिविषयक ज्ञानगादाय प्रतिज्ञाहेत्वादिमनुदाने वातिभ्यासिः ।
पक्षतावच्छेदकविशिष्टत्वादीनेवेशनप्रयोजन माह उदाहरणायेति ।

यद्यपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्ववशात्तस्यैव निवेशे उप-
नयनिगमनयोरप्यतिभ्यासिः । तथापि क्वचित्कर्मविशिष्टे शुद्धसाध्यतावच्छे-
दकविशिष्टैरिष्टय ज्ञानजनकत्वविवेशने, न तत्रातिप्रसङ्गः उपनयनस्य
सोभे उपनयार्थव्याप्तिस्वरूपदकसाध्यत्व कर्मिदावच्छेदकत्ववेत्तात् । निगमन
जन्यबोधेच साध्यतावच्छेदकज्ञानज्ञाप्यत्वव्यापिकत्व भावत् ।

अन्वया पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेऽप्यनुपपक्षेऽ निस्तारादिशुद्धाहरण
माहानुत्तरणम् । तदप्युदाहरणजन्यबोधे न्यायकत्व न विधेयतावच्छेदक
घटकतया भासते । अपि तु शुद्धबद्धित्वावच्छिन्नमेव सकलहेत्वविक्रमे
भासत इति प्राचीनमतमनुसृत्य निगमने अयमपदाननुपपक्षे शुद्धसाध्यता
वच्छेदकविशिष्टत्वं न निविष्टं विशेषणान्तरावच्छिन्न बद्धत्वादिताध्यकन्याया
स्तर्गतप्रतिज्ञाया शुद्धबद्धित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणव्याप्तिप्रसङ्गे । प्रकृत-
न्यायान्तर्गतत्वभावनेव वारणादित्यभिप्रायकमिदम् । अतो न्यायकत्ववशा
विक्रयोदाहरणजन्यबोधे भागेपि न साधारण्येति केचित् । तन्मध्ये निगमनो-
पेक्षावीर्यं चिन्तनीयम् । यत्राप्युदाहरणस्य न पक्षतावच्छेदकत्व
च्छिन्नपरत्वम् ।

[२१] उपनयन एव यथावच्छेदकावितिष्ठेत् साध्यतावच्छेदकवितिष्ठ
 वैशिष्ट्यज्ञानमिति तत्रोच्यते ।

अत्रैतु वक्ष्याम्यसाध्यवत्साधारणरूपवच्छिन्नतात्त्विकेव पक्षतावच्छेद
 कावच्छिन्ने हेतुमत्त्वस्य तत्रो लभे उपनयनानुष्ठानात्तदवच्छिन्ने साध्यवत्त्व
 स्य च अनिच्छात एव लभे नानाक श्रितत्वाद्येति वक्षतावच्छेदकपक्षेणेनोदा
 हाणातिरपत्र । अत्र यदिद्विद्वर्गावच्छिन्नवित्त्वैक सा प्रतावच्छेदकाव
 च्छिन्नशैशिष्ट्यावगाहिवृद्धिस्वावच्छिन्नजनकत्व मुदाहरणैकदेशे स वद्विभानि
 त्यादि वाक्य एव, ननु सस्य न्यायावशक्तम्, तत्र समुदाय एव, न तत्र
 तादृशजनकत्वमिति विशिष्य वक्षतावच्छेदकानन्तर्भावेति नोदाहरणातिरपत्र
 इति नाशङ्कनीयम् । अत्रैतदस्य जनकवर्तिविशिष्टज्ञानविषयवर्णनमुदाहरण
 रूपस्य विशिष्टत्वात् । उदाहरणममुदायविषयकज्ञानमादाहोदाहरणसमुदाय
 प्रकृतिरपत्रे ।

एवमेतदज्ञानवित्त्वैकसाधारणवत्त्वरिति पदिकहेत्वविषयमुदाये ऽ इति
 प्रसङ्गात्तत्र साध्यवत्त्वक साध्यतावच्छिन्नतात्त्विकेव विशेषणीयम् । ननु अनिच्छाद्य
 यदकारणमपि, प्रयोगान्तरविरहात् । उदाहरणैकदेशे तादृशवाक्येतिप्रसङ्गस्य
 समुत्तरप्रकृत्यवच्छेदकवैशिष्ट्यान्निर्देशेनैव कारणित्वमुचितत्वात् ।

वक्ष्येव नीकपर्वतो वद्विभानित्यादिघटिज्ञैकदेशे
 पर्वतो वद्विभानित्यादिभागोपि न्वावृत्ति रसम्भक्ति । तथापि
 सक्त्यवतिद्वैकदेशे न त्रयेति विशेषोपाश्रये प्रयासाविषयेनो
 दाहरणमुपावनामिति चयेवम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साधारणत्वनिषेध
 प्रयोगनाह सपनयाद्येति । साध्यवैशिष्ट्यमात्रनिषेधेपि पर्वतो द्रव्यमान्
 यनादित्यादि-वाक्य-तत्रो उच्यते तन्मधलीयपतिज्ञानस्य तिन्यामित्येति सा
 ध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यवैशिष्ट्यावग हित्त्वनिषेध इत्युचयेवम् ॥

इति सूत्रकारोपनिष्ठाऽक्षयम् ॥

किन्तुद्देश्यानुमिति चरमकारणलिंगपरा
 मर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे स-
 त्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्त विषयक
 शाब्दज्ञानजनकवाक्यम् ॥

[दी] किन्त्वित्यादि । प्रकृतन्वायबहिर्भूतवारणाद्य सत्यन्तम् ।
 प्रकृतन्यामावयवाद्य पर्यवसितार्थकम् । उद्देश्येति । प्रकृतेत्वर्थः ।
 बहिःसाध्यक्षोपनयस्य बहिःसाध्यक्षोपनयसाध्यक्षानुमित्यन्यूनानतिरिक्त
 विषयकज्ञानजनकस्य वारणाद्य प्रकृतद्रव्यम् ।

(दी) तथा च, यादृशपक्षसाध्यक न्यायावयवत्वेण तादृशपक्षसाध्य
 नानुमित्यन्तर्भावान्तरिक विषयकशाब्दज्ञानजनकत्वं पर्यवसितोर्थम् ।

नवश्रवणादात्तं तत्र प्रतिज्ञाव्यवहारस्य दुर्वारात् दुर्मयत्वं प्रकृतत्वनिवेशः ।
 (तथा च सति तत्पक्षसाध्यकन्यायान्तर्गतत्वघटितप्रतिज्ञापदार्थगर्भे तत्रा
 ध्यपक्षक नुमित्तरेवान्तर्भावान्तरिकप्रसङ्ग एतदेव) तथा च सति भूमिज
 साध्यपक्षकन्यायानुमित्यन्तर्भावे यादृशी रक्षणार्थं स्फुटयति तथा चेति ।

अथ तादृशोपनये बहिर्व्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञाव्यवहारवारणाय
 न्याये, बहिर्वाप्यकप्रतिज्ञान्वयवहारवारणायानुमितौ प्रकृतत्वनिवेशनमिति
 प्रकृतद्वयमित्यर्थ इति- वाचिन्त्वम्- तत्साध्यपक्षकप्रतिज्ञाव्यवहारविषय-
 स्वात् निर्वाच्यत्वे प्रतिज्ञापदार्थघटकन्यायानुमित्योरमत्र समन्वयाद्धत
 साध्यपक्षान्वयनिवेशपूचनय प्रकृतद्वयं तसाध्यपक्षार्थकमित्यस्यैवाभि
 धात्तुं मुञ्चिततया तदुपेक्ष्य प्रतिज्ञाव्यवहारविषयतावच्छेदकीमूर्तेरुपमैवरीरे
 द्विषा निविष्टयो रसाध्यपक्षयोरभेदवाप्रत्यायाय तथा चेत्यभिधाने सम्भ्रं
 दिरोपात् । यादृशेत्यादि स्वप्नेत्यादि । तादृशेत्यादे स्वनिष्ठमित्यादि ।
 पर्यवसितोर्थम् - प्रतिज्ञापदप्रतिपाद्यतावच्छेदकतया श्लाघिमानविषय ।

एव च सति प्रतिज्ञादिपदस्य नानार्थकत्वं न दोषाय, गत्यन्तर
 विहादिति प्रागेवोक्तं प्रत्यक्षैव । तत्याप्यवच्छेदकावच्छिन्नं तत्साध्य-
 कारम् न्यायापक्षो ऽ निवेशने ङकोपनय एवातिपमत्र । अत्यक्षक नुमिति
 समानविषयकत्वं तत्पक्षकन्यायान्तर्गतत्वस्यास्तत्वादिभि रभिवेष्टनम् ।
 इत्यन्याप्यधूमयानुमित्याकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकोपनयवारणाय सा
 ध्यवच्छेदकनिवेशनम् । एतत्सपक्षकन्यायावयवत्वश्चरिरे उदाहरणा
 यपक्षकत्वनिवेशस्य सिधापथिपार्थन-यामप्रयोगान्द्विकारपक्षे प्रयोजनान्तर
 विहाप्रतिज्ञा ऽप्यत्र वगन्तव्य उदेकदेशसाधारण्यं निवेशनीयतया बहुधा

[गी] भूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावनतिरिक्त
विषयकज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणायान्यनेति । नियमनवारणाया
ऽ नतिरिक्तेति ।

दिसाध्यकन्यायान्तर्गतस्य यत्किञ्चिद्वर्त्मिकवद्दद्यादिसाध्यकानुमित्यन्यूनान्
तिरिक्तविषयकशोपजनकस्य स वह्निमानित्युदाहरणैकदेशस्य वारणायैकधर्मा
वच्छिन्नपक्षकवनिवेशनम् ।

वस्तुतो ऽनुमिलन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वं प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशि
ष्ट्यावगाहित्वे सति तादृशवैशिष्ट्यविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वरूपमनु
मितिमनन्तर्मात्रैवाग्रे निर्वचनीयम् । तत्र प्रकृतपक्षादिनिवेशन्यादृष्टि
रग्रे दर्शनीयेति किं व्यावर्त्यस्थलांतरानुसरणेन ।

यत्तु— पक्षविशेषमनन्तर्मात्रानतिप्रसक्तस्य व्यायत्स्य दुर्वचतया
पक्षप्रवेशनमिति— तदसत् , तथा सति हेतुविशेषमनन्तर्मात्रायापि तस्य
दुर्वचतया सादृशहेतुकेत्वस्यापि यत्तुञ्जितत्वात् ।

यदि च न्यायपदोपादानादेव तद्धेतुनिषन्त्रितन्यायतास इति न
तदभिहितमित्युच्यते तदा पक्षप्रवेशस्यावश्यकत्वेपि न्यायपदादेव पक्ष
विशेषनिषन्त्रितन्यायताभ इति सादृशपक्षक इत्यभिधानस्यानुपपुक्ततेति ।
हेतोर्वारणायेति । अनतिरिक्तविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्टे यत्साध्य
तावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकत्वं तद्विलक्षणविषयिताशून्यत्वम् , ननु
प्रकृतानुमित्यविषयान्विषयकत्वम्, स्वयमेवाग्रे दृषणीयत्वात् । तादृशविषय
ताविलक्षणत्वं च, तादृशविषयतायाः किञ्चिद्व्यतिरिक्तान्वित्यस्यैतद्व्यतिरिक्तस्य
निवर्तकतावच्छेदकत्वरूपं विवेक्ष्यते । एव चोक्तहेत्ववयवजन्यशोधस्यानु
मित्यविषयवद्दिनिष्ठधूमज्ञानज्ञाप्यत्वविषयकत्वेपि तादृशविषयताविलक्षण
विषयताशून्यत्व गच्छतमेवेत्यतिप्रसक्तेशिष्टे भावः । नियमनवारणायेति ।

[दी] यद्यपि निगमने साक्षात्पक्षवाचकपद न श्रूयते तथापि
 न्यूनतामज्ञाभोषणवस्थाऽवगादिपदानुपपन्नत्वात् बोध्यम् । इत्यमेव च
 प्रसक्तगतिसप्तार्के निगमन चेत्यादिना निराकरिष्यति । तदर्थं च
 निगमनमध्यनानतिरिक्तविषयकज्ञानद्वयजनक सत्र परामर्शहेतु ।
 येन निरुक्तन्यायावयवत्वरूप प्रतिज्ञात् सद्यपि व्याप्नुयात् ।

निगमनजन्यबोधस्यापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
 वैशिष्ट्यावगाहित्वेनान्यूनविषयकतया ऽ तिन्वाप्तिप्रसक्तिरिति भाव ।
 निगमने - तन्माह्विमानित्यादिवाक्यसाम्लेघाने । साक्षादिति । अथवा
 न्तावधिर्भावेनेत्यर्थ । न श्रूयत इति । तथा च कथं तज्जन्यबोधस्यान्यून
 विषयकत्वमिति भाव । न्यूनतामज्ञाय - भाकांशापूरणाय । पक्षतावच्छे
 दकविशिष्टपक्षे तादृशसाध्यवत्ताभोषणे कस्यादृशवह्विमानिति जिज्ञासा
 निवर्तते वह्विमानित्यभिधानेन तादृशाकाशोत्सर्गतो जायत इत्यनुभवसिद्ध
 मेवेति भाव । अनुपपन्नादिति । निगमनसमाभिव्याहृतत्वेनानुसन्धानो
 पगमादित्यर्थ ।

तत्रात्र सदन्तर्मात्रैव निगमनावयवत्वं पर्यवस्यतीत्यन्यूनविषयक
 बोधजनकन्यायावयवत्वेनादाय तादृशसप्रदायाति-याप्तिप्रसक्तिरिति भाव ।
 निगमनं च न परामर्शहेतुरिति यथाश्रुताभिमूलग्रन्थस्य सत्यत्वं लब्धि-
 हेतुं निगमनेनाति-याप्तिरित्यर्थपरत्वं मतीयते, तच्च न घटते सत्यन्तस्य
 न्यायावयवत्वरूपत्वात् तस्य च निगमनसाधारणत्वात् यथाश्रुतस्यापि
 सत्यन्तापेक्ष्य प्रतिज्ञायामिव तत्राप्यक्षतत्वात् । अनातिरिक्तविषयकत्वविशेषे
 यथैव तद्धारणाच्चेत्यनतिरिक्तविषयकत्वाविशेषणस्य निगमनातिन्याप्ति
 वारकतापरत्वेन तादृशप्रथमत्रैव व्याख्यातुं भूमिकामारचयति
 इत्यमेव चेति । अन्यनानातिरिक्तात् । तथा च

(दी) अनाधितत्वादेः तद्दोषौषमिकविशिष्टहेतुसम्बन्धस्य वा बोधक
 तथा तत्प्रतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति । यत्तु पृथिवीतरे-
 भ्यो मिथते पृथिवीत्वादित्यादौ यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते तत्र
 पृथिवीत्युदाहरणवारणाय तदिति ;

न्यायावयवस्य पर्यवसित निरुक्तपरामर्शपर्यवसक शब्द
 ज्ञानजनकत्वसत्त्वेऽप्यन्यूनानतिरिक्त विषयकज्ञानजनकत्वं नास्तीति
 पर्यवसितार्थः । अनाधितत्वादिपरतया उदीच्य तद्दोषेनापि निर्वाहा
 निगमनजन्यशाब्दयोधे तद्भावात् लक्षणादरो न युक्त इति मूलोक्तं
 तद्विषयकतातिरिक्तविषयकत्वं न विचारसहस्रं, एवं पञ्चम्यन्तभागा
 र्थस्यातिरिक्तस्य विषयतया तथात्वप्रतिपादनेन न्यूनत्वं चेत्यतः प्रामति
 तद्दोषौषमिकेति । अनाधितत्वादिबोधौषमिकेत्यर्थः । विशिष्टहेतु
 सम्बन्धस्य— न्यासिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुज्ञानज्ञाप्यस्य । तस्य चाना-
 धितत्वादिश्याप्यतया तद्दोषौषमिकत्वं बोध्यम् ।

मिथमन्तमुपबन्धस्यति— यत्त्विति । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्यसमस्तं
 इत्यपदं पृथिवीतरपरं इतरादिसम्बन्धिकार्थबोधकपदानां समभिन्या-
 हततत्परबोधस्याप्य तत्तदर्थतरत्वादिना निरूढलक्षणा, अतोवादिभावये
 स्वारसिकलक्षणाविहेषि न क्षतिः । प्रतिज्ञादौ सर्वत्रेकेनैव पदेन सा-
 ध्यादिनिर्देश इति न नियमः । तेनाग्रे यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्यु-
 दाहरणप्रयोगाविरोधः । विश्लेषवाचकं पृथिवीति पदान्तरं पूर्णार्थं
 श्रुतपदं समस्तमित्येव वा । उदाहरणवारणायेति । तत्रान्यबोधेपि पक्ष
 साध्याद्यपत्वात्सक तत्सम्बन्धरूपानुमितिविषयसकलपदार्थभावेनान्यूनविषय
 कत्वसत्त्वादित्यभिमानः । तत् — अनाधिरिक्तोऽपि पदम् । अ-यूगविषय
 कत्वं हि न प्रकृतानुमितिविषयतान्पापकविषयकत्वं सर्वस्यात्कालत्ववानर्थ
 कत्वपरिमाणवान् सर्वस्यादित्यत्र हेत्ववयवे ऽ तिन्धातेः ।

[दी] तत्पुच्छम् ; नेत्रं पृथिव्या गितरभेदस्याविवर्धिकात् ।
 तारपर्यभ्रमेण तादृशबोधजनकत्वस्यानिवृत्तत्वात् । नन तावता
 प्युदाहरणस्य तथाऽवसम्भवः, यद्येत्यादेरनन्वयात् ।

नापि पद्यतावच्छेदकविशिष्टाविवर्धकत्वं हेतुत्वम्, प्रमेयाद्वाच्यत्वप
 रमेयादित्यादां हेत्ववयवेऽतिव्याप्तेः । नपि पद्यतावच्छेदकविशिष्टपक्ष
 विषयकत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविवर्धकत्वं तद्विशिष्टविष-
 यकत्वं वा प्रमेयनिष्ठहेतुत्वम्, प्रमेयं प्रमेयादित्यत्र हेतावतिव्याप्तेः । तज्जन्य
 बोधे प्रमेयावाक्यरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टस्य प्रमेयवदार्थनामच्छेदकत्व
 धर्मिणि वैशिष्ट्यमानादिति पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवि-
 शिष्टवैशिष्ट्यावगाहितं तद्वाच्यम् । तथा च लोकौदाहरणे ऽ तिव्याप्ति
 रित्यादाभेन दूषयति तत्पुच्छमिति ।

ननु भ्रान्तः पृथिवीपदस्य विद्येप्यपरत्वं इतरपदस्य पृथि-
 वीतरपरत्वं नयनस्य तादृशोदाहरणतद्विषयत्वविशिष्टे साध्यत्वस्य प्रत्ये
 तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत्र आह तात्पर्यभ्रमणोति । तादृशेति । अ-
 न्यूनविषयकत्वर्थम् । अतिवृत्तत्वात्- तथा भाषयित्वाकारकसाध्यवत्त्वं
 तात्पर्यभ्रमविषयं सर्वनामपदघटितोपनये ऽ तिव्याप्तत्वात् । तारपर्यभ्रमदशा
 धामपि नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याह नच तावतापीति । उदाहरणस्य-
 उदाहरणव्यवर्धिकाविवर्धकत्वस्य । यद्येत्यादे - यद्येत्यादिभार्थस्य ।
 अनन्वयात्- पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्येतादृशबोधे ऽ प्रवेद्यात् । तथा
 चान्यूनविषयक तादृशबोधजनकत्व मेरुदेवस्यैव । ननु यद्येत्यादिघटित
 समुदायस्य, एकदेशस्य तु न्यायावयवत्वाभावादेव नातिप्रसङ्गशङ्का,
 न्यायान्तर्गतत्वस्यैकदेशसाधारणस्य निबन्धे चानतिरिक्तविषयकत्वनिषेधेऽपि
 तादृशोदाहरणैकदेशे एवातिव्याप्तिरिति भावः । तात्पर्यभ्रमेण यद्येत्यादि-

करन्तर्भावय यद्विज्ञा पृथिवी हृत्तरेभ्यो भिद्यत इत्यन्वयबोधोपसम्भगतीति
नाशकनीयम् । जलं न द्रव्यं यन्धवादित्यादौ जन्मभिन्नद्रव्यं यन्धवादित्य
स्वयमोपयानुभवविरुद्धतया न न हि द्रव्यतावच्छेदकबोधस्याऽन्युत्पन्नतात् ।
यदितरगिज्ञपृथिव्यन्वयदित्याकारको यदर्थाविशेष्यबोधोपे न सम्भवति ।
अथ न पचति पुरुष इत्यस्य इदं पदार्थं पाककर्तृपुरुषभेदबोधस्यानुभववि-
रुद्धतया अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाख्यातार्थमानस्य, पचति चैत
हवायामेवावितः पाककर्तृभेदादिसादस्यबोधस्याननुभवेनेतरविशेषणविशेषण
तथा तद्ज्ञानस्यैव साऽन्युत्पन्नत्वात् ।

अत्र केचित्— अन्यूनविषयकरणं पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषय-
कत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वमेव, नतु पक्षतावच्छेदक
विशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितम् । एव च दार्ष्टान्त्यति
रेकमुदाहरणजन्यबोधोपस्यापि तादृशान्यूनविषयकत्वादिभ्यासिः प्रसज्यते ।
नपैधमपि साध्यतावच्छेदकविशिष्ट साध्यपक्षतावच्छेदकविशिष्ट
पक्षवैशिष्ट्यकवाक्यार्थबोधकत्व मुदाहरणैकदेशस्यैव, नतु तत्र पृथिवीत्यादि
मागपटितसमुदाहृत्येत्ववयदरविशेषणप्रवेशादेव नातिन्यासिकहेति वा-
च्यम् । तादृशान्यूनविषयकत्वपटित धर्मावच्छिन्ननिरूपित जनकतापर्यन्ता
निवेष्टात् । वाक्यार्थद्वयविषयकसमूहालम्बनबोधजनकता सादायातिभ्यासेः
प्रसजनात्, गहि सादृशपमूहालम्बनबोधजनकत्व भेददेशे पर्यवस्यति ।
अपितु समुदाय एव । अथवा न्यायान्तर्गतत्वमेव सत्यन्तार्थः । अत एव
निश्चयानां 'घटशब्दो गुणः, द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सत्त्वा'दित्यत्रोदाहरणे यदि
प्रतिज्ञारूपशब्द एव दृष्टान्तत्वेन उपादीयते तदा तत्रातिन्यासवारणार्थ
त्वादिरवादिना श्राद्धज्ञानपदस्य न्यायविदानसङ्गतिः तद्वदाने तत्राति
न्यासिपसङ्गिः विषयविषया आवणप्रत्यक्षजनकत्वात्तादृशदृष्टान्तरूपशब्द-
स्येति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्व गोचरान्यूनविषयकत्वम्, एवं च

तादृशोदाहरणैकदेशातिव्याप्तिशरणायैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकमात्रविशिष्ट साध्यप्रकारकत्वार्थकमनातिरिक्तविषयकत्वमिति तज्जन्मबोधस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यप्रकारकत्वात् । मात्रपदान्तर्गताग्निगमनस्युदासः तज्जन्मबोधे विशिष्टहेतुसम्बन्धस्याधिकस्य साध्यतावच्छेदकत्वान्न साध्यप्रकारकत्वात् । एवं बहिष्काराद्यधूममानस्य निर्याद्युपनयजन्मबोधस्य व्याप्तिघटकाभिरुपशान्ते साध्यतावच्छेदकत्वच्छिन्नप्रकारकत्वेपि नाध्यासि न्यायकत्वस्याधिकस्य मानेन तत्रापि नातिपसङ्गः ।

नचैवमपि यत्र पृथिवीतराम्यदित्युदाहरणैकदेशेऽनियमसङ्गः, तज्जन्मबोधे पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकत्वस्य शुद्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वस्य च सत्त्वादिति चाप्यम् । पक्षतावच्छेदकत्वात्तच्छिन्नविशेष्यप्रकारकत्वच्छेदेन तादृशसाध्यप्रकारकत्वस्य दलद्वयनिष्कृष्टार्थत्वात् तादृशोदाहरणमागजन्मबोधस्येपरभेदात्ते निर्धारितावच्छेदकत्वया तादृशप्रकारकत्वविरहात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशार्थं च यत्र कालिन्धसम्बन्धेन कालपरिमाणस्यन्देशादे रसाध्यतासमवायेन च तस्यैव हेतुता तत्रत्वोपनयनीयव्याप्यान्तानिरीक्तमागवारणाय । सिद्धाद्यविवक्षा च न्यायमवगौ मान्युपेयत् इति यत्र साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुता तत्रत्वोपनयनीय तादृशमाग्ये ऽतिपसङ्ग इत्यस्य नावकाशः ।

नचैवमपि निगमनात् तस्मादित्यन्तातिरिक्तात् ऽतिव्याप्तिर्दुर्बरी वेति नाच्छम् । तस्मादित्यन्तार्थमनन्तर्भावमव्यवहितयो पक्षसाध्यवद्वाचकपदयोरेकत्वमोक्षजनकत्वादिति रीत्या उक्तस्येपि व्यावृत्तिदान सङ्गमयन्ति । अक्षयानुवृत्तपक्षे निगमने ऽतिरिक्तविषयकत्वव्यापृतिर्न सङ्गच्छेत् इत्याशङ्कते २

[दी] यदि च निगमने भाव्यमादिपदं निविशते वान्यैकवाच्य-
स्यैव विशिष्टताभावादिति विमान्यते, तदा हेतोः साध्यसामान्याधि-
कारणभावे सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यवत्त्वभावात् पक्षे हेतुव्या-
पक साध्यसामान्याधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तावश्यकत्वोपपत्तयः ; यत्र
पक्षसाध्ययोस्तद्व्यतिरेक इष्टान्तरत्वे हेतुत्वाभ्यामुपन्यासः ;

• यदि चेति । जयमादीत्यादिना इदमादिपरिमहः । वाक्यैकवाच्यप-
त्येति । उपनयनिगमनवाक्ययोरैकवाच्यतयेत्यर्थः । विशिष्टताभावात्-
पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवत्ताभावाद्भिन्नेषां कालानिदूतेः । नच पक्ष-
वाचकपदानुपपन्ने तस्मात्तत्तत्साध्यादिनिगमनविशेषः अनुयोगमभिहित-
नमर्थशब्दबोधस्याऽनुपपत्तयः तन्मात्रसाध्यावयवत्वेन वाक्यत्वाभावादिति
वाच्यम् । इत्यन्तरे साध्यनिगमनानुपपत्तयः । अथप्यनतिरिक्तविषय-
कत्वानिवेष्टे अन्यूनविषयकबोधजनकत्वं तज्जनकज्ञानविषयत्वं वा न्याया-
वयवत्वनिवेष्टितं प्रतिज्ञाहेतुविशेषजन्यबोधमादाय हेतुत्वादावतिपक्षकम्,
तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिस्वरूपान्यूनविषयक-वाच्यच्छेद-
जन्यतां निरूपितं जनकतावच्छेदकं यत्किञ्चिज्ज्ञानविषयतावद्गुणसमु-
दायत्वनिवेष्टे कार्यं दोष इति स्वस्वतरे न्यायविगाहे तद्वैत्यादिना ।
माने- ज्ञाने । सामान्यतः— आधिकारणत्वरूपसाध्यावयवत्वनिवेष्टिते वि-
शेषरूपानवच्छिन्ने इति वा । साध्यवत्त्वभावात्— साध्यवत्त्वविषयक-
त्वात्, उपनयस्य कारणस्य तदिति योजना । पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहि-
त्वोपन्यायानुविषयकत्वम्, नतु पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव इत्यभिधा-
येनेदम् । प्रमेयाद्वाच्यत्ववाच्यं प्रमेयः प्रमेयादित्यादि बहवमाणहेतुवार-
णस्य पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव आवश्यक इति तदन्तर्भावमभिप्रायेण
स्वस्वतरे न्यायविगाहे यथेति । पक्षेति । पक्षस्य तादृश्येण पक्षताव-

[दी] तादृशसिवाधिविषया च न्यायप्रयोग तत्रोदाहरणोपनययो ।
 यत्र च पर्वतत्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्देहवशात्वा मेतत्पर्वतत्वादिना
 दृष्टा-तस्योप-यास तत्रोदाहरणस्य ;

च्छेदकप्रकारेण दृष्टान्तत्रया यत्रोपन्यास तत्रोदाहरणस्य, साध्यस्य ताद्रूप्येण साध्यतावच्छेदकप्रकारेण हेतुतया यत्रोपन्यास तत्रोपनयस्य च वारणाव बद्धित्वार्थ । रूपा-न्तरेण पक्षसाध्योर्दृष्टा-तहेतुत्वेनोप-यासे दक्षिण-यूनविषयकत्वात्सम्भव इति ताद्रूप्येणेति ।

ननु पक्षे साध्यनिश्चयदशायामेव तादृशदृष्टा-तहेतुत्वसम्भव इति सद्यमाभावात्प्रत्याय एव न सम्भवतीत्यत आह तादृशसिवाधिविषयेति । जल्पस्यले संशयदशयानवयवकत्वेपि वादस्यले च तत्रेति सद्यमन्तरेणापि अनुमितसाधीनानुमितिनिर्वाहाय प्रयोगसम्भवादिति भाव ।

ननु सिवाधिविषया -वायप्रयोगोपगमे पञ्चमर्थहेतुत्वे यादृशसम्भवेन प्रकृत्यर्थस्या-ववस्तत्त्व-त्वेन बहिसाध्यकहेतुत्वपक्षकवहिहेतुक-याया म्मार्गतहेत्ववयवे अदिग्मासिर्दुर्वारैवेति सिवाधिविषया -वायप्रयोगो नास्ती कर्तव्य इत्यत उच्यन्वावृत्तिर्न मङ्गलत इत्यतसम्भलान्तरमनुसरति यत्र चेति । पर्वतत्वसामानाधिकरूप्येन साध्यसिद्धेर्वत्रोद्भवता तत्रैतत्पर्वतत्वेनापि दृष्टा-तता न सम्भवति, परतपर्वतत्वेन साध्यवचानिश्चयस्यापि तादृशानुमितिविरोधित्वात्, अत पर्वतत्वावच्छेदनेति । तत्रोदाहरणस्येति । यद्यपि पर्वतत्वावच्छेदेन बहिमत्तावगाहिन्यामनुमितौ पर्वतत्वव्यापकत्व स्माधिकस्य बद्धयज्ञे भानात्तादृशदृष्टा-तवटितोदाहरणजन्यबोधे च तदमानादम्मानुमिति-यून-विषयकत्वमेव, तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टेनैषिष्ट्यावगाहित्वरूप निर्वाच्यमुद्देश्यानुमित्य-यूनविषयकत्व मन्वाहृतमवधि भाव ।

[दी] सत्यन्वस्य वा,

यद्यपि पक्षसावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
द्वैविध्यव्यावगाहित्वावच्छिन्न अन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतानिबेधे
उदाहरणैरुद्देश एव तादृशविषयता नतु समुदाये इति न्यायावयवत्व
निबेधात्प्रातिपत्तिप्रसङ्गः ;

तथापि प्रतिज्ञामात्राघटकत्वगर्मन्यायावयवत्वं प्रकृतलक्षणे प्रविष्टम् ;
तद्य यथाऽयं पर्वत इत्युदाहरणैकदेशेपीत्याशयः । अवच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसाधनकन्यायनिविष्टप्रतिज्ञालक्षणे अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वनिबेधे नैतद्द्वयावृत्तिसप्ततिरित्यवृत्तौषण
न्यायवृत्त्यन्तरमाह सत्यन्तस्य वेति । अन्त्यावयवः— एतल्लक्षणघटक
न्यायावयव बहुरीरे उभयघटकभागद्वयापटितत्वं न निवेशनीयम् , अनाति
रिक्ताविषयकत्वविशेषणैव तादृशभागद्वयपटितसमुदायात्तिप्रसङ्गवारणात् ।

• नच शब्दज्ञानस्यैव शब्दबोधजनकतया जनकत्वमत्र जनकज्ञान
विषयत्वमेव वाच्यम् , एव च तादृशसमुदायविषयकज्ञानमप्येकदेशप्रतिज्ञा
विषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति समुदायेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूत यत्किञ्चिदेकज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमु-
दायत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात् ।

नच तादृशवर्णसमुदायत्वं तादृशवर्णत्वन्यायकसमुदायरत्वम् , तादृश
प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वमपीति तत्समुदायात्तिप्रसङ्ग एवेति तादृशभाग
द्वयापटितत्व मवश्यमेव निवेशयामिति वाच्यम् । अनातिरिक्तापदसार्थक्याय
तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयिताशालिवर्णत्वसमनैयत्वमेव निवेश्य प्रतिज्ञा
हेत्वादिसमुदायत्वस्य - वारणीयत्वात् । समानार्थकप्रतिज्ञाद्वयादिविषयक
यत्किञ्चिदज्ञानविषयताश्रयवर्णत्वसमनैयत्वस्य तादृशप्रतिज्ञाद्वयादिपर्याप्त
समुदायत्वे सत्वेपि न शक्तिः , तदुक्तस्मादपि प्रतिज्ञान्यवहारात् । अपि तु

(दी) अवयवापटकन्यायान्तर्गतत्वपरतया

प्रतिज्ञैकदेशस्यापि तादृशबोधनिष्ठबुद्धिसम्बन्धि बुद्धित्वावच्छिन्न जन्वता
निरूपित जनकतावच्छेदकीभूत यत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वं
मादायैव प्रतिज्ञात्प्रसन्न इति प्रतिज्ञाव्यपटकत्वं प्रतिज्ञामात्रापटकत्वमेव
वा निवेशनीयम् । अयूनानतिरिक्तविषयकज्ञानबुद्धित्वस्य किञ्चिज्जन्य
तानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकतानिवेशासम्भवात् ।

इत्थं चाऽननुपपन्नपक्षेऽप्यस्य तस्माद्बुद्धिमानिति भागे प्रतिज्ञादिहेतवन्त
भागेषु व्यावृत्तिरसम्भवतीति अवयवापटकेति । नच तदुपादानेषु
धूमाद्रालोकवान् पर्वतो बुद्धिमानित्यादिप्रतिज्ञार्थमात्रविषयकबोधनिष्ठ धूम
विशेषित हेतुत्वविषयक ज्ञानव्यावच्छिन्नकारण धूमादित्यादिहेतुविषयक
ज्ञानविषयतानादायावयवापटके तादृशहेतावतिन्यासिवारणायानतिरिक्त
विषयकबोधनिष्ठ पक्षतानवच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
बैशिष्ट्यावगाहिस्वरूपायूनविषयकत्वावच्छिन्न जन्यतानिरूपित जनकताव
च्छेदक यत्किञ्चिज्ज्ञानविषयतानिरूपक वर्णसमुदायत्वनिवेशस्यावश्यकत्वा
वयवापटकत्वनिवेशन निष्प्रबोजनमिति वाच्यम् । तादृशहेतुवारणाय
अवयवापटकेत्यनेन अवयवैकदेशमात्रविषयकज्ञाननिष्ठ जनकताव्यावृत्त्याव
यवत्वं पर्याप्तवच्छेदक यत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकाव्यज्ञानवृत्तिवावच्छि
न्नमेदस्मैवान्यूनानतिरिक्तविषयकदाषजनकताया दिवक्षणीयत्वात् । अथ
यवत्वं चेद न्यायान्तर्गतव विशेषणशून्यम् । तेन प्रतिज्ञासमानाकारोदासीन
दानयज्ञाने प्रतिज्ञाज्ञानीयकारणनायागसत्त्वापि तत्सम्यह, तादृशोदासीन
भावेषुपि स्यादविधायकत्वपर्याये ।

[दी] हेत्वन्तस्थाऽशमादिनिगमनान्तस्थ च वारणाय तत् । यद्यपि

वस्तुतस्तु अथयवत्वघटक निशेष्यदलपरित्यागमात्रेणैव न्यावृत्ति
सङ्गच्छत इति तादृशजनकतापर्य-तनिवेशने प्रतिज्ञापटकत्वदलपरित्याग
सम्भवेपि तत्परित्यागस्य प्रकृतानुपपुक्तत्वमित्येतन्नाभावैव अवयवाघटके
नभिहितमिति ।

केचित्तु- यत्र प्रतिज्ञैकदेशस्यापि कथंचित्प्रतिज्ञासमानार्थकत्वं स-
म्भवति तत्रैकदेशे ऽतिप्रसंगवारणाभावमवाघटकत्वनिवेशन मादृश्यक
मित्याहुः । तदसत्; प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधकताया एकदेशे संभवेपि
तन्मात्रस्य तथाविधबोधपरत्वाभावात् तथात्वे समुदायप्रयोगानुपपत्तेः ।
कथंचित्प्रयोगेपि वैयर्थ्येन तत्र समुदायमन्तर्भाव न्यायत्वानङ्गीकारात् ।
अप्रकृतार्थपरवाक्यवारणाय वास्तवतथाविध तात्पर्यसत्ताया लक्षणे निवेश-
नापसया एकदेशमात्रस्य तादृशार्थपरत्वाभावेनाऽतिप्रसंगानवकाशादिति ।
हेत्यन्तस्पेति । कथितान्यूनविषयकत्वावच्छिन्न जन्मतानिरूपित जनकता
निवेशेन तत्तद्वागप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधजनकत्वमादाय केवलहेत्वादाविति
न्यायिर्न सम्भवतीति निगमनमात्रं हेतुमात्रं चोपेक्षितम् । अन्यूनानति
रिक्तविषयकत्वस्य प्रकृतानुमितिविषयस्यान्यूनविषयस्सजननतिरिक्तो विषयो
यस्येति व्युत्पत्तेरनुमितिविषयनिष्ठभेद प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सत्यनुमिति
विषयातिरिक्तावृत्ति बद्धिप्रसक्तं तत्त्वमिति यथाश्रुतार्थमाक्षिपति यद्यपीति ।

यद्यपि प्रकृतवक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षकप्रकृतसाध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नसाध्यक यत्किंचिदनुमित्यविषयविषयकत्वं पर्वतो बद्धिमानित्यादि
प्रतिज्ञाजन्मनिखिलबोधानामेवेति तादृशानुमितिविषयत्वसामान्याभावो विव
क्षणीयः, तथा च केवलाभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकस्येव्यातिरिक्ताप्रसिद्धि
रत्येव; तथाप्यप्रसिद्धि स्फुटीकर्तुं आभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकप्रमेयत्वा
दिसाध्यकत्वे विषयवानुमितिविषय इत्येतद्वाच्यं सर्वमित्युक्तम् । सर्व-

[ती] सर्वेषामिव प्रमेयमित्यादावतिरिक्ताप्रसिद्धिः ; न च
 तादृशा प्रसिद्धा प्रमेय नरेति विषयविते मज्जस्य चायोगान् न
 तादृशा प्रसिद्धा, प्रकृतानुमितिविषयतासमव्याप्तविषयताकृत्वम्,
 प्रकृतानुमितिप्रकारात्मकमव्याप्तप्रकारताकृत्व वा वक्तव्यमिति वाच्यम्।

अथो दुर्गवृत्तयः, सावित्यनेव प्रकान्तकृतिपदपदार्थगत, ननु तिसर्वत्वोपच्छिन्न
 तादृशेषामिव विभेदवशात्कृत्वदान्तरात्ममि-याह्ये सर्वपदप्रयोगसम्भवात्तर्क
 प्रमेयमित्युक्तावन्तुमिति विषयताया केवञ्जानवदित्वात्प्राप्तमिथेयमित्युक्तम् ।

एव च किञ्चिद्व्यावच्छिन्नात् ५ भेदेन स्वार्थविलोपणकरोपपरसर्व
 शक्यस्य तद्दर्शनव्यापकविवेकव्याप्य सर्वत्ववोपकृतत्ववृत्तवैश्वर्यभेदत्वव्यापक
 सर्वत्वकामात्रानुमिते कृतिपदवस्तुमात्रविषयकत्वसङ्केति भाष । अतिरिक्ता
 प्रसिद्धि - प्रकृतानुमिति विषयानतिरिक्ताप्रसिद्धि । प्रमेयत्व पशुनिष्ठाभाव
 प्रतियोगि नरेति सशक्यमभव इत्यनन्त-समहास्यन्पूनामतिरिक्ताविषयकत्व
 मन्यथा निर्भक्ति प्रकृतैः । स्वविषयताव्यापकप्रकृतानुमिति विषयता
 व्यापकविषयताकृत्वमित्यर्थ । स्वविषयेऽनुमिति विषयान्पुनरवन्ध स्वविषय
 त्वे तद्विषयताव्यापकत्वपर्यवसित्वात्, स्वविषये ५ नुमिति विषयानतिरिक्त
 त्वस्य च तद्विषयत्वे स्वविषयताव्यापकत्वपर्यवसित्वादिमिति भाष ।

अथपि सपुद्गलस्यैवैक प्रकृतपक्षक वद्विषयकानुमिति विषय
 ताया विधत्तुचिन्ता पर्यतो वद्विमानिति मतिज्ञानान्बोधे न तदज्ञानु
 मिति विषयतासमनिपद्यविषयताकृत्व धारणान्तरसहित तज्जन्मसपुद्गलस्य
 बोधजनक शक्तिविज्ञानविषयवर्गसमुदायत्व न तन्मात्रपक्षात् शक्ति
 त्वकृतानुमितिनिष्कृतिविषयतासमनैवत्यस्य विवक्षणेऽपि न निगमनाद्यति
 व्यासिद्धिरैव, तज्जन्मबोधस्वापि पर्यतो वद्विमान् घृणज्ञानज्ञानवद्विना
 ज्ञेयाकारकसपुद्गलस्यैवैवानुमिति विषयतासमनिपद्यविषयताकृत्वात् ।

[दी] सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवत्सकलाभिधेयनिष्ठात्नन्ताभावाप्रयोगा
काशाभादवद्वेदं द्रव्यमित्वाद्दौ विशिष्टपक्षबोधकोपनयेऽतिव्याप्तः ।

तथापि प्रकृतसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शत्वावच्छिन्नजन
कत्वानिरूपित जन्मतावच्छेदकविषयतात्वेन बहिष्कृततासमनैयत्यं तत्त्वस्य
विशिक्षितत्वात् दोषः ।

नन्वेवं सत्पुरुषस्थलीयोपनये ऽ तिव्याप्तिः, तज्जन्मबोधस्यापि विश्व
विषयकत्वेन तथाविधानुमितिविषयितासमानियतविषयताकत्वादित्यतो विष
यतापदस्य प्रकाररथाभिप्रायेणान्यथा तदर्थं निर्वक्ति प्रकृतेति । तादृ-
क्षोपनयजन्मबोधे प्रकारीभवतो ऽ भावत्वादेस्तादृशानुमिताधमकारत्वात्
तत्प्रकारतामाससमनैयत्यमिति नानिव्याप्तिरिति भावः । सकलेति ।
सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवद्वेदं द्रव्यमिति योजना । तादृशानुमिताविव
सत्त्वकीयोपनयजन्यबोधे विश्वस्यैवाभिधेयत्वेन प्रकारतया तत्प्रकारताया
समनैयत्यमक्षतमेवेति भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः ।

ननु विशेषणमवच्छिन्नप्रकारतानां समनैयत्यं विशक्षणीयम्, अतो
नातिव्याप्तिः ; उपनयजन्यबोधे ऽ भावत्वाद्दौ तादृशप्रकारतासत्त्वादुक्ताद्यु
मितेस्तादृशप्रकारतायाश्च तत्रासत्त्वादित्यतो ऽ नुमित्वापि तेषां तथाविध
प्रकारताघटनाय स्वतन्त्रे ऽ तिव्याप्तिमाह सकलाभिधेयेति । अत्र
भावत्वप्रतिमोहित्वत्वादीनां स्वरूपतः पक्षतावच्छेदकत्वाद्भवति तथाच
मिति भावः । द्रव्यमिति विश्वीतकोटिप्रसिद्धयर्थम् विशिष्टपक्षबोधक
इति । उपनयम्वेदम्पदेन विशेष्यव्याप्यपरामर्शे ऽ न्यूनविषयकत्वं न
सम्भवतीति अमनिराकरणाय व्याप्तिव्यतिरे साधनसाध्यप्रकारेणैव तद्
भिकरणान्तर्भावः जत्वभिकरणत्वेनापीत्यनुमितौ तस्य तत्त्वस्य वा स्वरू-
पतः प्रकारत्वविरहेऽपि नासङ्गतिः । हेतुरप्यवेदन्तं समवायेन द्रव्यमेव

[२] तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयकत्वं, तदन्यून
विषयकत्वम् ।

वा बोध्य । गुणादेस्तथात्वे हेतुतावच्छेदकगुणत्वादेः स्वरूपतः उप
नयजन्यबोधे याने कथितप्रकारतासमनैयत्यानुपपत्तेः ।

नषामेदेन विषयतासमनैयत्वोक्ताबनुमितिविषयतास्वसमानिमत् स्वं
विषयतात्वकत्वोक्तौ नाशं दोष इति वाच्यम् । हेत्वर्थघटितार्थकप्रतिज्ञा
घटकन्यायान्तर्गतं हेतुजन्यबोधविषयतायामनुमितिनिरूपितविषयतावाभावा
दनुमितिविषयतात्वग्याप्य स्वविषयतात्वकत्वाभावादेव तादृशबोधवारण
सम्भवेनान्यूनविषयकत्वाशयैयर्थापत्तेः ।

नहि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदका
वच्छिन्न विषयतावहिर्भूतविषयता अनुमितिनिरूपिता । समूहात्मनानु
मितिनिरूपितत्वमायाम् नातिप्रसङ्गावकाशः प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदक
विषयतात्वस्यैव निवेशनीयत्वादग्यथा ऽ सम्भवाशतादिति । उपनय
विशेषातिन्यासप्रतिज्ञायां चोपलक्षणपरम् । अन्यूनविषयकत्वस्य निरुक्तार्थ
कावे सर्वस्मात्कालत्ववानय कालपरिमाणवान् सर्वस्मादित्यत्र हेत्ववयवे
त्वतिन्यासिर्बोधा तज्जन्यबोधविषयतायाः विश्ववृत्तिदेनानुमितिविषयता
न्यापकत्वात् ।

एष तादृशान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेद-
कात्वेन तदवच्छिन्नजन्यताविशेषणासम्भवेन प्रतिज्ञाहेतुजन्यसमूहात्मन
बोधमादाय तन्निष्ठहेत्वर्थविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रये
भूमादानोकवान् पर्वतो वह्निमान् भूमादित्यादौ हेत्ववयवे ऽ तिग्यासि
दुर्बारा । तस्यानवच्छिन्नप्रकारान्याप्यप्रकारताकत्वनिवहमापि वारणा
सम्भवादिनापि बोध्यम् । एतदोषवारणाय प्रथमतो ऽ नुमित्यन्यूनविषय
कत्वमप्यथा निर्भक्ति तथापि प्रकृतैति । एतच्च पक्षतावच्छेदक

[दी] प्रकृतपञ्चम्यर्थपञ्चकप्रतिज्ञाम्यले तु पक्षे प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यं बोधको हेतुर्ननु प्रकृतसाध्यस्य ।

विशिष्टार्थकं तदनुपादाने प्रमेयाद्वाच्यत्वानयं प्रमेयः प्रमेयादित्यादौ हेतव्यपक्षे, यदिकचिद्धर्मवच्छिन्नत्वोपादानेपि घटान्यत्ववद्व्यघटान्यतरस्मात् घटान्यत्ववदसधर्मा घटो घटान्यत्ववानित्य कारिका, या सामानाधिकरण्य सम्बन्धेन घटान्यत्वसाध्यकप्रतिज्ञा तद्घटितत्वायान्तर्गते रूपघटान्यतरत्वावच्छिन्नोक्ते सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणतापक्षघटान्यत्ववदित तादृशसम्बन्धावच्छिन्नहेतुताके विच्छिद्यन्तररूपहेतुप्रतिपादके हेतव्यपक्षे ऽ तिभ्यासिः । घटत्वादौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन रूपवति व्यभिचारधारकतया घटान्यत्वात्तकविशेषणस्य परिभेदेन विशेष्यस्य घटान्यत्वसामानाधिकरण्यसत्तासामानाधिकरणे घटरूपादौ व्यभिचारधारकतया न विशेष्यतावच्छेदकस्य सार्थक्यमित्यपक्षेयम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य हेतुनियान्तकतया व्यापकत्वाघटकत्वेपि नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वात्तिरवयवं गगवं नित्यं नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वात् वद्विमत्त्ववत्तावृत्तिधर्मशून्यत्वादासोकत्वात् पर्यतो वद्विमान् वद्विविशिष्टत्वतावृत्तिधर्मशून्यत्वादि-त्यादौ हेतव्यपक्षे ऽ तिभ्यासिवारणाय पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशनमाशङ्क्यम् । अखण्डाभावघटकतया हेतुघटकद्रव्यत्वपर्यतत्वादीनामवैयर्थ्यम् ।

साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यसाधननिवेदनपञ्चोपनिषत्—पञ्चम्यर्थेति । हेतुत्वं प्रमेयाद्वाच्यत्वप्रमेयादित्यादौ हेतुजन्यबोधस्य विभक्त्यर्थहेतुत्वे प्रमेयात्तात्पर्यप्रकृत्यर्थवैशिष्ट्यावगाहित्वेपि प्रकृतसाध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यवैशिष्ट्यचानवगाहित्वात्तातिभ्यासिरिति भावः । पक्षतावच्छेदकवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित साध्यतावच्छेदकवच्छिन्नघटान्यतरसम्बन्धेन वर्जनमित्यर्थः ।

[दी] तादृशविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वम्

सम्बन्धविशेषश्चैतद्वले न प्रवेश्यः प्रयोजनविरहात्; अतः पञ्चम्यर्थे प्रकृत्यर्थस्य
यादृशसम्बन्धेनान्वयस्त्वस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकत्वाघटकत्वेऽपि नैत
द्व्यावृत्त्यसङ्गतिः ।

यदि च जन्मग्रहविषयत्वरूपपञ्चम्यर्थेकदेशजन्यत्वे प्रकृत्यर्थस्य
हेतुज्ञानस्यान्वयः, नतु परम्पराराम्बन्धेन तादृशविषयत्वे, तदा जन्म
त्वपक्षकोक्तसाध्यहेतुकस्थले न्यावृत्तिर्बोध्यम् । पक्षगुरुविशेष्यकत्वपर्यन्ता
निवेशात्, नतु तादृशविषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षकस्थले हेतुजन्यबोधस्य
तादृशविशिष्टपक्षे इतरवैशिष्ट्यज्ञानवगाहिंत्वात् तादृशविषयताविल-
क्षणंति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न साध्यतावच्छेदकवच्छिन्न
प्रकारतानिरूपित पक्षतावच्छेदकवच्छिन्न साध्यतावच्छेदकवच्छिन्न
तद्विलक्षणत्वं न तद्विलक्षणत्वं, प्रतिज्ञाजन्यबोधीयसाध्यादिविषयतायाम्भेदस्य
त्वेनासम्भवापातात् । तादृशविषयताभिन्नगुरुविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेना
सम्बन्धोद्गारे निगमनातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । अन्यूनविषयकावदलवैय
र्ष्याच्च घूमादालोकवान् पर्वतो बहिमान् घूमादित्वाद्यौ हेत्ववयवजन्य
बोधीयहेतुत्वनिष्ठगुरुविशेष्यतायास्तादृशविषयताभिन्नस्यात् । एतेन
तादृशविषयतायान्त पातित्वं प्रकृतपरामर्शजन्यतानवच्छेदकत्वं वा तदि
त्यपि निरस्तम् । उक्तस्थले आलोकाद्यग्रे हेतुत्वप्रकारताया एव ता-
दृशविषयान्त.पातित्वात् प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वाच्च हेतुजन्य
बोधीय तद्विषयताया अतथात्वात् ।

नच तथाविधविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्ट्यर्मावच्छिन्नविषयताशून्य
त्वनिवेशेन दोष इत्यपि साधुः, यत्र प्रमेयसामान्यस्व पक्षतावच्छेदकादि
घटकता तत्र तादृशविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्ट्याप्राप्तिद्वेः विलक्षणावच्छे

दकतानिवेशेषि इत्यव्याप्यभूमादानोक्तवान् पर्वतो वह्निमान् भूमादित्यादी
 न्यायान्तर्गतनिगमनादावतिव्याप्तिः, तज्जन्यबोधविषयतावच्छेदकधूमत्वादे
 स्तादृशविषयतावच्छेदक-कोटिप्रविष्टनिगमात् । अपि तु तादृशविषयता
 ज्ञाननिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्य संशयनिवर्तकतावच्छेदकत्वमेव तत् ।
 निगमनादिसन्धबोधे ज्ञानज्ञाप्यत्वादेविषयतायास्तादृशनिश्चयत्वावच्छि-
 न्नानिवर्त्य ज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंज्ञव्यतिरिक्तव्यवच्छेदकतया तद्वारणम् ।
 उक्तहेतवमयजन्यबोधनिवर्त्यस्य हेतुत्वं भूमिर्न नवेत्यानिसंज्ञमस्य भूमादि
 ज्ञानज्ञाप्यत्वप्रतिपक्षतावच्छेदकत्वच्छिन्नपक्षक साध्यतावच्छेदकत्वच्छिन्न
 प्रकारनिश्चयनिवर्त्यतया तादृशबोधविषयताया न त्रयाविधविषयताविल-
 क्षणतेऽभ्युपपदस्य व्यावृत्तिसंज्ञातिः । सर्वेषामेव संशयानां स्वविरोधि
 विषयक त्रयाविधविषयतायाऽलिसमूहात्मकानिश्चयनिवर्तनीयतया । तादृश
 निश्चयानिवर्त्य संशयाप्रतिज्ञे; अतः तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नेति । इत्थं
 आधिक्यमप्याहमात्रेण निगमनजन्यबोधे साध्यतावच्छेदकत्वच्छिन्नमात्रेण
 विशिष्ट पक्षतावच्छेदकत्वच्छिन्न पक्षाविषयत्वस्याज्ञततया धूमज्ञानज्ञाप्य
 त्वादिसंज्ञत्वस्य तादृशविषयताज्ञाननिश्चयनिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्यापि समा-
 हितम् । अत्रच्छिन्नत्वं आभ्युपगच्छितं व्यापकत्वपर्यवसितम्, अतो ज्ञान
 ज्ञाप्यत्वं भूमिर्न नवेति संशयनिरूपितः प्रतिबन्धकतायां धूमज्ञानज्ञाप्य
 त्वाविरिक्त प्रतिज्ञाप्रतिषेधमात्रविषयताप्रतिपक्षस्य स्वरूपसम्बन्धरूपा
 वच्छेदकत्वविरुद्धेषु आभ्युपपदक्यापुष्टयसंज्ञातिः । अत्राप्याप्यज्ञानात्कन्दि-
 तस्य निगमनादिसन्धबोधस्य संशयाप्रतिबन्धकतया तज्जन्यव्यवच्छेदकताया
 विप्रसक्तस्य वारणाय तादृशसंशयानिवर्तकत्वदुपेक्ष्य तन्निवर्तकतावच्छेदक
 विषयताशून्यत्वेन बोधो निरूपितः । पक्षतावच्छेदकत्वनिवेशे तदनव-
 च्छिन्नपक्षादेविषयताज्ञाननिश्चयसमुदायस्य क्वपि संशयं प्रत्यप्रति-
 पन्नतया तादृशनिश्चयत्वच्छिन्ननिवर्त्य संशयाप्रतिज्ञे; अतस्तनिवेश

[२] महानदेतुकप्रवृत्तसाध्यासिद्धयौषधिक-व्याप्तविषयकत्व वा तद-
नतिरिक्तविषयकत्वम् ।

इति । इयं चानतिरिक्तविषयकत्वव्यवसायव्यवसाय उदकावितिज्ञ साध्य
विशिष्टप्रकृत्यावच्छेदकविशिष्टविषयतायां स्वनिष्ठवनिष्ठसमैव म्यूनविषयक
वर्तिगतेषु मन्वने चकारप्रसंगे प्रकृत्यूनविषयकत्वविदेशणमर्थकमित्यपि
समाहितम् । तादृशविषयतायां स्वनिष्ठवनिष्ठेषु निगमनादिजम्भ
बोधस्य ज्ञानज्ञानव्यवसायविशेष साध्यविशिष्ट बलविषयतायानिर्वनिष्ठमात्
स्वनिष्ठानिर्दकविषयतायां निश्चयत्व-व्यापक प्रतिप-व्यवसाय ज्ञानज्ञानव्यवसा
दिलक्ष्यान्यसमस्यामतिरन्वयतया ऽ नतिरिक्तविषयताकत्वावच्छेदवारत्वात् ।
इत्यन्तस्य व्यावसायिकत्वमर्थं निगमने च पद्यवाचकप्रथमनुपपत्तये इति
प्रद्वारणमतिरिक्तविशेषप्रयोजनमिति नतमनुमृत्य इत्युत्तरमनतिरिक्त
विषयकत्व निर्वक्ति प्रकृतौति । महानदेतुका या प्रकृतमाध्यसिद्धयौषधिका
व्याप्तिसद्विषयव्यवसायत्वर्थं, यद्व्याप्तिसद्विषयवित महानदेतुकावच्छेद
कावच्छेदेषुविशिष्ट प्रकृतप्रसंग-वच्छेदकावच्छेद विषयानिश्चयत्वं प्रकृत
प्रकृत्यावच्छेदकावच्छेदप्रसङ्ग प्रकृतप्रसंगत्वात् प्रकृतवच्छेदप्रसंगत्वात् इति
जनकतानतिरिक्तवृत्ति, एद्व्याप्तिसद्विषयकत्वमिति तु पर्वसितम् ।
एतन्न च रूप तद्वेतुतावच्छेदकवच्छेद तद्वेतुतावच्छेदकप्रकृतप्रसंगत्वात्
न विद्वत्प्रवृत्त तत्साध्यतावच्छेदकवच्छेद साध्याव्यापकत्वपर्यायपरमदि
व्यतिराग च । निगमनस्येव इत्येव च न्यतिप्रसंगमर्थताविसिद्धहेतुरस्य
तद्व्यवसाय-साध्यतावच्छेदकविषयकत्व ज्ञानि-व्याप्त अ-व्यवसायति
रेव-व्याप्तयौषधिकत्वकल्पनेत्येव वा ननिष्ठ-व्यतिरेकिति वा निगमने ऽ ति
व्यापिरेनि निरुक्तत्वावच्छेदत्वत्वं प्रवृत्तप्रसंग । यदि च व्यापकत्वमो
निर्व्याप्तप्रसंगप्रथमव इति का वचे । तद भवात्प्रथमव बोधे निवेदा
निय एतद्व्यवसाय-व्यतिरेकता इति ध्येयम् । यद्यदुदाहरणमव्यवसाय

[वी] बह्निव्याप्यालीकृतस्तघर्मा पर्वतो बह्निमान् घूमादिन्धन
 व्याप्यधूमवान् पर्वतो बह्निमान् घूमादित्यादौ तस्मात्संग्रहाय
 प्रकृतहेतुसाध्ययोरुत्पादानम् । बह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो बह्निमान्
 धूमात्सप्त्यादिव्याप्यद्रव्यत्ववर्द्धितं सप्त्यादिमत् द्रव्यत्वादित्यादिकस्तु
 न प्रयोगः । विशिष्टपक्षोपस्थापकादेव तादृशव्यतिवृत्तौत्पादाकारात्
 विरहेणोदाहरणानुत्थानात् । •

न निरुक्तरूपावच्छिन्नविषयकत्वम् । तथापि सिद्धापविषयाधीनस्यास्य
 प्रयोगानुपपत्तेन तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
 वैशिष्ट्यवगाहित्वरूपाभ्युत्पत्तिव्यवहारविरहादेव नातिप्रसङ्गं हेत्वन्तर्भागे
 च सत्यन्ताभावात्प्रतिज्ञासिद्धित्ववशेषम् । बह्निव्याप्यविशिष्टप्यारलीकृतस्य
 पर्वतरानवच्छिन्नविशेषणत्वे (सिद्धापविषयाभ्यायप्रयोगानुपपत्तेः) तद्वि-
 शिष्टेपि पर्वते सद्दृष्टेरेवतो व्यभेदार्थतस्तत्र प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यमकता
 तामात्र हेत्ववशमानिधानप्रयोजकाकारात्तर इत्यतस्तथैवेति । तस्याः—
 प्रतिज्ञायः । मन्वेवगति यत्र प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यकव्याप्तिरेवान्तर्भवति
 पक्षगर्भे, सप्रत्यप्रतिज्ञाया अपसंग्रह इत्यानाह्या परिहरति । बह्नीति ।
 विशिष्टेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षेत्यर्थः । तादृशव्यतिवृत्तौ ।
 प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यसिद्धौपनिष्कन्वासीत्यर्थः । उदाहरणेति ।
 यद्यपि दक्षितपक्षे विशिष्टपक्षोपस्थापकत्वात् प्रकृतहेतौ विशिष्ट
 रक्षयुत्तिरेत्याप्यवर्षतः प्रतीत्या उच्यते इत्येवमप्युत्पादाकारात्साध्यव्यवहारः ।
 तथापि धूमवत्त्वस्थाने धूमवत्ताधर्मनिवेक्षने तस्यासम्भव इति उदा

[दी] अन्यथा ऽ तिप्रसङ्गात् । अत एव नैकदोभव्याप्स्युपन्या-
सोपि । यदि च मैत्रः पचति अयं गौरित्यादेरेव प्रतिज्ञायाः' तद्योप-
वर्णितविशिष्टज्ञानजनकत्वसम्भन्ः । तादात्म्येन गोस्माध्यत्वात्
गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या

हरणमात्रोपादानम् । अन्यथा— आनाक्षादेरिरेहेत्यभिधाने । भति
प्रसङ्गात्— हेतुद्वयादेरप्यभिधानप्रसङ्गात् । अत एव—अनाक्षितानभि-
धानादेव । एतद्— एकन्वायप्रयोगदशायाम् । उभयव्याप्तीति ।
अन्वयव्याप्तित्यतिरेकव्याप्तिद्वयेत्यर्थः । अक्षिद्वयस्य क्रमेणैवाभिधातु शक्य-
तया प्रथमोपन्यस्तस्याप्तिप्रतीत्यैव समोहितनिर्वाहेण न्यस्त्य-नराकाशा
ऽ नुदयादिति भावः ।

एतेनान्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाशावटितान्वयव्यतिरेकि हेतुलक्षणा
नन्तरमपर लक्षणमभिधायतो मणिकृत प्रथमलक्षणानिर्गर्बीजमावि-
ष्कृतम् । अत्र एवेतादृशातिप्रसङ्गस्य पृथगभिधानम् ।

वह्नादिसाध्यकमतिज्ञायामन्यासया यद्योपवर्णितलक्षणमाक्षिपति
यदि चेति । अत आसम्भवासम्भवमाविष्कृतं कविपद्यपतिज्ञानव्यवोद्यम्य
यद्योपवर्णितानुमित्यन्यूनानतिरेकविषयकत्वं व्यवस्थापयति मैत्र
इत्यादिना । अयं गौरित्यत्र गौरस्य ताध्यत्वे पक्षे साध्यतावच्छेदक
गोत्वत्वं विशिष्टप्रकारकञ्च नञ्च वासम्भवादाह तादात्म्येनति ।

ननु मधुनु गोभाष्यकपनिज्ञा तादृशी, तथापि यदि समवायेन
गोत्वस्य साध्यत्वेपि तथाविधप्रतिज्ञा मन्त्रदायानुपता तदा तत्साध्यक
तादृशप्रतिज्ञा वा दार्ढ्यतयोपजनक वासम्भवात् सामान्यतस्तथाकारप्रतिज्ञाया
स्वभावाभिधानमसङ्गतमित्याशङ्क्या तस्या गोत्वादिसाध्यकत्वं निरा-
करोति गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्येति । तादृशप्रतिज्ञावाक्यादित्यादि । तत्रे

[दी] गोत्यादेस्साध्यत्वानुपपत्ते । पदार्थतावच्छेदकजातौ द्वैवर्थ-
स्यान्वयायोगाच्च । वह्निमानित्यादौ अननुमितौ पक्षे साध्यस्य
वह्नेस्सयोगात्कस्त्वन्वयो भासते । तथैव वह्निज्याप्यधूमवानय
मित्युपनयसङ्गमात् ।

ति शेष । अनुपपत्तेरिति । प्रतिज्ञाया साध्यतावच्छेदकोपस्थापकत्वानिय
मात् । अन्वया सुन्दरवदित्वावच्छिन्नसाध्यरूपस्थलेषु वह्निमानित्याकारक
प्रतीकप्रसङ्गादिति भाव ।

यद्यपि समवायेन रक्तवर्षिष्विष्टदण्डावच्छिन्नसाध्यक रक्तदण्डिमा
नित्यादिप्रतिज्ञाया न समवायेनरक्तवर्षिष्विष्टसाध्यतावच्छेदकबोधकतासम्ब ।
तथापि तत्र साध्यतावच्छेदकघटकपदार्थानामेव विशकलितानां
सादृश्यप्रतिज्ञाभावव्याप्युपस्थिते तदधीनसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविषयक
मानसबोधेनावि तत्र विशिष्टसाध्यसहायमयोज्यप्रतिज्ञासाधिव्यतिरेकिसम्भवा
प्रकृतेषु विशकलितानामपि गोत्यादिघटकपदार्थानां बोधस्थितिरिति
विशेष । गोत्यादेस्साध्यत्वे दोषात्तरमाह पदार्थेति । आते पदार्थ
तावच्छेदकत्व पदार्थात्तरान्वयित्वात्सम्भवप्रयोजकत्वेनाभिहितम् । इदं
सुपलक्षणम् । अन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितत्वमपि तथा बोध्यम् ।

ननु पर्वतो वह्निमानित्यापाकारकप्रतिज्ञा न वह्निसाधिका, अपि
त्वमेवेन वह्निमत्साधिकैव, तथाच तज्जन्मबोधविषयताया जमेवेन
वह्निमत्साध्यकानुमितिविषयतातो न वैलक्षण्यम्, अतो न तत्राख्यातयदकाशः
इत्यत्र आह तथैवेति । सादृश्यप्रतिज्ञाया वह्निसाध्यकत्वेनैवेत्यर्थः ।
इत्युपनयसङ्गमात्- इत्याकारकबोधोपनयस्य सादृश्यप्रतिज्ञापाटित्वाद्यान्त
गतत्वोपपत्ते, वह्निमत्साध्यत्वे वह्निमद्रघाप्यवानित्याकारकत्वैवोपनयस्य

[दी] शाब्दज्ञाने तु वह्निमतो अभेदः । एवं भेदे साध्ये भिद्यते
भिन्नमित्यादावपि वैलक्षण्यमिति सूक्ष्ममीक्ष्यते ।

सम्भवादिति भावः । शाब्दज्ञाने— वह्निमानिमेतादृशप्रतिज्ञावाक्यजन्य
ज्ञाने । अभेद इति । भासत इत्यनुपपद्यते न तु वह्नेस्तयोग इति शेषः
नामार्थयोर्भेदा-क्षयबोधस्य, प्युत्पन्नत्वादिति हृदयम् ।

तथाच तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे निरुक्तमन्यूनविषयत्वमतिरिक्तविषय
कत्वं च न सम्भवतीति भावः । भेदे— शुद्धे प्रतियोगिविशेषिते वा ।
इत्यादौ— इत्यादिप्रतिज्ञाया आदिपदादितरेभ्यो भिद्यते इतरभिन्नमित्यादि
परिग्रहः । वैलक्षण्यम् अनुमितिविरक्षणबोधजनकत्वम् । शुद्धभेदसाध्य
कानुमितौ गेदस्यानुयोगितया, इतरगवच्छिन्नभेदसाध्यकानुमितौ अनुयोगि
तया तद्विगेहितस्य तस्य विशेषणताविशेषण, भिद्यत इति प्रतिज्ञाजन्य
बोधे च अरुपात्तान्तोपस्थाप्य भेदाश्रयत्वस्य, इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादि
जन्ये पञ्चम्यन्तार्येतरप्रतियोगिकत्वविशेषित भेदाश्रयत्वस्य तेन सम्बन्धेन,
भिन्नमित्यादिजन्ये च निष्ठान्तोपस्थाप्य भेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य, इतरेभ्यो
भिन्नमित्यादिजन्ये चेतनप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य, इतर
भिन्नमित्यादिजन्ये च इतरप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य,
इतरेभ्यो ऽन्यदित्यादिजन्ये च इतरप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य,
इतरान्यदित्यादिजन्ये च अभेदेनेतरप्रतियोगिकविशेषितभेदावच्छिन्नत्वस्य,
अभेदेन पक्षात्ते विशेषणत्वादिति अनुमितेस्तादृशबोधवैलक्षण्यमादिति भावः ।
इदमुपरक्षणम् । ईदृशदिशा प्रकृते विधेयात्ते भाव इव तद्देश्यताय-छेद-
कात्ते भानेपि वैलक्षण्यमवसेयम् । गन्धाद्यवच्छिन्नवृत्तकानुमितौ गन्वादे
रसाक्षादिनेयवर्गितावच्छेदकत्वात् गन्धवती इतरेभ्यो भिद्यते इत्याचाकारक
तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे च गन्वादिस्त्व-धर्मैव तथात्वादिति ।

[दी] तदा यादृशपक्षसाम्यकाः पक्षे यादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यानिवर्तनीयस्य संशयस्यानिवर्तको यः तावतामन्यतमो बोधः सज्जनकत्वं वक्तव्यम् ।

उदरेयानुमितपदस्य बाह्यविशिष्टार्थबोधः प्रतिज्ञया जन्यते तादृशविशिष्टार्थयोपरतेत्यविधेय समावृत्ते—यादृशेति । यादृशरूपावच्छिन्नप्रपञ्चकयादृशरूपावच्छिन्नसाध्यक सम्प्रदायसिद्धप्रतिज्ञाः यादृशरूपावच्छिन्नपक्षे यादृशरूपावच्छिन्नप्रकारकबोधजनिकाः तादृशरूपावच्छिन्ने तादृशरूपावच्छिन्नप्रकारकबोधनिवर्त्यसंशयानिवर्तकतादृशबोधान्यतमबोधजनकत्वे सति तादृशरूपावच्छिन्नप्रपञ्चक तादृशरूपावच्छिन्नसाध्यक न्यायान्तर्गम्यं प्रतिज्ञास्त्वमित्यर्थः, अत्र च अनिका इत्यन्तं बोधविधेयस्य परिचायकमात्रं न तु तदर्थस्य लक्षणे निवेशः । बोधाद्य विधिविधेयान् निवेश्य विशेष्यबोधादेयाः अतो नारनाश्रवणद्वाराकाशः एवं च प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थानामननुगमे—न एकवर्मावच्छिन्नप्रपञ्चकमितिलप्रतिज्ञासाधारणमपि प्रतिज्ञात्वं नैकसम्बन्धीति बोधानामन्यतमेनानुगमः तेन रूपेण जनकतांश्च एव बोधार्थविशेषणता ननु निवर्त्यबोधेऽपि बोधानामनुगमेऽपि तादृशतादृश बोधनिवर्त्येवामावकूटपटितवर्त्येवानुवक्तृत्वात् तादृशतादृशभेदकूटवर्द्धितरूपवाचन्यतमत्वप्रतिवर्त्येवसामान्याभावस्थले तादृशतादृशबोधनिवर्त्येवामावकूटपक्षलाघवेन निवेशयितुमुचितत्वात् । एवंच तादृशाभाकूटनिवेशसूचनामैवान्यतमेनाप्यनुक्तम् एतेन सामान्याभावाविशेषसूचनायापि कारइति कस्यापि व्याख्यानमनादेशम् । विशेष्यदले अन्यतमत्वनिवेशनमपि यत्र प्रतिज्ञार्थानां नानात्वं तत्रैव, पूर्वतादिपक्षके बहुधादिपक्षकस्थले पूर्वतादी बहुधादिमदभेदरूपैकविधबोधस्यैव प्रतिज्ञया जननात् तत्र तालिबेशः । एतेनैकविधयोधगाद्यान्यतमत्वस्यासम्भवेऽपि न क्षतिः अन्वयमेवस्यामथोक्तत्वात् । बह्वित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञया घटवद्गुणकादिघटितधर्मावच्छिन्नविशेष्यकः पर्वतःसाध्यच्छिन्नप्रपञ्चकप्रतिज्ञया च तादृशप्रमाणवच्छिन्नप्रकारकोऽपि

बोधो जन्मते तत्रिष्वर्थश्चमूत्रक पटवजवेत्यादिपञ्चमोऽपीति प्रतिज्ञापापवृत्तपक्ष
 तावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकत्वस्य प्रवृत्तसाध्यतावच्छेद्यकावच्छिन्नसाध्यताव
 स्य बानुवादाने तावद्बोधानिवर्त्यसशयमसिद्धिरतस्तदुदाहनम् । यत्किञ्चि
 द्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यकपतिज्ञादिगतियाद्यविशिष्टार्थबोधजनकरत्वस्य यत्किञ्चि-
 द्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यक न्यायान्तर्गतत्वस्य निवेशनेऽतिप्रसङ्ग प्रागुपदर्शित
 एवेति यादृशरूपावच्छिन्न पक्षसाध्यक प्रतिज्ञापातेपाद्यविशिष्टार्थबोधनिवर्त्य
 सशयनिवर्तकबोधजनकत्व सादृशरूपावच्छिन्नपक्षसाध्यक न्याया-न्तर्गतत्व
 निवेशितम् । अधिकत्विति न्यायेन साध्यास्य हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वमवगाह
 शानेऽपि निगमनादिजन्मबोधे प्रतिज्ञापतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याश्रय
 तया निगमनापत्तिवशात्तिवाराण्य तद्रूपवच्छिन्नविशेष्यक तद्रूपावच्छिन्न
 प्रकारकबोधानिवर्त्यसशयानिवर्तकत्वरूप सादृशबोधवाद्येरेकविषयकत्व बोध
 विशेषणम् । इत्यत्र प्रतिज्ञाजन्यबोधानिवर्त्यस्य बहिर्द्रूपज्ञानज्ञाप्यो न हेमादि-
 सशयस्य निवर्तकतया सादृशबोधवारणम् । नच प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य पूर्वतया
 यवच्छिन्नविशेष्यकबहिर्द्रुपाद्यवच्छिन्नप्रकारकबोधेनेवेत्यादेयतया निगम
 नादिजन्यबोधस्यापि तत्रानात्तानिवर्त्यत्वमुक्तसशयस्यसादृशमेवेति वाच्यम् ।
 अप्रामाण्यज्ञानानुक्तन्दिता सादृशविशिष्टार्थविषयक निश्चयवावच्छिन्ना
 निवर्त्यत्वस्यैव निवेशनोपल्लास टकसस्यमथ ध्रुवज्ञानज्ञाप्यत्वविषयकबहि
 मन्वर्तनिश्चयानिवर्त्यत्वेन तयाविषयनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यत्वाज्ञते ।
 एतेन सर्वेषामेव सशयानां बहिर्द्रुपत्वबोधादिविषयकसपुद्गलत्वनात्मकत्वविशे
 विनिश्चयनिवर्तनीयतया सादृशबोधानिवर्त्यसशयप्रसिद्धिरित्यापि निरस्तम् ।
 सादृशनिश्चयत्वनिष्ठ निवर्तकतावच्छेदकत्व च न स्वरूपसम्बन्धरूप किंत्वन्ति
 विकृतिस्तत्र तेन सम्बन्धी बहिर्द्रुपत्ववेत्याकारकैकदशसस्य प्रति बहिर्द्रुप
 न्यायेन पूर्वतादिविश्चयत्वेनापतिवन्धकत्वेऽपि सादृशसशयनिवर्तकपतिज्ञा
 न्यबोधस्य नासम्भत् । अत एव ध्रुवज्ञानोक्तवान् पूर्वतोबहिर्द्रुपानित्यादी
 हेतुजन्यबोधनिवर्त्य हेतुत्व ध्रुवीय न वेतिपक्षव्य प्रति प्रतिज्ञापतिपाद्य विशि-
 ष्टार्थविषयकनिश्चयत्वेनापतिवन्धकत्वेऽपि च विशिष्टत्ववेद्यर्थम् । बहिर्द्रुपत्वा

अथच्छन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष-
 यंकनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यस्य चाप्रसिद्धिरतो विशिष्य विशेष्यप्रकारको-
 मयनिवेशनम् । यद्यप्यत्र प्रतिज्ञामतिपाद्यस्य विषयाविशिष्टवर्षिण एव यादृ-
 शविशिष्टार्थोपपादानसम्भव इति यादृशविशिष्टार्थबोधिका इत्युपेक्ष्य विशेष्य-
 प्रकारयोः कृण्वन् उपादानसूचनाय पश्ये यादृशविशिष्टार्थबोधिकां इत्यभि-
 धानमनुचितम् । तथापि भ्रुमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ प्रतिज्ञा-
 र्थहेत्वर्थविषयकसमुदाहृतजनबोधजनकहेत्वर्थे हेतौ वा न्यायावयववत्त्वं पारित्य-
 ज्य न्यायान्तर्गतत्वनिवेशनपक्षे प्रतिज्ञाजन्यबोधनिष्ठैकदेशविषयकनुद्धित्वा-
 वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वामादायैक देशे चाऽतिप्रसङ्गवारणाय विशि-
 ष्टार्थविषयकबोधत्वावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकजनकत्वनिवेशे पर्वतो वह्नि-
 मानित्यादिप्रतिज्ञायामसंभ्रमः बहुधादिशून्यपर्वतादौ नदिमन्वाद्यवगाहिभमा-
 स्मकशाब्दबोधसाधारण्यानुशेषेन तत्त्वत्पदार्थानां परस्परसुपक्षेपावगाहित्वस्यै-
 व तादृशप्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदकत्वापगमात् तत्तद्विशिष्टार्थविषयकत्वस्यातथा-
 स्यादिति । अततिरिक्तविषयकबोधनिष्ठतादृशपरस्पररोपक्षेपावगाहित्वावच्छिन्न-
 जन्यताप्रतियोगिकजनकताया निवेशसूचनाय तथाभिधानं तादृशपरस्पररोप-
 क्षेपावगाहिशाब्दत्वे जन्यतावच्छेदकतापर्याप्तचनिवेशाच्चानतिरिक्तविषयकत्व-
 वच्छेदवैयर्थ्यमित्यववेगम् । भेदाविर्भावकस्यले पृथिवी तरेभ्योभिद्यते इत्यादि-
 प्रतिज्ञामतिपाद्यभेदाप्रयत्नादिरूपवर्तिकविदेकार्थविषयकनिश्चयप्रतिबन्धभेदा-
 विकोटिकसंशयं प्रति पृथिवी नेतराणीत्यादिप्रतिज्ञाजन्यभेदादिप्रकारकनिश्चय-
 स्य प्रतिबन्धकतया नकस्याश्चिद्विषि प्रतिज्ञायास्तादृशसंशयानिवर्तकबोधजनक-
 त्वमतस्तद्विशिष्टार्थनिश्चयनिवर्त्यत्वाभावकूटनिवेशनम् । प्रतिज्ञाजन्यबोध-
 स्य स्वसमानाकारानुमितौ सिद्धिविषया प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च-
 सिधावधिपाकालीनतादृशबोधप्रतिबन्धतया तादृशामाण्यज्ञानानास्फन्दित-
 प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वादसम्भव-
 इत्यतो ज्ञानसामान्यगुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुपावनम् । न चानुमितेश्च तादृश नि-
 श्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वेऽपि तदप्रतिबन्धकसिधावधिपाकालीन-

[दी] एवं च तादात्म्येन गवि साध्वे पक्षे गवाभेदस्य,

बोधजनकत्वमादाय प्रतिज्ञाया लक्षणसमन्वयसम्भवतीति सशयपरमनर्भकं
 स्वरूपयोग्यतात्परजनकताया एव निवेशनीयया ऽन्यात्तरेष्वनवकाशादिति
 वाच्यम् । अनिवर्तकत्वं हि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशून्यत्वं
 न तु प्रतिबन्धकत्वाभाव तथा सति अपामाप्यजानात्कन्दितबोधमादाय
 निगमनातिव्याप्तितादवस्थ्यान् तथाच सिषाषयिषाकालीनसिद्धेरप्रतिबन्ध
 कत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशाकित्वेनानुमित्यनिवर्तकत्वात्-
 भवात् । न च सिद्धे पूर्वं परतो वा सिषाषयिषाया उत्यादस्यने द्वितीय
 क्षणे प्रथमक्षणे वा सिषाषयिषाविरहविशिष्टस्वमश्रुतमेवेति सिषाषयिषाया
 मपि सिद्धौ अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमश्रुतमेवेति कथं तस्यापामाप्यजाना
 त्कन्दिततादृशविशिष्टार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वमिति वा-
 च्यम् । यादृशसिद्धे- पूर्वं परतश्च सिषाषयिषोत्सादः तादृशसिद्धेरपामाउ
 च्यकत्वात् । मत्वश्रुतिश्रयेऽपि विशेषदर्शनकालीनविषयितानिश्चयस्याप्रतिब-
 न्धकतामते तस्यापि प्रतिज्ञार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया उक्तदिशा
 सम्भव इति मत्वश्रुतापामाप्यनुपेक्षेय सशयपर्यन्तानुशासनम् । अत्र च तत्तद्वि-
 शिष्टार्थविषयकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नमश्रुतप्रतिबन्धकत्वशून्यत्वस्य ज्ञान
 विशेषणत्रोपगमनैवातिरिक्तविषयकस्य हेत्वन्तादिभागजन्यबाधस्य तथाविध
 धूमज्ञानजाप्यत्वादिसशयप्रतिबन्धकताश्रयस्य वारणसम्भवात्तादृशप्रतिबन्ध
 कतात्वेनैव तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यसशयप्रतिबन्धकता
 निवेश न तु तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यसशयप्रतिबन्धक
 तात्वेनैव गौरवादित्यवधेयम् । उक्तहेतुवारणात् तादृशबोधान्वतमेति ।
 मृत्प्रतिज्ञान्वतावच्छेदकीभूत यादृशयादृशबुद्धित्व तादृशतादृशबुद्धित्वा-
 वच्छिन्नान्यतमजन्यतानिरूपितजनकतापर्यन्तस्य विवक्षणीयतयोक्तसमूहा-
 लम्बनबोधमादाय न तत्रातिप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । गवाभेदस्येत्यादि । सकल
 पट्यन्तैस्त्वम बोधा विशिष्यदुर्तन्वा इत्यभिप्रेत्यान्वयः । यद्यपि तादात्म्यसम्ब-

[दी] संयोगेन समवायेन वा बहो, बह्विभेदमेदस्य, समवायेन
पाकस्य कृतौ, पाककृतिमत्वस्य, पाककर्त्रमेदस्य, विशेषणतया इतरेभ्योभेदे,
इतरभेदवस्त्वत्स्य, इतरान्याभेदस्य, इतरभेदवत्त्वस्य, इतरभिन्नाभेदस्य,
भोषा विशिष्य दर्तव्यादिति दिक् ।

येन गोसाध्यकश्चक्रे अनुमित्यन्यूनानातिरिक्तविषयकबोधजनकत्वं प्रतिज्ञा
यास्सम्भवतीति प्रागभिहितं तावत्तत्र गवाभेदः प्रतिज्ञाप्रतिपाद्य इत्यस्य ला-
भात्तत्र तादृशबोधमादाय लक्षणं कर्तव्यमिति स्फुटमेव । तथापि तत्र
तादृश एव बोधो लक्षणघटक नत्वन्वयविषयो बोध इति स्फुटीकर्तुं तदुपादानम् ।
तादात्म्येन बहौ साध्येऽयं वह्निरित्येव प्रतिज्ञा जायते तत्र च न वह्निमदभेद
बोधलक्षणघटकः इत्यतस्तस्योमेन समवायेन चेति । तादात्म्यातिरिक्तसम्ब-
न्धनेत्यर्थः । बह्वित्यारिसम्बन्धतथं साध्य इति प्राक्नेनास्त्वितम् । वह्नि-
मदभेदस्येति । तत्राप्येतादृशबोधस्य तादृशप्रतिज्ञाजन्यतायाः प्रागुपदर्श-
नत्वेऽपि अन्यविषयबोधासम्भवमाविष्कर्तुमेतदुपादानम् । पाककृतिमत्वस्ये-
ति । पाककृतिसमवायस्येत्यर्थः । पचतीतिप्रतिज्ञातस्तद्बोधादिति
भावः । पाककर्त्रमेदस्येति । पाककृत्यवाच्येच्छतामेदस्य पाककृतिमत्त्वात्-
च्छिन्नाभेदस्य चेत्यर्थः । एका पाककृतिमानित्यादिप्रतिज्ञातः तद्बोधाविति
भावः । इतरभेदवत्त्वस्येति । इतरभेदाद्यतासम्बन्धस्येत्यर्थः । इतरे-
भ्यो भिद्यते इत्यादितः तादृशबोधोदयादिति भावः । इतरान्याभेदस्येति ।
इतरभेदावच्छिन्नाभेदस्येत्यर्थः । इतरान्येतिप्रतिज्ञातस्तद्बोधादितिभावः ।
इतरभेदवत्त्वस्येति । इतरभेदसंसर्गस्येत्यर्थः । नेतराणीत्यतः तद्बोधादिति
भावः । इतरभिन्नाभेदस्येति । इतरभेदात्प्रत्यावच्छिन्नाभेदस्येत्यर्थः । इतर-
भिन्नेत्यादिप्रतिज्ञातस्तद्बोधावितिभावः । अनतिरिक्तविषयकत्ववच्छाद्यः पूर्व-
वदेव अन्यूनविषयकत्वं तावद्बोधनिवर्त्ययावरसंशयनिवर्तकत्वं दर्शितहेतुज-
न्मबोधस्य ज्ञानज्ञाप्यत्वं घूर्णीयं नवेत्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधनिवर्तनीयसंशय-
प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशवाच्यसंशयान्तर्गतपर्वतो वह्निमात्र वेत्यादिसंशयनिव-
र्तकत्वेन वारणसम्भवादिति वदतो मतमाह । तावदिति तच्चद्विशिष्टार्थवि-

[दी] तावद्बोधनिवर्तकं शयानिवर्तकतावद्बोधनिवर्तकत्वमन्यनिवर्तकं बोधजनकत्वं साच्चरमित्यपि केचित् । चैत्रः पचति घटे। नेतराणि नेतराणीति प्रतिज्ञायां साध्ये विषयत्वानुबोधितयोः सम्बन्धविधेयानुपवेशात् यथोदादिउत्साध्यगमकत्वापेक्षित्वात्तिनिदिष्टहेतुमत्वस्य च पक्षे उपनेयत्वात्तथाचासमिपाकारकः

पयक्रेत्यर्थः। तावद्बोधनिवर्त्ययावत्संज्ञापेत्ति। तच्छ्रुतिप्रार्थनोपाजन्मपत्तम-
 र्थात्किंचिद्बोधनिवर्त्ययावत्संज्ञापेत्त्यर्थः । तेन नेदादिसाध्यकस्यले भेदतदाप्रव-
 र्थादिकोटिकानाविषयसंज्ञायानायेव प्रकृतसाध्यपक्षकप्रतिज्ञार्थबोधनिवर्त्य-
 यावत्संज्ञानुपवेशात् (तावत्संज्ञानिवर्तकतायाः पृथिवी नेतराणि पृथिवीसरे-
 ष्मो भिद्यते इत्यादिप्रत्येकप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽसत्त्वेऽपि न सतिः । साध्यसकक-
 षाकपञ्चमसमूहात्मन्यनयोपस्य तावत्संज्ञानिवर्तकत्वात् ।) तावत्संज्ञय-
 निवर्तकत्वं न कस्यापि निरस्तम् । तावत्संज्ञानिवर्तकतायाः पृथिवी नेतराणि
 पृथिवीसरेष्वो भिद्यते इत्यादि प्रत्येकप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽसत्त्वेऽप्येतादृशस-
 ककषाकपञ्चमसमूहात्मन्यनयोपस्य तावत्संज्ञानिवर्तकत्वात् । तन्नच निरुक्त्या
 नतिरिक्तविषयकत्वस्यापि सत्त्वत । तज्जनकत्वमादायैव प्रत्येकप्रतिज्ञा सु-
 लक्षणसमन्वयो (श) बोधः । अत्र च स्वमतापेक्षया गौरवमेवास्वरसर्वाजं
 बोधम् । ननु विषयतासम्बन्धेन पाकाद्यवच्छिन्नहत्यादेर्यत्र साध्यता तत्र
 कौटशोपनयः न तावत्पाककृतिःपाम्पानित्याकारकं तत्र तत्पुरुषवदकपा-
 कादिपदस्य पाकादिविषयकादिजासगिकतया पाकविषयकमित्युक्तिरुक्त्याद्य-
 वच्छिन्नविरुधित्वापेक्षेयात्पात् प्रकृतसाध्यतापच्छेवकावच्छिन्ननिष्पेक्षा-
 या व्याप्तेरलमे नार्थान्तरमसद्भादित्यत आह चैत इति । साध्ये विदिष्ट-
 साध्यशरीरि विषयित्वानुपयोगित्वयोरिति कृतिभेदाच्छाब्दिः ।
 सम्बन्धविधेयैवेत्यकारेण विशेषणविधायकान्वयच्छेदः । विषयत्वानुपवेशा-
 कप्रदाभावेन तयोर्विषयतासम्बन्धादिति शकः । निपातार्थेन नामार्थस्य
 नेदान्धपविद्योऽप्युत्पत्त्यविरुद्धतया नेतराणीत्यादौ प्रथमायाऽनुयोगितार्थकत्व-
 मधिदापेति ह्ययम् । यथोपदाग्नितीति प्रतिज्ञोपस्थापितेत्यर्थ उपनेय-
 त्वात् । उपनेनेन बोधनीयत्वात् तादृश्यापेक्षेयाकाक्षितत्वेन यःपाककृति

[दी] सुवच एव प्राचागुपनयः । नव्यानां पुनरस्यगतिकठया
 तद्याप्यहेतुमान् तद्वन्वेत्याकारो योम्यतावशाच्च तदा साध्यस्य त-
 द्याप्यस्य वा परामर्शः । कोचित्तु बह्निमात्रवेति विप्रतिपत्तौ संशये च बह्
 निमत्तद्वन्वोऽन्याभावाद्योस्तादात्म्यविशेषणरथाभ्यां कोटित्वेन जिज्ञासितत्वादि
 ति तादात्म्येन बह्निभावेव साधयितुमुचितः ।

सामग्रीमान् स एव तद्विपदाहरणेन प्रतिपादनाच्चादृशव्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मता
 काक्षयैवोपनयप्रतिषेधो इति भावः । सुवच एवेति । तथाशब्देन तादृशव्याप्ति-
 विशिष्टहेतुमत एवोपस्थानादिविषयः । ननु मणिकृता वादप्रत्ययार्थं वितर्क्य
 तस्मात्तथेति निगमनस्य निराकरणायतया तथा पदपठितोपनयेऽपि तद्विपदास
 इत्यस्यानुमतस्तद्विपदास इत्यत एतन्मतमनुमुत्याह । नच्यानामिति ।
 ननु तस्येन यथोपदर्शितसाध्यस्येव तादृशसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतोरपि परा-
 मर्शसम्भव इति व्यासघाटिपदप्रयोगवैधर्म्यमित्याशयेनाह तद्वान्वेति-ननु
 पक्षादेरपि प्रकाशतत्वात्तस्यैव कथं नोपनयस्यतच्छब्देन परामर्श इत्यत आह
 योग्यतेति- तात्पर्यवशादित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टहेतुगत्वस्यैवाकाङ्क्षितत्वेन
 तत्परताया एव तत्र प्रहावेतिभावः । तदा तच्छब्देन साध्यत्येति प्रथम
 कल्पं तद्व्याप्यस्येति द्वितीयकल्पमभिप्रेत्य । सर्वतो वह्निमात्रित्याद्येन्यापस्य
 वह्निसाध्यकार्त्वं निराकृत्य वह्निसाध्यधूमवांश्यामित्याद्याकारकोपनयं निराकृ-
 र्वतां मतमाह । केचित्प्रतिपत्तौ विप्रतिपत्तौ कोटित्वं तज्जन्यसृष्टिविपदात्वं त-
 ज्जन्यप्रत्येकशाब्दमोपप्रकारत्वं वा न तु तदधीनसंशयप्रकाररथम् । अतो
 न संशये चैवमस्य वैयर्थ्यम् । तत्प्रदर्शनं च संशये कोटितानिवाहिकत्वेन तस्य
 स्वतो जिज्ञासायामतन्त्रान्तरान्तरवैयर्थ्यम् । यद्यपि वह्निमत उपस्थितिवशात्
 बह्निपुनरस्यगतया तादृशप्रतिपत्तिवाक्याद्बह्नि कोटिक संशयो भावितु
 मर्हति । तथापि स्वातन्त्र्येण कोट्युपस्थितिसंशये प्रयोजकैवमिप्रायेणैद
 पित्पवधेमात् । अथ वा विप्रतिपत्तिवाक्याच्छब्द एव संशय इति मतानुसारे
 णेदम् । वस्तुतो बह्निमात्रस्य कोटितायामेव बह्निमोटिकसंशय उपपद्यते ।
 न तु बह्निमत्तदस्य स्वस्वाभावप्रकारकज्ञानस्यैव स्वसंशयत्वात् । प्रकृते च

[दी] नतु बह्निराज्ञासितत्वात् । तथाचायमित्याकारको बह्निप्रद्व्याप्य
 घूमवाश्यामित्याकारको वा उपनयः । नतु बह्निव्याप्य घूमवाश्याप
 मित्याकारकः अर्थान्तरत्वादिति प्राहुः । यत्तच्चान्तरातादृशबोधो न जनि
 तस्तत्रापि तादृशाकांक्षायोग्यतादिसालित्वरूपं तज्जननयोग्यत्वमक्षतम् ।

बह्न्यभावो नोपस्थितः अपि तु तद्वद्वेद एवेति बह्न्यभावस्य कोटित्वासम्भ-
 वान् बह्निमंशयो न सम्भवतीत्यामिषायः । एतत्सूचनायैव च बह्निमद्वे-
 दस्य कोटित्वमभिहितम् । तदभिधानस्य प्रयोजनान्तरामावात् । यद्वा धर्मि
 णि तरङ्कारकबोधोपपेक्षाकांक्षावत्पदजन्यनदुपस्थितिरेव धर्मिणि तत्कोटि-
 कर्मण्यजनिका पर्वतो बह्निरमाव हत्यादितो वाक्याद्वह्न्माद्युपस्थितौ पर्वता
 दौ बह्न्मादिमंशयानुदवात् तथा च पर्वतो बह्निमानित्यादिवाक्यस्य च-
 ह्न्मादिपदमपि न पर्वनादौ बह्न्मादेर्भेदान्बोधोपपेक्षाकांक्षावदिति न तादृश
 विपत्तिपक्षिवाक्याद्वह्न्मादि कोटिकसंशय इति परमार्थः । नवीनमतमनुमूत्याह ।
 वदित्वाप्येति प्राहुरिति प्रसङ्गेनात्रास्वरसामावसूचितः । फलोपधा-
 यकतारूपजनकज्ञानिवेशशब्दा प्रसक्ता तादृशशब्दबोधोपपावकप्रतिज्ञा
 यामभ्यासि योग्यताविवक्षया निराकरोति यत्र चेति अन्तरेति हेत्वर्थादि
 वेद्यकशाब्दबोधोपपामप्रचनुत्तरानित्यर्थः । एतेन फलोपधानविवक्षणे अवय-
 वान्तरार्थविषयकशाब्दबोधमात्रोपपावकप्रतिज्ञायावत्प्रव्याप्तिः प्रसज्यते अ-
 नतिरिक्तविषयकशाब्दबोधोपपावकत्वादिति सूचितम् । तादृशेति-तादृश
 शब्दबोधजनकज्ञानविवक्षेत्यर्थः । अकांक्षानिवेशात् पर्वतो बह्निस्त्वन्वी-
 त्यादिनिराकांक्षवाक्यव्युदासः । नच पर्वतो बह्निमानित्यादिशाब्दप्रतिनिरा-
 कांक्षतादृशवाक्यविषयकज्ञानत्वेनाजनकत्वात्तादृशशब्दबोधजनकतावच्छे-
 दकविषयताकत्वनिवेशनेनैवोपपत्तावाकांक्षानिवेशनमफलमिति श्लाघम् ।
 पर्वतो बह्निमानित्यादिवाक्यानुपूर्वोपकारकप्रमात्मकतादृशनिराकांक्षविषयक-
 ज्ञानस्यापि तथाविषयशब्दधीजनकतया तदीयविषयताया अपि जनकताव-
 च्छेदकत्वेन तज्जनकतावच्छेदकप्रकारताथयानुपूर्वोपपाकांक्षाशालित्व-
 निवेशस्यावश्यकत्वात् । तच्छालित्वं च तद्वदितवर्णसमुदायस्य तज्जनकताव-

[३] तल्लामश्च जातिविशेषोपस्थापकशब्दवाक्यपदयोरुपसन्धानादेवेति ।

च्छेदकीमृतग्रमान्यर्थाच्चिन्तितानुचितविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वमिति तु पर्यवसितोऽर्थः । ह्यदो यद्दुर्निमानित्यादिग्रमानुमितिसमानविषयकतादृश बोधजनकत्वावयवस्य कारणस्य योग्यता निवेशनीया । योग्यत्वं चावाधितार्थकत्वं प्रकृतसाध्यविशिष्टमहत्वपक्षबोधकत्वमिति यावत् । वैशिष्ट्यं च बाह्यत्वं न तु वैशानिकम् । यद्यपि स्वात्मभ्येण योग्यता निवेशो निरर्थकः अन्यून विषयकत्वावच्छिन्नजन्यतामतियोगिकजनकताया अवश्यं विवक्षणीयतया वास्तववैशिष्ट्यव्यपटितसाध्यविशिष्टपक्षविषयकरूपान्यूनविषयकत्वनिवेशासम्भवेऽपि अव्योम्बवाक्यप्रतिपाद्यनिष्ठिष्टार्थप्रसिद्ध्या सम्प्रदायसिद्धप्रतिज्ञामादि प्राथमिकविशिष्टार्थबोधानिर्भर्यसंशयानिवर्तकस्वरूपानतिरिक्तविषयकत्वव्यपटितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यसम्भवेः । तथापि वास्तववैशिष्ट्यव्यपटितानतिरिक्तविषयकत्व निवेशसूचनाय योग्यत्वपादनम् । आदिपदाण्यत्यर्थविशेषपरिमहः तेन निस्त्रात्म्यकत्वस्य लुकाद्युचरितप्रतिज्ञासमानाकारकवाक्यस्वार्थान्तरपरतादृशवाक्यस्य च उद्ग्रासः । नन्वाकारादिनिवेशे शब्दवाक्यपदयोर्वैयर्थ्यं आकांक्षादेशानान्तरीयविकारविरहात् वाक्यातिरिक्तेऽसत्त्वाच्च अनुमितिजनकपरामर्शादौ शब्दधीजनकयोम्बवाज्ञानादावतिप्रसन्नानवकाशादित्यत आकांक्षादिमन्त्रवलाभार्थकतया तादृशपदोपादानं सार्थक्यमिति । तद्व्याभवेति । तल्लामः शब्दबोधं मति आकांक्षादित्यत एव वाक्यस्य जनकतया आकांक्षादिमन्त्रवलाभः । तादृशपदद्वयोपादानादेति भावः । शब्दपदस्य योगेन शब्दअन्वार्थकत्वे, न तल्लामः आकांक्षादिरहितस्यापि शब्दस्य शब्दजन्यमृतिहेतुत्वादेव जातिविशेषोपस्थापकेति । रूढानुभवनिष्ठशब्दस्वरूपजात्यवच्छिन्नोपस्थापकार्थकम् । शब्दबोधं प्रति आकांक्षादिरहितस्यापि योग्यताज्ञानादेहेतुत्वात् वाक्यपदानुपादाने केवलशब्दपदानं तल्लाम इति वाक्यपदोपादानादेहेति भावः । यद्यु तल्लामश्चेति अन्यून (नानातिरिक्त) विषयकत्वात्तदवावच्छिन्नोपस्थापिकांक्षादिमन्त्रवलाभेत्यर्थः । शब्दपदस्यावयवशक्त्या शब्दजन्यज्ञा-

[दी]अन्यनेत्यादितथा चोद्देश्यानुमितिसमानविषयकलिङ्गाविषयकशाब्दज्ञान
 जनकन्यायावयवत्वमर्थः । व्यतिरेकिणि ह्रदो निर्धूम इत्यादौ निर्वाहित्वेद्देतुके
 यथा ह्रदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तवतो ह्रदावृत्तिवर्गशून्यत्वादिहेतुके वा उदा
 हरणस्य वारणाय समानविषयकान्त पक्षमुख्यविशेष्यकार्यकम् । उपनय
 वारणाय लिङ्गाविषयकेति ।

नत्वावच्छिन्नार्थकरत्वे शब्दजन्यतावच्छेदकजातिविशेषानुपस्थित्या तदवच्छि-
 -जन्यताप्रतियोगिक जनकतालाभो न भवतीत्युक्तं जातिविशेषमप्यपकेति । तथा
 च कार्यदिशि शाब्दपदेन शाब्दत्वजाते, कारणदिशि च वाक्यपदेनाकाशादि
 र्भस्वस्य लाभात्तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नौपयिकाकाशादिमन्त्ररूपम इतिभावइति
 व्याख्यानम् । तदसत् । अवच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशालिङ्गकान्यूनविषयक
 त्वावच्छिन्न जन्यतानिवेशमात्रणैवोपपत्त्या शाब्दत्वनिवेशने प्रयोजनाभावा
 त्तदुपस्थितेरप्रयोजकत्वात् । न च तत्पदार्थविषयकत्वस्य शाब्दत्वनिष्ठजन्य
 तावच्छेदकतायामेवावच्छेदकतया जन्यताया तदवच्छिन्नत्वविरहात् अन्यून
 विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नरत्नैव जन्यता निवेशनीयेति वाच्यम् । विनिगमना
 विरहेण शाब्दत्वदिशि तत्पदार्थविषयकत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । नन्व
 न्यूनानतिरिक्तपदपरिवागेअनुमितिविषयकशाब्दधीजनकमित्यवशिष्यते तथा
 च पर्वते बद्धिमानित्यादिप्रतिज्ञावाक्यस्थानुमित्यवोचकतया अन्वयतिरित्याश
 का परिजिहीर्षुरनुमितिविषयो विषयवस्येति मध्यमपदलोपिसमासाभिप्रायेण
 समुदितलक्षणपर्यवसितार्थं व्याचष्टे । तथाचेति दृष्टान्तवत् इति । अस्या
 भिमेणोदाहरणस्येत्वादिनाऽन्वय । अन्वय्युदाहरणस्य लिङ्गबोधकत्वाच्च तरे
 क्रिपर्यन्तानुधावनम् । यो यो घूमवान् स बद्धिमानिति व्यतिरेक्युदाहरणस्य
 बहुवचनमावादिरूपलिङ्गावाचकत्वात् पञ्चविषयकत्वमात्रनिष्पन्नैव तादृशोदा
 हरणवारणसम्भवेन पक्षमुख्यविशेष्यकत्वपर्यन्तस्य विवक्षणीयस्य व्यावृत्तिदा
 नाय यथा ह्रदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तघटिततदनुसरणम् । दृष्टान्ताघटितोदाह
 रणे व्यावृत्तिमाह । ह्रदावृत्तीति । उपनयवारणायेति । पक्षताव

[म] अन्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिङ्गाविषयकत्वं वा ज्ञान विशेषणम् । तेनोदाहरणादिव्युदासः । निगमनं च न परामर्शहेतुः । अयाधितासत्प्रतिपादितत्वज्ञानजनकत्वात् ।

हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वं वा । लिङ्गाविषयकालिङ्गिविषयकज्ञानजनकन्यायावयववाक्यत्वं वा ।

इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वादिति । प्रतिज्ञात्वं जातिः अनुगतानतिप्रसक्तानां श्रिकव्यवहारादिति केचित् ; तत्र देवश्चप्रभवत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गात् ।

प्रतिज्ञाजन्यं विज्ञातीयं ज्ञानं व्यवहारादिति तज्जनकवाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न । तज्जनकत्वं जनकत्वज्ञानं वा नानुगतरूपमन्तरेण सम्भवतीत्युक्तस्यानुसरणीयत्वात् ।

एतेन शब्दोऽनित्य इति लिङ्गधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति-कृतकत्वादि-त्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिजातिप्रतियोगिज्ञान-जनकवाक्यं प्रतिज्ञेति निरस्तम् । ननु प्रतिज्ञा न साधनाङ्गम् । विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे तत्र प्रमाणाकांक्षायां हेत्वभिधानस्य प्राथम्यादिति चेन्न । विप्रतिपत्त्यग्रे हि समयबन्धानन्तरं शब्दानित्यत्वं साधयेति मध्यस्थस्य वादिनो वा आकांक्षार्या शब्दानित्यत्वं साध्यम् । न च साध्यनिर्देशं विना हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं पोषयितुमीष्टे, न च यादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतयाऽन्वेति । अतिप्रसङ्गात् । न च विप्रतिपत्तितः साध्योपस्थितिः तस्वा प्रतिवादिविप्रतिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चान्तारितत्वात् । परविप्रतिपत्तिं समयबन्धश्च विना स्थापनाया अभावात् । विप्रतिपत्ति-वाक्यस्य पक्षपरिग्रहेण पर्यवसितनया निराकांक्षत्वाच्च ।

शास्त्रमुक्तावली ।

आवृत्तौ तु सैव प्रतिज्ञा । न चावयवान्तरात् । हेत्वन्वय-
योग्या साध्योपास्थिति । (पञ्चम्यर्थान्वययोग्यपक्षान्वितसा-
ध्ययोधकत्वात् ।) नाप्यवयवान्तरेणाक्षेपात् । साध्यान्वये त-
दभिधानं तदभिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । त-
स्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या वा नेहाक्षेपः ।

अन्ये तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्यस्थस्या-
नुयोगः । तथापि प्रमाणमाले नाकांक्षा किन्तु विशिष्टे विशेषे-
षणं साध्यमनभिधाय न शक्याभिधानम् । न च वस्तुतो य-
त्साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति मध्यस्थनिर्योग । यादिद्वयमध्ये
तदसम्भवात् । तस्मात्साध्याभिधानं विना न हेतोराकांक्षा ।
व्ययोधकत्वमिति प्रतिज्ञासाधनाङ्गमिति ॥

इति तत्त्वचिन्तामणौ प्रतिज्ञारक्षणम् ॥

[वी] यद्यपि प्रकृतलिङ्गाविषयकत्वं पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवी-
त्वात् गन्धवती वा तथा गन्धादित्यादावव्यापकम् । न चाप्युपनयासम्भवः ।
इदमा गन्धवत्त्वेन परामृष्टे हेतुभूतगन्धवत्वान्वयायोगादिति वाच्यम् । सा-
ध्याभावव्यापकगन्धाभावाभावत्वेनान्वयान् ।

च्छेदकावच्छिन्नपरत्वाविशेष्यकत्वनिवेशस्य प्रयोजनान्तरविरुद्धेऽप्येतदर्थमेव तांश्चि-
द्वेशेऽननुपपन्नक्षे निगमनातिव्याप्तिर्नसम्भवतीत्याभिप्रायेण निगमनोपेक्षा । तस्मा-
त् इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनस्य पक्षविशेष्यकबोधजनकस्याभावात्निगमन-
सामान्ये नातिव्याप्तेस्सम्भव इत्याभिप्रायेण वा । वस्तुतः पक्षमुख्यविशेष्यकत्व-
निवेशेऽपि गोत्वं साक्षाभाववत् गोत्वाभावादित्यत्र यत्र साक्षात्तत्र गोत्वमित्युदा-
हरणे पक्षमुख्यविशेष्यबोधजनकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव पक्षमात्रमुख्यविशेष्यकत्वं त्रि-
वेशं च विधयक्षकम्बले मात्रार्थासिद्ध्याऽऽयासिरितिपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
मुद्रविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव विवक्षणीयं तथाच निगमनेऽननुपपन्नक्षेऽतिव्या-
प्तिर्नसम्भवत्पक्षेऽप्येवमेवं लिङ्गत्वस्य केवलान्वयितया सामान्यतो लिङ्गाविषय-
कत्वं ज्ञानेऽपसिद्धमिति प्रकृतलिङ्गाविषयकत्वं विवक्षणीयं तथापि न निस्तार-
इत्याद्यमेनाह यद्यपि प्रकृतेति । लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकत्व-
विवक्षणे पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिप्रतिज्ञाया नासप्रहः तज्जन्यभोगे-
स्वरूपत एव पृथिवीत्वादिरूपात्लिङ्गभानादित्याशयेन स्थलान्तरे दोषमाह ।
गन्धवतीति तथेति तथा इतरेभ्यो भिद्यते उपनयासम्भव इति ।
तथाच तादृशप्रतिज्ञादिषट्ठितन्मात्र एव न सम्भवतीति काव्याप्तिशङ्केति भावः ।
इदमा-इदंशब्देन गन्धवत्त्वेनेति । उपनयत्पक्षे शब्दस्य प्रतिज्ञाप-
दर्शितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वादिति भावः । गन्धवत्वान्वयेति
गन्धवत्त्वेऽन्यस्येत्यर्थः । अयोगादिति उद्देश्यत्वविधेयत्वावच्छे-
दकपरीरैक्ये अमेदस्यान्वयबोधस्याप्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा घटो घटइत्यादावन्वय-
बोधप्रसङ्गादिति भावः । साध्याभावेति । साध्याभावव्यापको यो गन्धा-
भावः तदभावेत्येतत्त्वर्थः । तथाच भिन्नरूपेण गन्धादेस्त्वेदंशब्दविधेयत्वा-
वच्छेदकगर्भेऽन्तर्भावात्त्वान्वयबोधानुपपत्तिरिति भावः । ननु हेत्वभावात्

[३] अत एव व्यतिरेकिणि न च नेयं पृथिवीत्यादिकः प्राचां प्रयोगः ।

न हेतुपस्थापकपदाम्भावत्कथमुपनयवाक्यात्तेन रूपेण पक्षे हेतुमानमत आह ।
 अतएवेति साध्याभावव्यापकतावच्छेदकहेत्वभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वेन
 हेत्वन्वयबोधोदेवत्यर्थः । न च नेयं पृथिवीति । ननु द्वयेनाभावाभावत्वेन
 हेतुबोधनादिति भावः । यद्यपि पृथिवीत्वेहेतुकस्यले तादृशोपनयप्रयोगो न
 युज्यते पृथिवीपदात्स्वरूपत एवोपस्थितस्य पृथिवीत्वरूपपदार्थतावच्छेदक
 स्य नञर्थाभावे अन्वयासम्भवेन हेत्वभावाभावत्वेन हेत्वल्लामात् । न च हेतु
 मद्भेदाभावोऽपि हेतुरेषान्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वात्
 एवं(च) हेतुमद्भेद एव साध्याभावव्यापकता यत्र नेतरभेदस्तत्र पृथिवीत्युदा
 हरणेन बोध्या इति पृथिवीभेदाभावत्वेन पृथिवीत्वबोधकस्तादृशोपनयो युज्यत
 एवेति वाच्यम् । एवमपि पृथिवीत्वादि हेतुवाक्योपस्थितपृथिवीत्वत्वविशिष्ट
 हेतुकानुमित्वाप्यधिकतद्रूपविशिष्टवद्भेदत्वावच्छिन्ने साध्याभावव्यापकताया
 एवाकाक्षिततया तस्या एव यत्रेतरभेदाभावस्तत्र पृथिवीत्युदाहरणेनोपदर्श
 नीयतया यद्रूपविशिष्टवद्भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुमत्ताया एवोपनयनत्वा
 तादृशोपनयासङ्गतेः अन्वया पृथिवीतरेण्यो भिद्यते गन्धसमवायिकारणता
 वच्छेदकरूपत्वत्वादित्याद्यापि तथोपनयप्रयोगापत्तौरिति । तथापि तादृशमे-
 न पृथिवी हेतुकस्यलामिप्रायेणेदम् । अविपदान्न च नेय गन्धवर्तित्याकारक-
 स्य न च नात्र गन्ध इत्याकारकस्योपनयस्य परिग्रहः । अत्र हेत्वभावाद्दौ सा
 ध्याभावव्यापकत्वामानेऽपि न क्षति प्राचीनमते उदाहरणादेव व्याप्तिरभेन
 वक्ष्यर्पतामात्रम्य उपनेयत्वादत् एव प्राचामित्युक्तम् । साध्याभावव्यापके
 त्यादौ च व्यापकान्तमुपलक्ष्यपार्यकम् । ननु न च नेयं पृथिवीत्यादिकं प्राची
 नानुमतोपनयो सङ्गतः नञर्थाभावस्य प्रतियोग्यनुयोग्युपरागेणैव शाब्दानु
 मवमानादन्योन्याभावबोधे समानविमक्तिप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमामि
 व्याहारस्य, संसर्गाभावबोधे च सप्तम्यन्तानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्या
 मोक्षितत्वात् यदनेनानुयोगिवाचकपदाभावेन पृथिवीभेदगन्धामावादिबोध
 मन्मवा इति नवीनानुमतइतरन्यापक्रीमूनाभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती ता

[४] यथा विशेषणत्वेन साध्याविशेषणत्वेन तद्विषयकारण,

दुर्वारत्वात् अतः वक्ष्यतावच्छेदक प्रकारकैतनिरूपकविशेष्यत्वानिरूपितप्रका
रताः परममेव तदर्थो वाच्यः वक्ष्यतावच्छेदकप्रकारतान्तःपातिनी सर्वैव प्रका
रता तादृशविशेष्यत्वानिरूपिता इवास्तु विशेषः कचित्साक्षात्कृतवित्परम्परया
समेति विशेषकोटिप्रविष्टप्रकार्यप्रकारता च न धर्मितावच्छेदकप्रकारता
निरूपितविशेष्यत्वानिरूपिताविशेष्यनिरूपितविशेष्यताया धर्मितावच्छेदका
वच्छिन्नतया धर्मितावच्छेदकप्रकारताविरूपितविशेष्यतायाश्च स्वैव स्वध-
र्मितानवच्छेदकत्वेन तदनवच्छिन्नतया विशेषधर्मितावच्छेदकप्रकारतानि
रूपकविशेष्यत्वयोर्भेदादिति निगमनादिति नवधर्मोपविशेष्यकोटिप्रविष्टलिङ्ग
विषयता न वक्ष्यतावच्छेदकप्रकारताविरूपकविशेष्यत्वानिरूपिताविशेष्यताविरूपके
ति न निगमनाद्यतिव्याप्तिः एवंच बहिःप्रमाणान्तरैरित्यादावभ्याप्तिः
मत्तज्जत एवेति एतेन पर्यतो बहिःप्रमाणं प्रमादित्यादिवसिद्धव्याप्यतात्पर्यतो
मेऽतिव्याप्तिमस्यत्वेन नैतद्विषयस्य साक्षात्प्रमाणस्योक्तिः । न चाप दोषोऽस्ति
ध्याःपदंनोपनयनेत्यनेन स्वधमेव बध्यत इति नात्रुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
अपनयकारणार्थकतयैव लिङ्गाविव्यक्तविशेषणत्वं स्वयं ध्याःपदमात्रतत्तया
अपनयमान एव सादृशनिबद्धात्मनिःकालिःसादृशविवक्षाया सन्दर्भविशेषणत्वं
जागरूकरथादित्यापि समाहितं न चैवमतिव्यापकघोषनपर्योक्ति मन्थासङ्गतिः ।
सादृशप्रत्यक्षस्य प्रमाणान् बहिःप्रमाणं प्रमादित्यादिःसाध्याःतत्पर्यतोपनयविशेषणपर-
त्वात् सन्न हेतुनेववक्ष्यतावच्छेदकतया वक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नतांशे पक्षिशेष
णत्वं तस्यापि वक्ष्यतावच्छेदक प्रकारकनिरूपकविशेष्यत्वानिरूपितत्वात् एकं
साध्याविरूपकतया हेतुविषयताया अपि स्वात्मकवक्ष्यतावच्छेदकप्रकारता
निरूपकविशेष्यत्वानिरूपितत्वानिरूपितप्रकारताकतया व्यतिरिक्तसङ्गतेः ।
येषु वक्ष्यतावच्छेदकहेतुकव्यतिरेक्युपनयपर्यन्तपरतया तादृशप्रमाणमनयव्य
व्युपनयनयज-बन्धोपे व्यतिरिक्ततया लिङ्गविषयत्ववक्ष्यताविरूपितानिःसम्बन्धतो
स्याभिमानेन केवासाध्याःमत्तम् । त्वेतेन न अद्वैतम् । वक्ष्याविशेषणत्वेन
साध्याविशेषणत्वेन चेति । वक्ष्यतावच्छेदकप्रकारकनिरूपितविशेष्यता

वच्छेदप्रकारतायां उक्तयुक्त्या तदनिरूपकत्वात् कर्मान्वितिरूपकत्वोपपाद
 नेऽपि यत्र संबन्धेन बह्वेसाध्यता बहिसंयोगत्वेन हेतुता तत्रत्यप्रतिज्ञायाम
 व्याप्तिः । हेतुमूर्तवैशिष्ट्यविषयतायाः स्वनिरूपकत्वविरहात्, एवं साक्षा
 त्परम्परासाधारणानुगत निरूप्यनिरूपकभावोऽपि दुर्बलः परम्परया निरूपि
 तत्वस्य तन्निरूपितनिरूपिज्ज्ञातत्वत्वात् । एतेन तादृशवैशिष्ट्यविषयता
 निरूपकविषयत्वानिरूपितत्वं तादृशविषयताबहिर्भूतत्वं तत्र वैशिष्ट्यविषयता
 साधारणं तन्निरूपकप्रकारकता विशेष्यतानिरूपितत्वमादाय तन्निरूपकविद्ये
 प्यत्र प्रकारतासाधारण केरयुक्तावपि न निस्तार इति चेन्न । तथाविध-
 वैशिष्ट्यविषयताशास्त्रिनिरूप्यत्वसमनियतप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वमेव—
 तद्बहिर्भूतत्वम् । निगमनजन्यबोधीयहेतुविषयता च तादृशप्रतिबन्धकता
 वच्छेदककोटौ निवेदयते तादृशी न कापि प्रतिबन्धकता तथाविधनिश्चयत्व
 व्यापिका हेत्वविषयकत दृष्टवैशिष्ट्यविषयताशास्त्रिज्ञानसाधारण्यात् अतस्त
 थाविषयहेतुविषयतावास्तद्बहिर्भूतत्वोपपत्तिरित्यनुपपन्नोऽपि निगमनातिव्या-
 प्तिः तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमात्रस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे धुमादानोक्त
 वान् पर्वतो बहिमान् धूमादित्यत हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिः तादृशहेतुनिष्ठायाः
 हेतुत्व धूर्तीयं न वेतिसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकतादृशबोधविषयताया निरुक्त
 विषयताबहिर्भूतत्वानुपपत्तेः अतस्तादृशनिश्चयत्वव्याप्यत्वमपि प्रतिबन्धकता
 विशेषणम् । न च पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नमुरुयविशेष्यताकत्वनिवेशस्याव
 श्यकतया नैतादृशातिव्याप्तिस्त्वन्मावनेति व्यर्थं व्याप्यत्वनिवेशनमिति वाच्य-
 म् । तथाप्यनुपपत्तेः धूमाद्बहिमतस्तधर्मा पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादिन्मा-
 मन्वधीयनिगमने हेतुत्व प्रमेयाद्वाच्यत्ववत् प्रमेयादित्यादिन्मायस्थलीय हेत्व
 यवैवातिव्याप्तेर्दुर्बारात्तावनिवेशस्यावश्यकत्वानिति । न च धर्मितावच्छेद
 कनिष्ठं प्रकारत्व न प्रतिबन्धकतावच्छेदकमपि तु तत्रलिष्टविशेष्यतावच्छेद-
 कत्वमेव तथा च गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते इत्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधीयहेतुप्रकार
 तावास्तद्बहिर्भूतत्वात्तद्व्याप्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतावच्छेदकताया एव
 प्रकारतात्वोपगमेन तादृशबोधे तदन्यप्रकारतानभ्युपगमात् । एवं सति प्रथ

[दी] तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहितं तद्विहिर्गावेन छिन्नविषयकत्वसाध्याभावो वाच्यः । वस्तुतो लिङ्गं लिङ्गत्वम् । तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव प्रकृतौषधिकं यद्व्याप्तिविषयकत्वं तच्छून्यत्वमर्थः ।

क्तस्य मूलं घटवदित्यादिविज्ञानस्य मूलत्वश्ले तद्व्यभिक्तावच्छेदकत्वस्य प्रकारान्तरेण वारणसम्भवात् । अस्तु वा विशेष्यतावच्छेदकतारूपविषयता प्रकारतातोऽन्यैव, तथापि न क्षतिः । तादृशविषयता यद्भिर्भूतविषयताशून्यत्वं वेद्येपणमुपेक्ष्य तादृशवद्भिर्भूतविषयतानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताया रावविशेषणस्वोपगमेन विशेष्यतावच्छेदकताभिन्नतन्वादिविषयतायाः प्रतिज्ञाजन्यवशेषे सत्त्वेऽपि तस्याः प्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदककोटिनिवेशे प्रयोजन्याभावेन तन्निष्ठव्यभिक्तावच्छेदकताया एवतत्रनिवेशनीयतया अन्वयासन्नवकाशात् । तादृशवद्भिर्भूतविषयतासादान्यशून्यत्वनिवेशे अनुमितिसमानविषयकत्वं नेवेशनस्य श्लोकात्स्य वैयर्थ्यमतस्त इति हेतुश्लिङ्गविषयताशून्यत्वं नेवेशनम् । अस्मन्नामावस्य घटकतया न सिद्धांशवैयर्थ्यम् । उक्तीत्यादिभिर्भूतवनिर्षणनायासविद्वेषाकल्पान्तरमाशयते । वस्तुत इति । लिङ्गत्वमिति—व्याप्तिरित्यर्थः । नन्वज्ञाननुगतयोर्भवन्व्यतिरेकव्याप्तयोस्तद्वदकः साध्यकत्वयोर्वा एकतरमात्रविषयताया अपादाने अन्यतर बोधकोपनपादाति व्याप्तिरित्याशङ्कया तादृशव्याप्तिघटकव्यापकताद्वयविषयत्वबोधनुगतरूपेण मादं निवेशयति । तथा चोति । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्येति गमकत्वान्वितम् । व्याप्तिविषयकत्वमित्यत्र व्याप्तिपद व्यापकत्वविषयताभिन्नतावच्छेदकादिविषयतान्यावृत्तविलक्षणौषधिकत्वनिवेशशून्यत्वात् । अथ किमिदं तादृशमकृतौषधिकत्वं न तावत्प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव प्रकृतस्यैव प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितिसंवाच्छिन्नजनकता—वच्छेदकत्वम्, पक्षधर्मसाध्यविषयकोदाहरणजन्यवोधीवत्साध्यकारिद्विविषयताया अनुमितजनकतावच्छेदककोट्यापविष्टतया तत्रातिव्याप्तेः । न च हेतु

व्यापकत्वादिविषयतात्वेनैव तद्विषयतानां जनकतावच्छेदककोटौ निवेशादनु-
 मित्यजनकस्यापि तादृशज्ञानस्य विषयतानां तादृशरूपाक्रान्तानां तथात्वं
 मक्षतमेवेति वाच्यम् । तादृशविषयतात्वेन पक्षविशेषणतापन्न हेतुविशेषणता
 पक्ष सामानाधिकरण्य विशेषणतापन्नसाध्यादिविषयतानिरूपितव्यापकत्वं
 विषयताया एव कारणतावच्छेदकघटकत्वात्तादृश्यास्तदवच्छेदकत्वाभावात् ।
 यद्रूपावच्छिन्नविषयिता जनकतावच्छेदिका तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्व
 निवेशे च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताया अप्यनुमितिजनकता
 वच्छेदककोटिप्रविष्टतया तादृशविषयताशून्यत्वस्य तादृशप्रतिज्ञान्यबोधे
 ऽप्यसत्त्वादसम्भवः । यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्यापकत्वविषयिता जनकतावच्छे-
 दिका तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्यापकत्वानवगाहितनिवेशे च किञ्चिद्रूपावच्छि-
 न्नव्यापकत्वं साध्यस्य पक्षस्य वा घटकं यत्र तत्स्यतीयप्रतिज्ञाया असङ्गमह ।
 यत्त्वत्त्वनिवेशादनुगमा नवकाशाश्चेति चेन्न—पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नसुरूप
 विशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपिता या विषयतातान्निरूपितविषयतानिरूपित
 विषयतासौ विशेषणविषया मङ्गलानुमिति जनकतावच्छेदकतावच्छेदकतायाः
 पर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वेन हेतुव्यापकताविशिष्टमाध्यविषयत्वं साध्याभाव-
 व्यापकत्वं विक्रियहेत्वभावविषयत्वेऽनुगमत्वं तदभावस्य निवेशनेनानुपपत्त्य
 भावात् । तथाहि मङ्गलानुमिति जनकतावच्छेदिकाया अन्वयिपरामर्शाद्यहेतु
 व्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यविषयतायाः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यता
 निरूपितहेतुविषयता निरूपिताभेद्यत्वं विषयितानिरूपिताधिकरण । विषयता
 निरूपितत्ववत् व्यतिरोक्तिपरामर्शात् साध्याभावव्यापकत्वावच्छिन्न हेत्वभाव
 विषयताया अपि तादृशविशेष्यतानिरूपित ससर्गावविषयतानिरूपितहेतु
 विषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितत्वेन साध्याभावव्यापकता
 विशिष्टहेत्वभावविषयतात्वस्यापि हेतुव्यापकताविशिष्टमाध्यविषयतात्व
 वन्निरुक्तविषयत्वे विशेषणविषया अनुमितिजनकतावच्छेदकतावच्छेदकता-
 याः पर्याप्त्यधिकरणत्वान् । तथापि यथा परस्परवा पक्षविशेष्यतया अनिरूपि-
 तादाहरणत्रयबोधार्थाद्यहेतुव्यापकताविशिष्टमाध्यादिविषयता नानुमितिजन

कतावच्छेदिका तथा तन्निरूपितव्यापकत्वादिविषयतापि न तथेति तदीय
 साध्यादिविषयताविशेषणतया व्यापकत्व विषयत्व निरूपितत्वस्यानुमिति
 जनकतावच्छेदकतावच्छेदकप्रवेशो न सम्भवति जनकतावच्छेदकविषयता
 वृत्तेरेव धर्मस्य तादृशविषयताविशेषणतया जनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्व
 सम्भवादिति निरुक्तपक्षविषयता पञ्चमविषयताश्ले विशेषणतया अवच्छेदक
 त्वपर्याप्तघञिकरण यत्साधनादिव्यापकत्व विषयतानिरूपितत्वसहित सा
 ध्यादिविषयतात्वं तन्नोदाहरण जन्यबोधीयसाध्यादिविषयतासाधारण तथा
 चोदाहरणेति०यासिर्दुर्बारे । तथापि निरुक्तजनकतावच्छेदकतावच्छेदकता
 पर्याप्तघञिकरणधर्मावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्ना या प्रतिबन्धकता तदवच्छे
 दविषयतात्वेनोदाहरणजन्यबोधीय हेतुव्यापकसाध्यादिविषयताया सङ्ग्रहा
 बोध्य । अनुमितिजनकतावच्छेदकपरामर्शव्यसाध्यादिविषयताया हेतुव्या
 पकत्वादिविषयतानिरूपित साध्यादिविषयतात्वेन साध्य हेतुव्यापक नवत्यादि
 सशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तादृशप्रतिबन्धकताया तादृशरूपेणोदाहरण
 जन्यबोधीय साध्यादिविषयताया व्यप्यवच्छेदकत्वात् । मुख्यविशेष्यनानिषे
 शाद्गोत्वाभावः प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वसाक्षाभावधान् गोत्वाभावादित्यत्र
 तादृशविशिष्टसाध्यक प्रकृतानुमितेजनकपरामर्शव्य स्वात्मकपक्षविशेषणता
 पन्न गोत्वाभावविषयतानिरूपेतापेयत्व विषयतानिरूपिताधिकरण विषयता
 निरूपित साक्षाभावविषयता निरूपितविषयताश्ले विशेषणविधया अवच्छेद
 कतावच्छेदकताया पर्याप्तघञिकरणधर्मवत् प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वविषयता
 या प्रतिज्ञाजन्यबोधेसत्त्वेऽपि न क्षति । (जनकता न्व साध्यव्याप्यत्वावाच्छेद
 धर्मिताकान्यपरामर्शावाप्राप्ता । तेन तद्वर्त्मिकपरामर्शमादायापि नोक्तप्रतिज्ञा
 यामव्याप्ति) नच साध्याभावव्यापकहेत्वभावप्रतियोगिहेतुमानिति पराम
 र्शावपक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपित प्रतियोगित्वविषयतानिरू
 पिताभावविषयता निरूपितव्यापकत्वविषयताया अपि निरुक्तविषयतात्वात्
 तादृश विषयत्वविशेषणतया अवच्छेदकीभूत साध्याभावव्यापकविषयतात्वंम
 र्पति वद्व्यभावव्यापकप्रमेयत्ववाच्यत्वो वद्विमानित्वादिप्रतिज्ञायामव्या

[दी] तच्च हेतौ साध्यव्याप्यत्वावगाहित्वं हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदका
 वच्छिन्ने साध्याभावव्यापकत्वावगाहित्वस्य । द्रव्यत्वव्याप्यसंयोगवद्बुद्धिधर्म-
 वानयं द्रव्यत्ववान् गुणात् । गुणव्याप्यरूपवानयं स्पर्शवान् रूपादित्यादौ
 प्रतिज्ञासङ्ग्रहवावच्छेदकद्रव्योपादानम् ।

सिद्धिरिति वाच्यम् । किञ्चिद्व्यापकत्वविशिष्टविषयताशे विशेषणनयाऽवच्छेदक
 स्वम्येष निवेशनीयत्वान् । वस्तुतस्तु चतुर्थविषयतायां अभावनिष्ठप्रकारता
 भिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वान्न कोऽपि दोषः । व्यापकत्वविषयतायाश्चा तथात्वात्
 व्यतिरेकरामर्शावपञ्चमविषयताया एव अभावप्रकारनारूपत्व त् अन्वयस्यतिरे
 कव्याप्तिपटकव्यापकताद्वयविषयतयोर्विशिष्याभावद्वयनिवेशयो नाय प्रस्य ,
 तथाच सति प्रकृतहेतुतावच्छेदकेत्यनुगतशब्देनोभयोत्कीर्तनैवदर्थपातान्
 विशिष्यापि तदुभयावगाहित्वस्य तच्चत्वेत्यादिना दर्शनीयतया प्रथमत एव
 विशिष्य तदुभयावगाहित्वाथर्कशेषवर्णनानौचित्यात् तच्च्येति—तादृशगम-
 क्तवैषयिकविषयत्वं चेत्यर्थः । हेताविति । हेतुव्यापकताविशिष्टमव्यविषय
 स्वमित्यर्थ । अतो नोक्तानुगमविरोध- हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेद
 केति । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य घृणादिभावहेतुकस्यैव घृणाभावत्वा
 दिक बहुव्ययादिहेतुकस्यैव च बहिर्वादिक् एतदसङ्ग्रहमयनेव हेत्वभावत्वा
 वच्छिन्न इति नोक्तम् । तथापि अत्र निर्धूमा निर्वाहत्वादित्यादौ यत्र घूमन्त्र
 बहिर्गमव्यापकत्वद्वयभावत्वाव्याप्यमित्याद्याकारकयोरेवोदाहरणापनययो प्रयो
 गाद्बहिर्गमवच्छिन्न एव साध्याभावव्यापकतायाम्बु प्रतीतिर्न तु बह्व्यमा
 वाप्यभावत्वावच्छिन्न इति तत्रातिशयास्यभावाप्रतिपादनेन न्यूनतापत्ते ,
 हेतुतावच्छेदकमावतावच्छेदकनिवेशनप्रयोजनमाह द्रव्यत्वेति प्रतिज्ञा
 सङ्ग्रहापेति । प्रथमोपदर्शितप्रतिज्ञाविषयसंयोगत्वावच्छिन्नानिस्त्वित्यंश
 काया भवे मयोगत्वेन गुणहेतुकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नानुमित्तद्वितीयवनिज्ञा
 विषयगुणत्वावच्छिन्नव्यापकताया नुणत्वेन प्रथमाव्यवहारत्वावच्छिन्नहेतु
 कानुमितेः प्रयोवकतावच्छेदकद्रव्यानुपादाने नत्र तथाव्याप्तिरिति भावः ।

[दी] अनूनातिरिक्तोति च मूलमुद्देशानुमित्यनूनातिरिक्तभागपरम् । हेतुत्व
 मभिषेय प्रमेयत्वादित्यादौ पञ्चम्यर्थपक्षकहेतुवारणाय पञ्चम्यन्ता-यत्वस्य
 हेत्वन्मत्वस्य चाऽवश्य वाच्यत्वात् । सक्रियातिरिक्तमुच्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशे-
 प्यत्वेनैवान्वयात् । प्रातिपदिकार्थयो क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च

न-वेच लिङ्गत्वाविषयकत्वविशेषणो नैवोदाहरणस्यापि वारणे पूर्वोक्तानुमिति
 समानविषयकत्वविशेषणस्य व्यावृत्तिर्न सङ्गच्छत इति सत्यन्तोपरविषयान्त
 भागपरित्यागस्यैवाऽवश्यकत्वेना-नूनातिरिक्तपदमात्रपरित्यागपरमूलविरोध-
 इत्यालोच्य तादृशगूलात् न स-विधनमुदायपरित्यागपरत्वमेवाह अन्यूनेति ।
 न-नेतत्क्षणे हेतुवारणायैव पक्षविशेष्यकत्वपर्यवसिततादृशविशेषणोपादान
 मावश्यकं तज्ज-मबोधस्य व्यापकत्वाविषयत्वेन लिङ्गत्वाविषयक वदानेना
 वारणादिति कथं समुदायपरित्याग इत्यत आह हेतुत्वमिति पञ्चम्यर्थपक्षक
 इति । तथाच पक्षमुद्रयविशेष्यकत्वपरि तादृशोत्पन्न-मबोधे भङ्गमिति न
 तेन तद्धारणसम्भव इति भावः । पञ्चम्यन्ता-यत्वस्य विवेके घटो दण्डात्
 पटो न दण्डादित्यादि प्रतिज्ञाया असमस्यमालाच्य कल्पान्तरमाह । हेतु
 न्येति । अत्रस्य वाच्यत्वादिति । तथा च अत एव सकलहेतुवारणे
 सकलसमुदायदलपरित्यागो न क्षतिमावहतीति भावः । ननु ज्ञापकत्व पक्ष
 म्यर्थ स च प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयैव भासने न तु विशेष्यतया तथा च
 कथं पञ्चम्यर्थपक्षक-याया-त्तर्गतहेतो पक्षमुद्रयविशेष्यकबोधजनकत्वमत
 लाह । सख्येति । विमलकत्वर्थस्यैकत्वादे प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया बोध
 अनुमाविक तस्य विशेष्यत्वे घटमित्यादित एकत्व कर्मत्व च घटीयमित्याकार
 कस्य सर्वानुभयविरुद्धसमूहालम्बनबोधस्याप्यंतरत सक्रियातिरिक्तोति मुच्यर्थ
 विशेषणम् । तिक्त्यर्थस्येष्टसाधनत्वादे प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया भावात् प्रत्य
 यार्थसामान्योपेक्षा । विशेष्यत्वेनैवेत्यत्र युक्तिना । प्रातिपदिकार्थयो
 रिति । समानविभक्तिरुनामार्थयो क्रियाविशेषणीभूताद्वितीयः तनामार्थ
 यार्थयोः भेदा-वयबोधोत्पत्त्या भेदेनिति । तयोरेपि विमलकत्वमन्तराकृत्य

[दी] साक्षाद्भेदेना-वयस्याप्युत्पत्तेर्विषयमणत्वात् । चैत्रस्येद न मैत्रस्य मैत्रस्येद
 न चैत्रस्य द्वयोरिद नेदमेकस्यापीत्यादौ चैत्रादिसम्बन्धाभावबोधस्य
 विभक्त्यर्थविशेष्यता दिनानुपपत्ते ।

परस्परया भेदान्वाधात्साक्षादिति । अच्युत्पत्तेर्विषयमाणत्वादिति ।
 मूत्रं घट इत्यादावाधाराधेयभावादिसम्बन्धेन घटमूत्रलायो तण्डुल पत्र
 तीत्यादौ च क्रियाकर्मान्भिन्नेन तण्डुलपाकघोरन्वयबोधानुदयादिनिभाष ।
 तथा च तद्व्यातिरिक्तमुबर्धस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वे विभक्त्यर्थस्या-तरा
 ऽमानेन प्रातिपदिकार्थस्य मूलतण्डुलादे घटपाकादावाधाराधेयत्वं कर्मत्वा
 दिसम्बन्धेन साक्षादेवा-वयबोधस्यमूत्रे घट तण्डुल पत्रतीत्यादित स्वी-
 करणीयतया सादृश-पुत्पत्तिविरोध इत्याशय । न च मूत्रे घट इत्यादौ घटाधि
 करण मूत्रमित्याद्याकारक एवान्वयबोध उपेयते नात उपदर्शित-पुत्पत्ति
 विरोध इति वाच्यम् । तथा सति शब्दबोधेऽनुभवसिद्धस्य प्रथमा-सार्थ
 मुख्यविशेष्यकत्वस्य मङ्गलसङ्गात् । ननु विभक्त्यर्थं समर्गतयैव भासते
 न तु विशेष्यतया घटादावाधेयत्वादिसम्बन्धेन मूत्रादिप्रकारकबोधे च सप्त
 म्यादिविभक्त्यन्तमूत्रादिवाचकपदसमि-व्याहारस्य नियामकत्वान्नोक्ताति
 मसङ्ग , न चैव मूत्रे घृमादित्यादिभागमात्रस्यासनुभावकत्वमसङ्ग ।
 इष्टत्वात् । अस्तु वा विभक्त्यर्थान्धिकरणत्वज्ञापकत्वादिविशेषितस्यैव प्रक
 त्यर्थस्य तुल्यबोधिवेधाधेयत्वज्ञाप्यत्वादिसम्बन्धेना-वय इत्यतो विभक्त्यर्थ
 स्यादिति चेत्ये नेद मैत्रस्येत्यादौ मैत्रादिविशेषितस्त्वत्वादित्यस्याभावप्रति
 योगिनोऽवान्तरवाक्यादनुपपत्तित्वा ननर्था-वयत्राणानुपपत्तिमाह । चैनस्य
 दमित्यादि । मैत्रादेरभाषान्घा वाध्यत न तु स्वस्वस्येत्याशङ्कानिराचिकी
 पुंणा तदुपगमे चैत्रीयधनेऽपि सयोगसमवायादिना चैत्राद्याभावसंशयेन यत्र
 चैत्रस्येदमिति व्यवहार तत्र चैत्रस्येत्यपि व्यवहार स्यादिति सूचयितु
 चैत्रस्येत्युक्तम् । ननु चैत्रप्रतियोगिकाभावबोधन प्रथमा-तचैत्रपदसमभि
 व्याहार एव नियामक इत्यत आह । मैत्रस्येदमित्यादि । न स्वत्वादि
 सम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्याभावो दर्शनस्य नजा बोध्यते तथाच नोक्तानिमसङ्ग

प्रतिज्ञालक्षणम् ।

इति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकतया स्वत्वादेरभावप्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्धत्वाभावात्, नानार्थप्रतियोगिकामावस्थानुयोगिनि सप्तमीं विना
नञा बोधयितुमशक्यत्वाच्च । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वोपगमेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य षट्त्रयाद्यन्तसमामिव्या
हृतमवा बोधगे अनुयोगिनि सप्तम्यनपेक्षणेऽपि द्वयोरिदं नेदमेकस्येत्यादा
वगतेऽथ । तथाहि— स्वत्त्वस्य विशेष्यत्वे स्वनिरूपकनिष्ठभेदाप्रतियोगि
निरूपित वत्स्वत्वन्तदभाषो घननिष्ठस्तत्र प्रतीयते अप्रतियोग्यन्तमेकपदार्थ
सर्वत्र समामिव्याहृतपदार्थससर्गिनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वरूपजातीयद्वितीयरहि
तत्वस्यैकपदार्थत्वात् स्वत्व षट्त्रयं तथाविध चैकमात्रनिरूपित स्वत्व
न तुमयनिरूपित तन्निरूपकस्यैकपुरुषस्य तन्निरूपकपुरुषान्तरनिष्ठभेदमवि
योगितया तथाविधभेदाप्रतियोग्यमसिद्धेरिति तादृशस्वत्त्वाभावात् उभयघने
अवाधित । स्वत्वसम्बन्धेन एकपदार्थत्वाभाषो यदि नञा बोध्यते तदा तु
स्वत्वामिनिष्ठभेदप्रतियोग्येकपदार्थो वाच्यस्तत्र यदि स्वभावस्यानुयोग
धनम्, तदाऽप्रतिसिद्धिं प्रमेयमात्रस्यैवोभयत्वात्मिक यद्वन तत्स्वामिनिष्ठ
भेदप्रतियोगित्वात्, यदि घनान्तरमेकमात्रनिरूपितस्वत्ववत् तदा तस्य
समामिव्याहृतपदार्थत्वाभावादेकपदस्य तादृशार्थसम्बन्धनिष्ठभेदाप्रतियोगि
बोधकत्वव्युत्पत्तिमङ्ग । एकमात्रस्वत्ववद्भा तरस्वामिचैत्रमैत्रोमयघने नेद
मेकस्येति व्यवहारानुपपत्तिश्च । एतदभिप्रायेणैव द्वयोरिदमित्याद्यनुसृतम् ।
इदमत्रावधेयम् । नेदमेकस्येत्यत्र स्वनिरूपकनिष्ठभेदाप्रतियोगिनिरूपितम्
त्किञ्चित्स्वत्वस्याभावबोधने एकमात्रधनेऽपि तथाविधघनान्तरनिष्ठस्वत्त्वा
भावसत्त्वात्तादृशप्रयोगप्रसङ्ग तादृशस्वत्वसामान्यस्य चैकमात्रो न
सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वत्वघटितत्वेनानुपगमात् अभावकूटस्य
चासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वमित्येकत्वसंरूपावच्छिन्न एकपदार्थं तदान्वितस्वत्वस्यचो
मयस्वत्त्वानिरूपितविशेषणताविशेषेण स्वत्वस्य समवेतत्वे तादृशसमवायेन
वाऽभाव प्रतीयते इत्युपगन्तव्यम्, तथा च उभयानिरूपितस्वत्वसम्बन्धेन
प्रकृत्यभावबोधोऽपि सम्भवति उभयानिरूपित व च स्वनिरूपितत्वस्वमित्त

[दी] चैत्रो न पचतीत्यादौ तिर्ह्यस्थेव विनाप्यनुयोगिनी सप्तर्षी
 सुवर्धस्याप्यभावान्वयात् । हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यावयवतावच्छे-
 दकरूपशून्यत्वे सत्युदाहरणान्यन्यायावयवत्वं, तत्त्वम् । तादृशावच्छेदकं
 हेतुत्वादिकमिति केचित् । हेत्वभिधानेति जिज्ञासाजनकत्वं तद्योग्यता
 वाक्यत्वम्-न्यायावयवत्वम् ।

निरूपितत्वोभयसम्बन्धेन विच्छिद्भिश्चिष्टं यत्तदन्यत्वमिति । ननु स्वस्वरस्य
 विशेष्यत्वेऽपि नेद मैत्रस्थेत्यादितः कस्य स्वत्वसप्तर्षीभावबोधः सप्तर्षीमात्र
 बोधमात्र एव नञाऽनुयोगिनि सप्तन्यपेक्षणादित्यत आह चैत्रो न पचती
 ति । नामार्थप्रतियोगिकामावबोध एवानुयोगिनस्तप्तन्यपेक्षणादिति भावः ।
 यथाश्रुतनिष्ठाविषयकत्वनिषेधे गन्धवर्तीशरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादाव
 व्याप्तिं प्रकारान्तरेण वारयता मत्तमाह । हेतुविषयकेति । कासाचित्प्रति
 ज्ञाना हेतुविषयकज्ञानजनकत्वेऽपि प्रतिज्ञास्वरस्य हेतुविषयकज्ञानजनकत्वानि-
 यतत्वात्तन्नियतन्यायावयवतावच्छेदकानि हेतुत्वोपनयस्वनिगमनत्वान्येव
 न तु प्रतिज्ञासमिति नान्याप्तिः हेतुबोधकप्रतिज्ञानिष्ठतत्प्रतिज्ञात्वादेस्तादृश
 ज्ञानजनकत्वनिवृत्तत्वाद्युदाहरणस्य तादृशस्यमतोऽवयवतावच्छेदकेति । अत्रापि
 हेतुकत्वविरैक्युदाहरणस्य निष्ठाविषयकज्ञानजनकस्य सम्भवाद्गुदाहरणस्वरस्य
 तादृशज्ञानजनकत्वानिवृत्तत्वाद्गुदाहरणातिव्याप्तिरत उदाहरणान्येति । प्रति
 ज्ञात्वादेर्हेतुपक्षसाध्यभेदेन भिन्नत्वाद्गन्धवर्तीशरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादाव
 व्याप्तिः तदवस्थैव तादृशप्रतिज्ञानिष्ठप्रतिज्ञात्वस्य हेतुविषयकज्ञानजनकत्व
 नियतत्वात् हेत्वादिभेदेन प्रतिज्ञात्वाद्यभेदे तु प्रकृतहेतुविषयकज्ञानजनकत्व
 नियतावयवतावच्छेदकस्यैवामिद्धिर्नाहेतुकहेत्ववयवादिसाधारणहेतुत्वादे-
 रप्यत्रयात्वादित्यम्बरसूचनाय केचिदिति । जिज्ञासा फलोपघायकत्व-
 म्यान्याभिमाशङ्क्याह । जिज्ञामेनि । उदासीनातिव्याप्तिवारणाय न्यायावयव
 त्वस्यावयवत्वं निवेशनीयत्वमा वाक्यभिज्ञानिन्याप्यपसक्तैर्वाक्यपदोपादान
 मनर्थकनित्याशङ्कार्या वाक्यपदस्यैव न्यायावयवत्वार्थकतामाह वाक्यत्वरमिति ।

[दी] लिङ्गत्यादि लिङ्गाविषयकेति पूर्वोपदर्शितार्थकम् ।
अभावहेतुकव्यतिरेकयुदाहरणवारणाय लिङ्गीति लिङ्गी साध्य तद्विषयक
तद्विशेष्यकम् ।

गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादावग्याप्तिवारणाय लिङ्गाविषयके
तीति पूर्वोपदर्शितार्थकमिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्ष
तावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतावहिर्भूतलिङ्गविषयताशून्यार्थकमित्यर्थः ।
अभावहेतुकेति बह्वचभावहेतुकत्वार्थं यो घूषयान् स बहिमानित्युदाहरणस्य
लिङ्गाविषयकत्वादिति भावः । भावहेतुकस्य व्यतिरेकयुदाहरणस्य हेतुभावत्वे-
नेव व्यतिरेकबोधकतया न लिङ्गाविषयकत्वसम्भवः एवमभावहेतुकत्वान्व-
य्युदाहरणस्य न तथात्वसम्भवः इत्यभावहेतुकत्वव्यतिरेकित्वानुषावनम् ।
लिङ्गिसाध्यामिति लिङ्गमस्यास्तीति शून्यत्वात् लिङ्गिपदस्य लिङ्गत्वनिरूपकार्थ-
कत्वादिति भावः । बह्वचमाजोदाहरणे साध्यविषयकत्वसत्त्वादिनिग्याप्तेराह ।
तद्विषयकत्वमिति । तद्विशेष्यकम्—तद्विशेष्यविशेष्यक निस्कोहत्वशून्य-
त्व खेद एव तद्विशेष्ये उदाहरणजन्यबोधस्य न लिङ्गाविषयकत्वसम्भव इति
तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वानुषावनं तच्च भावप्रतियोगिकतया जति
रिक्तमिति हृद्यम् । जलत्वसन्देहदशायां जलान्यत्वस्य सन्दिग्धतया तत्प्र-
कारकप्रमाविषयत्वमपि सन्दिग्धमिति तच्छून्यत्वस्य हेतुसंशयव्याप्तौ न स-
म्भवतीति मध्यमसाध्ये तदुपेक्षित उत्पत्तिकाले जलस्यापि निस्कोहतया द्रव्यत्व-
साध्यकजलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वहेतुकत्वसंज्ञान्तरननुसृतम् ।
अत्रोक्तयुक्तया जलत्वसाध्योपेक्षा । यच्च जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्व-
शून्यत्वमपि लघवाज्जलत्वस्वरूपमवेति जलत्वस्य साध्यत्वेयोदाहरणजन्य-
बोधस्य साध्यविषयकत्वस्य लिङ्गाविषयकत्वसम्भव इति शून्यत्वसाध्यकानु-
शासनमिति । तत्र, जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वस्य जलत्वस्व-
रूपत्वे यत् शून्यं सज्जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्युदाहरणजन्यबोधस्याप्य-
न्यत्वं गतियोगितावच्छेदकदहनया लिङ्गाविषयकत्वेन सङ्गते । पूर्ववद्या-

[दी] तेनेदं जलं निजेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वात्, इदं इदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वादित्यादौ यत्र जलं तत्रि शेहत्वप्रकारकप्रमाविषयः इत्युदाहरणेनातिप्रसङ्गः । लिङ्गाविषयकेत्यस्य पूर्वोक्तव्याप्यत्वाविषयकार्यकत्वे तु हेतुवारणाय लिङ्गीति । लिङ्गविषयकत्वं च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण वाच्यम् । तेन बहिमाम् बहिमामसीमत्वात् अयं हेतुरेदं वा हेतुत्व तत्त्वेन प्रतीयमानत्वादित्यादौ हेतौ नातिप्रसङ्गः ।

एवविषयकत्वस्य लिङ्गाविषयकपदार्थत्वे उदाहरणस्य व्याप्तिबोधकतया तत्र लिङ्गविषयकत्वविशेषणव्यावृत्तिर्न सम्भवतीत्याशयेन तन्मते स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह । लिङ्गीति पूर्वोक्तेरि- उक्तानुगतरूपावच्छिन्नेत्यर्थः । हेतुवारणायेति । इतरेषां त्रयाणां व्याप्तिविषयकत्वेनैव वारणादिति भावः । प्रकृतेति हेतुतावच्छेदकहेतुत्वविषयताना भेदनिवेशे साध्यस्य हेतुतावच्छेदकादिरूपत्वे हेतुतावच्छेदकादिविषयताभिन्नसाध्यविषयत्वाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरिति विशिष्टविषयतावहिर्भावनिवेशः । तादृशविषयतावहिर्भावः पूर्ववर्जित्वाच्चः न च तादृशविषयतावहिर्भूतविषयतामात्रनिवेशेनैव हेतुवारणसम्भवे साध्यान्ननिवेशान् अर्थमिति वाच्यम् । तादृशविषयतान्तर्भूतमाध्यविषयताभिन्नत्वस्यैवात्र बहिर्भावेत्यन्नेन विशक्षिततया दर्शितहंतौ तादृशसाध्यविषयताभिन्नहेतुत्वादिविषयतामादायातिप्रसङ्गस्य वारकतया तत्सार्थकत्वात् । अत्रप्रतिबोधिकोटौ निविष्टस्य साध्याशस्य चाखण्डाभावधटकतया इवेयदर्भात् । यत्र च प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतान्तर्भूतमाध्यविषयताया अप्रसिद्धिः तत्र बहिर्भूतत्वान्तमनुपादेयमेव अन्वैक्यस्याविवक्षितत्वादिति नाव्याप्तिः । तादृशविषयतान्तर्भूतत्वसाम्येणैव तदभावात् एव वा बहिर्भावेणत्वन्तार्थः । हेतुतावच्छेदकहेतुहेतुत्वानां निवेशस्य प्रयोजनं क्रमशः प्रदर्शयति । तेनति । तत्त्वेनेति- हेतुत्वेन हेतुत्वत्वेन चेत्यर्थः । हेतुत्वहेतुत्वयोर्मन्दादात्म्यसम्बन्धेन साध्यत्व बोध्यम् ।

हेतुत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले हेतुत्वेन प्रतीयमानस्वरूपमकृतहेतोरपि साध्यतावच्छेदकाकान्ततया हेतुजन्यबोधस्य साध्यविषयकत्वमस्यतमेव साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितविषयतापर्यन्तस्याविवक्षितत्वादिति हेतुविषयताबहिर्भावनिवेशन्यावृत्तिसङ्गतिः । न च हेतुविषयिताबहिर्भूतत्वनिवेशापेक्षया साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वनिवेशनमेव साध्यवेनोनितमिति याच्यम् । त्रिशिष्टविषयताबहिर्भावे निवेशनीये हेतुविषयताबहिर्भावस्य स्नातभ्रघेणानिवेशनीयतया गौरवानवकाशात् । हेत्वंशमनिवेश्य विशिष्टस्य दुर्निवेशतया निशिष्टनिवेशेनैव तल्लिनेशात् हेत्वंशापवेश एव हेतुतावच्छेदकविषयत्वहेतुत्वविषयत्वयोर्बाहिर्भावस्य पुण्यद्विनिवेशनीयतया गौरवात् । एवं च प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि हेत्वंशनिवेशेन प्रयोजनसम्भवाद्यम हेतुरित्युपलक्षणपरं बोध्यम् । किञ्चिविषयकेत्यस्य पूर्ववरसाध्यवद्विज्ञेयकार्यकावोपममे वहिमान्बहिषामग्रीमत्वादयं हेतुः तत्रेव प्रतीयमानत्वात् अनयोरातिप्रसङ्गवारणसम्भवेऽपि इदं हेतुत्वमित्यादौ पञ्चमर्थस्य तादात्म्यसम्भवेन साध्यवत्तया साध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतार्थकत्वेऽपि स्वरूपसम्भवेन हेतुत्वसाध्यकस्थले निरूपितत्वसम्भवेन ज्ञानः सावच्छिन्नसाध्यजननकारणावच्छिन्नपक्षस्थले च हेतावतिन्यासित्यारणं न सम्भवतीति गुरुतरारम्भः । किञ्चिविषयतायाः पूर्वोपदर्शितविषयिताया बहिर्भावनिवेशनं लिङ्गपदस्य धर्मपरता च विभेदलिङ्गबोधकप्रतिज्ञाविभेदोऽव्याप्तिं निङ्गिपदविषयपदयोः साध्यवद्विज्ञेयपरतां विभेदं दर्शितव्यतिरेकपुदाहरणेऽतिव्याप्तिं पक्षरान्तरेण वारयतां मतमुपन्यस्य दूषयति । लिङ्गिति-निगमनस्योदाहरणस्य ■ वारणाय निवृत्तान्तद्वयमवयवतावच्छेदकविशेषणम् । प्रतिज्ञात्वोदाहरणत्वयोरपि लिङ्गलिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वममानाधिकरणतया असम्भवादतिप्रमत्तोभ्रतस्सामानाधिकरण्यामुपेक्षोभयत्र नियतत्वप्रवेशनम् । उदाहरणविशेषत्वमदायातिप्रसङ्गवारणावावच्छेदकान्तम् । आदिपदात्पक्षमीविभक्तिमत्त्वानियतलिङ्गविषयकज्ञानजनकत्व निवृत्तावयवतावच्छेद

[दी] लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वानिश्चितालिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वनिश्चय-
वयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वमित्यादिकं तु तादृशरूपान्तरापरिवये
दुर्ग्रहत्वादनुपादेयम् ।

इति दीर्घितौ प्रतिज्ञालक्षणम् ।

दृक्स्वरूपस्वादिपारेमहः । रूपान्तरेति यद्यपि निकृष्टस्यापि रूपस्योपरि
यदादन्तरमनर्थकम् । तथाप्यात्माम्रवमयेन तथाविधरूपान्तरपरिचयोपेक्ष
णीयः । तथा रूपमनुमित्यनूनातिरिक्तविषयकशाब्दबीजनकवाक्यत्वादि
क्रमेण तथा च तस्मैव तद्गतकस्य सकृत्त्वसम्भवाद्यर्थविशेषणता । नच तस्य
विशिष्ट्याद्यतकस्वात्त्व इवार्थविशेषणत्वेति वाच्यम् । प्रतिज्ञात्वे हेतुत्वादिसाधा
रणत्वावच्छेदकत्वस्य दुर्घटतया विशिष्ट्यैव तन्निवेशनस्यावश्यकत्वावित्ये
तन्नाभावान्तरत्वम् । अत्र च साध्यादिभेदेनाभिन्नप्रतिज्ञात्वं यद्यच्छेदक
त्वेन निवेशयते तदा तस्य प्रकृतसाध्यविषयकत्वनिश्चयत्वात्प्रकाशमसिद्धिः ।
यदि च साध्यादिभेदेन मिल तत् तदा यादृशसाध्यपक्षकपनिज्ञाया प्रकृत
लिङ्गबोधकत्वं निश्चय तत्र व्याप्तिरित्यपि दूषण बोधयम् ।

इति मदाभरीये प्रतिज्ञालक्षणम् ।

[म] साध्यनिर्देशानन्तरं कृतहत्याकांक्षायां साधनताव्यञ्जक विभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितम् । अन्यथाऽनाकांक्षिताभिधानेनिग्रहापत्तेः । लोकेतयैवाकांक्षानिवृत्तिरिति व्युत्पत्तेरिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः । हेतुत्वञ्चानुमिति कारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् ।

[शि] अनुमितीत्यादि जनकान्तं न्यायावयवार्थकम् । निगमनवारणाय साध्याविषयकेत्यादि । साध्याविषयकत्वञ्च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेतुविच्छिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण पूर्वोपदर्शितसाक्षात्परम्परासाधारणप्रकृतपक्षाविशेषणत्वेन वा ।

निगमनवारणायेति प्रतिज्ञोदाहरणोपनयविशेषणार्थं विवक्षणीयहेतुविभक्तिमत्त्वविशेषणेन वारणमन्ववाञ्ज तदुक्तम् । ननु साध्याविषयकबोधजनकरवनिवेशे बहिर्भावेद्विसागम्रीगच्छादि पाशुकहेताव्यव्याप्तिरत आह साध्याविषयकत्वं चेति बहिर्भावेणेति विवक्षणीयमिति शेषः । साध्याशापादान हेतुविभक्तिमत्त्वदल्लसार्थक्याय । एतस्फले तादृशसाध्याविषयकत्वप्रतिपादिकोऽहं साध्याशुभ्रुपदाय दल्लाभतेगोपादान प्रक्षाळनाद्धीतिन्यायेन सन्दर्भविरुद्धमत पक्षान्तरमाश्रयति पूर्व्वेति तन्माद्वह्निमानित्यादि निगमने मत्पर्यायश एव साध्यत्वविशेषणन्या आतिव्याप्तिरिगतः साक्षात्परम्परासाधारणेति । तथाच तत्र साध्यत्व परम्पराय पक्षविशेषणत्वात् शेषः । हेतुत्व प्रमथं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादिभाष्यके हेत्ववयवेऽव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकीभूतमाध्यस्य परम्पराय पक्षविशेषणत्वादतः पूर्व्वोपदर्शितेति । प्रकृतसाध्यपक्षकप्रतिज्ञाबन्धबोधे तादृशतादृशं पक्षान्तरमाध्यस्य विशेषणत्वं तादृशत्वर्थः । नच साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं साक्षात्साधनमित्त पक्षाशे भवेदादेमन्वन्धेन विशेषणतापन्नमन्वन्ध्यादेविरूपितं च तादृशविशेषणतात्पर्यकसाध्यविषयत शून्यत्वं समुदितार्थः । अथ बहिर्भान् बहिर्गतावृत्तिधर्मशून्यत्वादित्यादिहेतुत्वव्याप्तिवारणाय प्रकृतेति, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकम् । नचैवमनुपपत्तौ निगमनजननबोधे साध्यत्व पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषणत्वादतिव्याप्तितादवस्थमिति

[दी] तेन पूर्वोपदर्शितहेतौ नाभ्यगति । इदं न दण्डाज्जात
दण्डमयोगाज्जन्मद्रव्यत्वात् अथ न घूमादालोकवान् आर्द्रेन्धनशुभ्रत्वादित्या
दौ व्यतिरेकयुदाहरणस्य, हेतुत्वपक्षके साध्यान्वितस्वार्थबोधकेदपदशान्ति

वच्यम् । अननुपपन्नपक्षे पक्षानिष्ठमुखविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
पक्षत्वरूपपक्षविशेषणनापत्तत्वं यदि निवेशयते, तदा पक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वाविशेषणेऽपि तस्मादितोरेभ्यो भिद्यते इत्यादिनिगमनातिव्याप्तिरशक्यपरि-
हारतया एतत्स्वरूपस्यानुपपन्नपक्षाभिप्रायकत्वात् । अथ घूमाभाववान् बह्वर्था-
भावादित्यादौ यो यो धूमवान् स बहूनिमानित्यादेर्व्यतिरेकयुदाहरणस्य यथा-
श्रुतहेतुविभक्तिमत्त्वनिवेशनेनापि वारणसम्भवाद्द्विवक्षणीयस्य प्रकृतसाध्या-
न्वयबोधनक्षमार्थोपस्थितिमयोजकहेतुविभक्तिमत्त्वस्य न्यवृत्तिस्थलमाह ।
इदमिति । उदाहरणस्य साध्यानिषयकत्वरक्षणाय अभावसाध्यकनुधाव-
नम् । हेतुविभक्तिपदस्य ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वबोधकविभक्त्यर्थकत्वे प्रथमो-
दाहरणे नातिव्याप्तिस्तत्र अनिघातवर्धोत्पत्त्वन्वितप्रयोजकत्वस्यैव पक्षमर्थत्वा-
वतस्थलांतरमाह-अयमिति । व्यतिरेकयुदाहरणस्येति । यदण्डाज्जात
सदण्डसयोगाज्जन्मद्रव्यत्वाभावात् यो यो घूमादालोकवान् स आर्द्रेन्धनवा
नित्याद्याकारकमेति शेष । साध्यानिषयकत्वरक्षायै व्यतिरेकिपर्यन्तानुधाव-
नम् । यद्यत्स्वरूपयुदाहरणस्य साध्यानिषयकत्वज्ञापपक्षतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्याविशेषणकरत्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैव द्वितीयकले । तथापि प्रथम-
कल्पे व्यावृत्तिघटनाय अभावसाध्यकव्यतिरेकयुनुसरणम् । एतादृशोदाह-
रणस्य साध्यान्वितस्वार्थबोधकरदशान्तिनिवेशननेव वारणसम्भवा-
त्तादृशविभक्तिमत्त्वपर्यन्तस्य व्यावृत्तिस्थलमाह हेतुत्वपक्षकेति । साध्या-
न्वितेति । नियमनोपस्थात्वं साध्यान्वितेत्यर्थ । विशेषणतया साध्या-
न्वितत्वस्यानिवृत्ततादिति भाव । नचोपनये व्याप्तिघटकतया साध्यविष-
यकत्वसत्त्वज्ञातिव्याप्ति प्रसज्यते अनुपपन्नपक्षे निगमनोपस्थात्वं साध्येन
सममिदपदार्थस्य हेतुत्वस्यानवयव्यावृत्तिदानस्याननुपपन्नपक्षभिप्रायक

[दी] उपनयस्य च वारणाव हेतुविभक्तिमदिति । तदर्थश्च प्रकृतसाध्यान्वित
स्वार्थबोधनक्षमार्थोपस्थितिविनयविभक्तिमत्त्वम् । हेत्विति सम्पातोभावात् ।

तथा अननुपपन्नपक्षे च निरुक्तविशिष्टविषयतावद्दिर्भूतसाध्यविषयताशून्य-
त्वस्यैव साध्याविषयकत्वपदार्थतया पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वस्या-
प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । उपनयपदस्य इतरपरव्यापकीभूताभावप्रति-
योनिमादिदपित्यावाकारकाभावसाध्यक्यातिरेकगुणनयपरत्वात् । प्रकृतसां-
धयेति । प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधनयोजिकाकाशादिप्रहेतुविभक्तिमत्त्वमि-
त्यर्थ । उपदर्शितस्थले च धूमज्ञानशाप्याकोकापावादिरूपसाध्यांशे पक्ष-
व्यर्थादन्वयात्तातिव्याप्तिरिति भाव । नन्वत्र हेतुपदगन्तव्यं साध्यान्वित-
स्वार्थबोधकविभक्तिशालिनो हेत्वतिरिक्तावयवस्य साध्यविषयकत्वनिर्णय-
नातिप्रसङ्गानवकाशात् । नच पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वनिर्देशपक्षे
ज्ञानादिस ध्येय इच्छति ॥ जानातीत्युदाहरणेशानादिरूपसाध्यान्वितस्वार्थ-
बोधकारुण्यतविभक्तिशालिने विशेषणविभक्तैरभेदार्थकत्वमतेपमेवसाध्याविषयक
प्रमेयत्वादिसाध्यकोपनये पक्षीभूतसाध्यान्विताभेदबोधकप्रथमाविभक्तिशालि-
नि च अतिव्याप्तिवारणाय हेतुपदोपादानमावश्यकमिति वाच्यम् । पक्षविशेषण
तया साध्याविषयकत्वनिर्देशपक्षे हेतुपदोपादानेऽपि यो यो धूमवान् स वह्नि
गाम् यथा धूमाद् द्वेष-महानसमिनि सदृष्टा-तोदाहरणेऽतिव्याप्ते तद्वारणाय
प्रकृतिपक्षविशेषणतापन्नसाध्यान्वितार्थबोधकत्वस्यावश्य निवेद्यतामत्य
तादृशोदाहरणोपनयो तथाविध साध्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वविरहे-
णातिप्रसङ्गानवकाशादित्यत आह । हेत्विति हेतुपदलक्षणम् । पक्षवि-
शेषणतया साध्याविषयकत्वनिर्देशकत्वे विभक्तिमत्त्वमपि तापदियम् । तदक-
रस्यानुपपन्नपक्षपरतया तत्पक्षे उपनयस्य निगमनैकवत्त्वनाविरेहेण साध्या-
न्वितस्वार्थबोधक पदशालित्वाभावाद्दर्शितविभक्तिपदोपावृत्तेश्च अननुपपन्नपक्ष-
पत्र सङ्गतेऽकल्पे व्यावृत्त्यभावादिति केचित् — वस्तुतस्तु अनुपपन्नपक्षे
उपनयस्यैव पक्षबोधकत्वस्य निगमनघटिकीभूय साध्यान्वितस्वार्थबोधक-
तया तादृशबोधे च प्रयोजनान्तरविरहेण स्वतन्त्रत्वानिवेशनादुपनये विभक्ति

[दी] यदि च पर्वते पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतया अभावस्य साध्य-
त्व हेतुत्व च सिद्धावधिपथा च न्यायप्रयोग तत्र यथा तादृशज्ञानाभावादुत्पन्न
ज्ञानमिति दृष्टान्तशालिनि व्यतिरेकपुदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते ।

पक्षेऽप्यावृत्तिस्मरमर्षनात्यवधेयम् । ननु पक्षममाध्याविषयकत्तन्निर्वचनपक्षे
पर्वत-पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानाभाववान् नादृशज्ञानाभावात् य पर्वतभिन्न-
त्वेन ज्ञायत स पर्वतभिन्नत्वेन ज्ञायते यथा पर्वतभिन्नत्वज्ञानाभावाद् पक्ष ज्ञान
इत्यादौ विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसाध्यहेतुकव्यतिरे
कपुदाहरणेऽतिव्याप्ति तत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयता
न्तर्भूताया एव साध्यविषयतायास्तरयात् । सादृशमूनतादृशमावधि-वित्त्वार्थ-
बोधकपक्षमीविमक्तिमस्वाद्य प्रथमकले साध्यं पक्षविशेषणतापक्षत्वानिवेशा-
त् दृष्टान्तोपस्थाप्यस्य तादृशमाध्यस्य पक्षान्वितत्वस्याकिञ्चित्करत्वादि-
त्यत आह यद्विद्येति सिद्धावधिपथा न्यायप्रयोगस्य च विवादतया यदि
चेत्पुक्त तस्य बोध्यत इत्यनेनान्वय । समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव य
दृष्टान्तत्वमन्वव इति विद्वेष्यतयेत्पुक्तम् । अत एव महानसत्त्वादिप्रकारक
ज्ञानाभावसाध्यतया उक्तेन विशेष्यतयापि ज्ञानस्य तादृशज्ञानवत्त्वा-
भावात् । साध्यस्य हेतुताय मेव हेतुत्वावशेषणतापक्ष तथाविधसाध्यविषय-
ताया हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतान्वर्भावमन्ववतीति
तदादरः ज्ञानाभावादुत्पन्नमिति अपमर्गाप्रदविषया तादृशज्ञानाभावं
पर्वतत्वप्रकारकज्ञानेत्वादकृत् बोध्य व्यतिरेकित्वं तानुधावन विशिष्टविष-
यतावधिभूतसाध्यविषयत्वाभावावनिर्वादाय प्रकृतमाध्याय विश्वणतया अन्वि-
ता वस्त्वार्थं तद्बोधकत्व च दर्शितहेतुत्वपक्षकापनस्येदपदस्य नास्तीति
तद्विशेषणे विमक्तिरद्वैतत्वमिति विशेष्यविशेषणमाचारणमेवान्वितत्वं निव-
शनीय इत्युक्तोदाहरणजन्यत्वात् पक्षमर्थस्य साध्यविशेष्यत्वेऽप्यनिप्रपञ्च

[दी]तदा अवयवान्तरोपस्थापितार्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वं चक्ष्यम् ।
उदाहरणान्यत्वेन वा विशेषणपक्षे । केचित्तु साध्याविषयकधीजनकत्वानिय-
तहेतुविभक्तिमत्त्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वसमुदितलक्षणार्थ इत्याहुः ।

एवेत्यभिप्रायः अवयवान्तरेति स्वभिन्नावयवघटकपदजन्योपस्थितिसहकारे-
ण स्वाघटकपदज-योपस्थितिसहकारेण वा तत्पदार्थान्वितस्वार्थबोधकविभ-
क्तिमत्त्वमित्यर्थः । तेन तादृशमाध्यस्य प्रतिज्ञाद्यवयवस्वपदोपस्थापितत्वेऽपि
नातिव्याप्तिः । न चैवमनुपपन्नपक्षे साध्याविषयकत्वविशेषणमनर्थकनिगमनस्य
सपक्षे उपनयैकवाच्यताविरहेणावयवान्तरोपस्थापितार्यान्वितस्वार्थबोधकवि-
भक्तिमत्त्वाभावाद्यावृत्तसङ्गतेरितिवाच्यम् । चैत्रपक्षेति धाककृतिसामग्री-
मत्त्वादिस्वादी पाककृत्यादिसाध्यकप्रतिज्ञाया हेत्ववयवस्वपदस्युपस्थाप्य हेतु-
त्वान्वितस्वार्थबोधकत्वान्वितविभक्तिमत्त्वामतिव्याप्तिवारणाय साध्याविषयक-
त्वोपादानस्यावश्यकत्वात् । प्रथमरीत्या साध्याविषयकत्वनिर्वचनस्थाननुपप-
न्न इव अनुपपन्नपक्षेऽपि न सम्भवात् अननुपपन्नपक्षे एवैव विवक्षा अनुपपन्नपक्षे
उदाहरणान्यत्वेविशेषणेनानुपपदोक्तोदाहरणवारणीयमित्यपि वदन्ति ।

साध्याघटितार्थबोधकोक्तहेतावव्याप्तिं हेतुविभक्तिमत्त्वात्तोदाहरणे
ऽतिव्याप्तिश्च प्रकाशान्तरेण वारयता मत्तमाह । केचित्त्विति । निगमनं
हेतुविभक्तिमत्त्वनैस्यत्वात्तिव्याप्तिवारणाय । अभियतान्तम् । हेतुत्वस्यापि
साध्याबोधकोक्तहेतुवृत्तितया असम्भवइति असामानाधिकरण्यामुपेक्ष्य अनिय-
तत्वनिवेशः । उदाहरणोपनययोस्साध्याबोधकयोरपि सम्भवादुदाहरणोपनय-
सामान्यवारणाय नियतान्तम् । हेतुविभक्तिमत्त्वमित्यतोदाहरणवृत्त्युदाहरणत्वमा-
दायतिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यामुपेक्ष्य नियतत्वनिवेशनम् । विभक्ति-
मत्त्वमनुपादेयं हेतुत्वप्रतिपादकपदवत्त्ववैयर्थ्यानिवेशेनैवानतिप्रसङ्गात्
हेतुत्वप्रतिपादकपदवत्त्ववैयर्थ्यात्प्रतिपादकविभक्तिमत्त्वनैस्यत्ययोर्बोधादिपक्ष-
मुपादानं वा । तत्र च द्वितीयादिकल्पो विशेषणविभक्तिनिर्वचनत्वमता-

[म] हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्यायावयवत्वं वा ।

[दी] तच्चिन्त्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेति विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेषकान्वयबोधजन-
कन्यायावयवत्वमर्थ । हेतुत्व प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति ।
तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनवारणाय हेतुत्वेति विशेष्येति च ।
घटो दण्डात् वद्विधुमादित्यादिका न प्रतिज्ञा । तदवृत्तेरनदात्मनश्च तद्धर्म
व्यापकत्वायोगात् । सम्प्रदायविरोधाच्च । तेन तत्रत्य निगमने नातिप्रसङ्ग-
इति भाव ।

भिप्रायेण । उदाहरणविशेषत्वमादायान्नादाहरणेऽतिप्रसङ्गवारणायावयव-
तावच्छेदकेति चिन्त्यमिति चिन्तात्वीज पूर्ववत् । यथाश्रुतप्रतीताद्वितीय-
लक्षणार्थस्य निगमनसाधारणतयाऽयनाभ्य चष्टे विभक्त्यर्थेति विभ-
क्तिजन्यहेतुत्वोपस्थितिद्वारा हेतुत्वपुरुषविशेष्यकशाब्दधीजनकन्याया-
वयवत्वमित्यर्थ । तेन हेतुत्वे विभक्त्यर्थत्वविशेषणस्याभ्यावर्तकत्वेऽपि न
कति निगमनवारणायेति तत्र तिद्धर्मस्य विशेष्यत्व इति भव विशेष-
प्येतीति हेतुत्वविशेष्यकत्वस्य सत्रापि सत्त्वेन मुख्यविशेष्यतापर्यन्तानिवे-
शन सत्तातिभ्यासिरेवेति भाव । ननु घटो दण्डादित्यादिप्रतिज्ञाघटितघटादि-
पक्षकनिरूपकतासमगकण्डादिनिष्ठहेतुतासाध्यकन्याया-त्तर्गत तस्य ह-
ण्डादित्याकारकनिगमने अननुषङ्गपक्ष विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यक-
बोधजनकेऽतिभ्यासिरत आह । घटोदण्डादिति ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वस्यैव
प्रकृते निवेशनीयतया जनकत्वरूपहेतुत्व साध्यकप्रथमस्थलेनानिभ्यासिप्रसक्ति-
रित्यथो वद्विपक्षकधूमनिष्ठहेतुतासाध्यकस्थलात्तरानुसरणम् तदवृत्तेरिति ।
तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकत्वानभ्युपगमादिति भाव ।
तादात्म्येन स्वस्य स्वधर्मभ्यापकत्वसत्त्वादाह । अतदात्मन इति ।
तद्धर्मन्ति । तदवृत्तचर्भेत्यर्थ । ज्ञाप्यताया एव नवानमते पक्षस्यन्तया
ज्ञाप्यत्वसाध्यकतादृशपातिज्ञासम्भवत्येव तथाचासम्भववारणाय लक्षणस्य-
हेतुत्वपदेनापि तादृशस्य हेतुत्वरूपार्थस्यैव विरक्षणीयतया तत्रत्य निग-
मनऽतिभ्यासितादवस्थमित्याशङ्क्याह सम्प्रदायविरोधाच्चेति

[म] उदाहरणप्रयोजकाकांक्षा जनकशाब्दज्ञानजनकन्यायाव-
यवत्वं वा ।

साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दं वा ।

।दी) उदाहरणेति क्वचिजिज्ञासानुत्पावेऽपि तद्योग्यतासत्त्वात्वात्ति ।
अनुक्तोदाहरणस्यलेऽपि तादृशस्वरूपयोग्यतासत्त्वात्तद्वारणाय न्यायावयवेति ।
उदाहरणत्वंचेदं न न्यायावयवत्ववर्गम् । वैयर्थ्यात् साध्याविषयकेत्यादि
अयं न दण्डात् दण्डसंबोगाजन्यद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वारणाय
साध्याविषयेत्यादिव्याख्यातार्थकम् । उपनयविशेषवारणाय हेतुपञ्चम्यन्तेति ।

न्यायानन्तगतस्य धूमादित्यादिवाक्यस्वोदाहरणप्रयोजकजिज्ञासोपवायक-
त्वविरहेऽपि तत्स्वरूपयोग्यतामादायातेऽव्याप्तिं प्रसज्य न्यायावयवत्वद्वलं
सार्थकीचिकीर्षुर्जनकपदस्य स्वरूपयोग्यतापरत्वं स्फुटयति । क्वचिदिति ।
अभ्युपेत्य फलोपदाननिषेधेऽपि न्यायावयवत्वनिवेशनमावश्यकमित्याह ।
उदाहरणत्वंचेति वैयर्थ्यात् । प्रयोजनान्तराभावात् । तथा च
यत्रोदाहरणान्तमेव प्रयुक्तं सत्रा'पुदाहरणप्रयोजकजिज्ञासाफलोपदानसम्भवे-
नातिव्याप्तिवारणाय न्यायावयवत्वनिवेशनं जनकपदस्य फलोपदानपरत्वेऽ-
प्यावश्यकमेवेति भावः । चतुर्थलक्षणे प्रसिद्धप्रतिज्ञानिगमनयोस्ताध्यावि-
षयकत्वविशेषणव्यावृत्तिर्न घटते पञ्चम्यन्तत्वाभावादिति पञ्चम्यन्ततद्विशेषे
तद्यावृत्तिमाह अयं न दण्डादिति । अयं दण्डादित्यादिप्रतिज्ञाया-
स्तम्प्रदामविरुद्धत्वं प्रागभिहितमित्यभावस्यकानुषावनम् । वाह्निमांशु-
सामग्रीमन्त्रादित्यादौ यथाश्रुतेरेव्याप्तेराह-व्याख्यातार्थमिति । हेतुता-
वच्छेदकविशिष्टेत्यादिनेत्यादिः उपनयविशेषेति । साध्याविषयकबोध-
जनकाभावसाध्यकव्यतिरेक्युपनय इत्यर्थः । उदाहरणस्य च पञ्चम्यन्तस्यापि
सम्भवात्तद्वारणयोदाहरणान्यत्वस्य निवेशनीयतया तत्र एवोदाहरणसा-
मान्यवारणसम्भवादुपनयपर्यन्तानुषावनम् । धूमादालोकाभावादिसाध्यक-
धूमादालोकन्यायकाभावप्रतिबोधिमानवामित्याद्युपनयेऽतिव्याप्तिवारकतया

[दी] हेत्विति हेतुत्वबोधकार्यकम् । हेतुपञ्चम्योर्वैकल्पिकमुपादानम् ।
 उपनयस्य चान्तेऽनुमन्धीयमाना प्रथमैवान्त । एव दण्डादित्यादे स्वपरस्यापि
 दृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वे अन्वयायोगात् । कस्यचिद्व्यतिरेक्योदाहरणस्य पञ्च-
 म्यन्तत्वसम्भवे तु तद्धारणपूर्वम् । अत्र चार्थवद्भागस्य हेतुपञ्चम्यन्तत्व बो-
 ध्यम् । तेन निरर्थकनभिलन्ने वह्निप्रभात इत्यादौ नाव्याप्ति ।

अन्तपदमायक्यंबोध्यम् । उपनयस्य कस्यचिदपि पञ्चम्यन्तत्वात् सम्बाधेत्तु
 पदबैयर्थ्यमाशङ्क्याह— हेतुत्वबोधकार्यमिति हेत्विति तादृशार्थक-
 हेतुपदस्य पञ्चमीपदस्य च वैकल्पिकमुपादानमित्यर्थ । तथाच हेतुत्वबोध-
 कन्तत्वे पञ्चम्यन्तत्वे पृथङ्निवेश्य लक्षणद्वय करणीयमित्यर्थ । नन्वेव प्र-
 थमलक्षणे हेतुत्वपक्षके नद्वेषकेऽपदान्तोपनयेऽतिव्याप्तिरित्यत आह—
 उपनयस्य चेति । श्रूयमाणचिमत्कचन्तत्वाभावादनुसन्धीयमानेति । तथा च
 तस्य हेतुत्वबोधकान्तत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति भाव । ननु द्वितीयलक्षणे
 अयं न गुणो द्रव्यासमवतत्वादित्यादौ यथा दण्डादित्यादिस्वपरपञ्चम्यन्तपद
 घटितदृष्टान्तशालिनि व्यतिरेक्युदाहरणे अतिव्याप्तिरित्यत आह एवमिति ।
 दृष्टान्तस्येत्यत्रानुसन्धीयमानप्रथमैवा-त इत्यनुपपत्त्ये— अन्वयायोगादि-
 ति । प्रथमान्तत्वे विना समानविभक्तिकत्वाभावेन तादृशशाब्दबाध प्रथ-
 मा-तपदोपस्थाप्य साध्याभाससाधनाभाववदभेदा-वयानुपपत्तेरित्यर्थ ।
 नन्वेवमपि अयं न घटोदण्डाज यत्नात् यो घटस्सदण्डादित्यादौ उदाहरणे
 लक्षणद्वयातिव्याप्तिर्दुर्वैय साध्याविषयकबोधजनकत्वात् पञ्चम्यन्तत्वाच्च-
 त्यन आह कस्यचिदिति पूर्ववदिति । अत्रयथाऽन्तरापस्थापितार्था-
 निवृत्तस्वार्थबोधकत्वोदाहरणान्यत्वेयोर-यत्तरविशेषणेनेत्यर्थ । ननु पञ्चम्यन्त-
 सिरित्यत्र पञ्चम्या इत्यस्य पञ्चम्यन्त इत्यर्थकनापक्षे पूर्वतो वैद्वि-न-वह्निप्रभात
 इत्यादौ हेत्वयवस्य हेतुपञ्चम्यन्तताविरहादन्व्याप्तिरित्यत आह अत्रचेति
 हेतुपञ्चम्यन्तत्वमिति हेतुत्वबोधकान्तत्व पञ्चम्यन्तत्व चत्यर्थ ।
 अर्थवद्भागस्येति । स्वघटकार्यवद्भागपूर्वत्वाभाववद्धेतुत्वबाधकादिघटित-
 त्वमेव तदन्तवामह विवक्षितमिति भाव अर्थवत्त्वमाकाशानिर्नाहकत्वम् ।

[म]प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकांक्षानिवर्तकज्ञानजनकहेतु-
विभक्तिमहाक्यत्वं वा ।

[री] पञ्चम्यादेः तसिलाद्यादेशत्ववादिनां नये तु नानुपपत्तिर्गोऽपि ।
के चित्तु । हेतुपञ्चम्यन्तत्वं हेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वं पूर्ववत् ।

तसिकं विनापि तत्पूर्वाद्यस्यैव प्रकृतान्वयबोधोपबिधाकाङ्क्षानिर्वाहात् न
तसिलादेराकाङ्क्षानिर्वाहकत्वं न तु किञ्चिदर्थवाचकत्वं तसिलादेरवाचक-
त्वेऽपि तद्वदकपरत्वेकवर्णानां वाचकत्वात् एकाक्षरकंशे सर्वेषां वर्णानां
वाचकत्वबोधनात् उक्तसूत्रे पञ्चमीपदस्य पञ्चम्यन्तत्वमपि सम्भवतीत्याम-
प्रायेण यथाश्रुतस्यैव साधुतां समर्थयति । पञ्चम्यादेरिति आदिपदात्मा
सप्तम्यादेशत्वविशेष्य परिग्रहः नानुपपत्तिरिति तथापि तसिक एव हेतुत्व-
प्रतिपादकत्वात् पञ्चमीरशोचति भावः । तसिलादेः पञ्चम्यादेशतापक्षे
उक्तहेतावन्वाप्तिवारणाय पञ्चम्यन्तत्वमविवक्षता यतमाह केचित्त्विति
हेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वमिति । तथा च पञ्चम्यन्तत्वानिषेधा-
त्पक्षेः पञ्चम्यादेशतापक्षेऽपि न तदन्तहेतावन्वाप्तिरिति भावः । ननु हेतुत्व-
प्रतिपादकपदस्यान्तत्वाविवक्षणे दर्शितव्यनिरेकमुपनये अतिव्याप्तिताद्-
वत्त्वमित्यत आह — पूर्वयदिति । प्रकृतसाध्यान्वितत्वार्थबोधकतादृश-
पदशालित्वरूपमित्यर्थः । एवं च प्रथमलक्षणे सादृश्याद्यसंबोधकविभक्ति-
शालित्वं सःत्वाविवक्षणीजनकत्वं च निरुक्तविशिष्टविषयत्वावाहित्युत्तमाध्य-
विषयताशून्यधीजनकत्वरूपं निरिष्ट तत्र तु सादृशहेतुत्वमविपादकपदशालि-
त्वं साध्याविवक्षणीजनकत्वं च निर्वहणमात्रमव्यभिचं प्रविष्टमित्यत भेद-
इत्यवधेयम् । पूर्वनोवादिमानित्यादिदन्वायान्तर्गमनप्रतिज्ञादेशोपवसात्त्वा-
विषयज्ञानजनकताशालिनोवागण्याय हेतुत्वप्रतिपादकपदादानम् । बह्वे-
द्वैतत्ववाच्ये बहिमान् हेतुत्वं समेवदित्यादिदन्वायान्तर्गमनप्रतिज्ञादावति-
व्याप्तिवारणाय विशेषणत्वात् साध्यान्वितत्वविषयज्ञानेऽपि सुन्दरशुनिग्रम-
पथा पूर्वनोवादिमानित्येव द्वातेऽन्वाप्तिवारणाय तदावदकत्वम् । न चैवम-

[दी] साध्याविषयकबोधजनकत्वस्य इतरनैरपेक्षेण प्रकृतहेतुत्वविशिष्टसाध्य-

प्यालोकाद्बहूनिमतस्तस्यर्था पर्वतो वह्निमानित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्रापि
 विवक्षणीयप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्ट हेतुता विशिष्टसाध्यविष-
 यकज्ञानजनकत्वस्याक्षतत्वादिति वाच्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेत्वस्य प्रकृतहेतु-
 तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकार्यकत्वात् । यथाश्रुत सा-
 ध्याविषयकज्ञानजनकत्वस्य अथ वह्निमा-वह्निसामग्रीमन्त्रादित्यादिन्यायस्थले
 हेत्ववयवे अन्वयात् पूर्वानिरुक्ततन्निवेशे च साध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुत्व-
 प्रतिपादकपदशालित्वविशेषणे हेतुत्वप्रतिपादकेत्वस्य वेद्यर्थ प्रतिज्ञाया
 निरुक्तसाध्याविषयज्ञानजनकत्वाभावादेव वारण्यतस्तसाध्याविषयकज्ञान
 जनकत्वम यथा निर्वक्ति साध्येति । एव च पर्वतोवह्निमानित्यादि
 प्रतिज्ञायास्तसाध्याविषयकज्ञानजनकत्वेऽपीतरनैरपेक्षेण हेतुत्वविशिष्टसाध्य-
 विषयकज्ञानजनकत्वस्य साध्याविषयकेत्यादिनाऽवारणात् हेतुत्वप्रतिपाद-
 कत्वं पदविशेषणमर्थबद्धवति हेत्ववयव्यापि प्रतिज्ञामहकारेण हेतुत्ववि-
 शिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकत्वया असम्भववारणायेतरनैरपेक्षेणेति ।
 स्वाघटकपदामहकारेणैवर्था अजनकेत्वस्य प्रतियोगिविशेषणम् । तथा च
 स्वैतरावयवज-यहेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकत्वस्य सत्त्व-यत्वमिति
 समुदायार्थ । जनकपदस्य जनकतावच्छेदकत्वमप्यस्य अयसमुदायत्व-
 काभायेतरनैरपेक्षेणेति । हेत्ववयवस्य प्रतिज्ञामहकारेण तादृशबोधजनकत्वेऽ-
 वि तादृशवर्मपर्याप्त्याअयसमुदायमदस्याक्षततया इतरनैरपेक्ष्यापेक्षेऽपि
 लक्षणसम-नयात् अथ धूमाद्बह्निमान धूमाद्बह्निमत्साऽन्वयवर्तमानवर्मा-
 दित्यादिहेतोर्धूमनिष्ठहेतुताविशिष्टसाध्यज्ञानजनकत्वस्य समुदाय प्रकृतेति
 प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नावशिष्टत्वकम् । प्रकृतहेतुतावच्छेदका
 वच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वमितराविशेषणतया अवगाहिन् एव ज्ञानस्येतर-
 निरपेक्षहेतुत्व कथेन जननात्तादृशहेतुत्वप्रकारकज्ञानमामा-वाजनकत्वस्यैव
 स्वैतरेववसाधारण्यात् साध्याशोपादानमन्वर्थकमिति नत्परित्यजति ।

[म] पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमिति परवाक्यत्वं वा ।

[दी] विषयकज्ञानजनकत्वं साध्यं चेह नविवक्षितम् । वैयर्थ्यादित्याहुः पञ्चम्यन्तेति । अनुमितिपरवाक्यत्वमप्रयत्नत्वं हेतुत्वाद्दी पञ्चमीलाक्षणिकी । वृक्षादिभजत इत्यादौ लाघवेनावधित्वे अवाधिमत्त्वेवाशकत्वात् ।

साध्यं चेति । अत्र साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वनिवेशेऽपि हेतुत्वपक्षकोपनये साध्यान्वितार्थबोधे स्वजन्यत्वनिवेशे अनुपपन्नपक्षे साध्यान्वितपक्षबोधस्योपनयाजन्यतया तद्वारणेऽप्यनुपपन्नपक्षे दिगमनोपस्थापितसाध्यान्वितहेतुत्वबोधकत्वं पदशालिभ्योऽपि न्यासितः । नच हेतुतावच्छेदकावाच्छिन्न हेतुविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकपदशालिभ्योऽपि निवेशनात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गोष्वाभावादिशिष्टहेतुत्वसाक्षाभाववत् गोष्वाभावादित्यादिन्यासान्तर्गतोपनये तथाऽपि त्वेवाप्तेरवारणात् अनुपपन्नपक्षेऽप्युक्तन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञाधामतिव्याप्तेश्च विशेषणतया साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं निवेद्य तद्वारणे साध्याभाववैयर्थ्ये अनुपपन्नपक्षेऽप्युपनयसंबन्धवदार्थस्य कुत्रापि विशेषणताविरहात् परान्तरोपस्थापितेन प्रकृतहेतुना साक्षाद्विधेयितहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वं निवेद्योक्तविशिष्टहेतुत्वपक्षकप्रतिज्ञोपनययोः वारणेऽपि प्रकृतहेतुत्वविशिष्टाविषयकज्ञानजनकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ नन्वप्यस्यासस्येतरनेरवेषेणेत्यभिधानत्वात्किञ्चिदकरत्वंमित्यस्वरतः— पञ्चम्या लाक्षणिकत्वं व्यवस्थाप्य तद्वारणेन निगमनेऽतिव्याप्तिं प्रसञ्जयन् पञ्चम्यन्तपदं सार्थक्यति हेतुत्वादाविति । हेतुत्वं जनकत्व आदिना ज्ञापकत्वपरिमहः जनकत्वोपादानं दृष्टान्तविषया । गुरुभरीरं तल्लियःनाश्रयत्वे सति तज्ज-श्रयिभागाश्रयस्वरूपमपादानत्वं वा दृष्टान्तविषया आदिपदमाह हेतुत्वं ज्ञापकत्वमेव- तर्हि कुत्र तच्छक्तिरित्यपेक्षायामाह- वृक्षादिति इत्यादौ इत्यादिवान्वयस्थ-पञ्चमी प्रातिपाथे । धीनिगमन्याविरहं निराकरणेन लाघवेनेति । वृक्षाद्विनिपादित्वस्य निरूपकत्वादिमन्वयेन विभागे अन्वयसम्भवेऽपि न वृक्षादि-

[दी]द्रव्यनिष्ठावधित्वमिव विद्यागनिष्ठमवधिमत्त्वमपि सम्बन्धाविशेष । स चा-
 विरिक्तोऽननिरिक्तो, वेत्तव्यदेतन् । तत्सम्बन्धाग्रहेऽपि स्ववहार शक्तिप्रमात् ।
 वृक्षादपैति पततीत्यादौ काघवाद्भिन्नाभावात्किं तज्जनकत्व च शिवाया
 मसर्गमर्यादया मासत इत्यादि वदन्ति ।

स्यादे वृक्षादिनिष्ठावधिताया आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृक्षाद्य-
 धाधिकविभागेऽपि सत्त्वेनानिपसङ्गमिवा सादृशबोधोपगमात्सम्बन्धात् वृक्ष-
 निगानक निरूपकत्वसम्बन्धस्याभावात्तद्विशेषितानवच्छेदकत्वाद्विद्यागनिष्ठ-
 वृक्षादिनिरूपितमवधिमत्त्वमेव पञ्चम्या प्रतिपाद्यत इति नव्यवतानुपारणाह
 अधाधिन्नस्येनेति । सम्बन्धावधिमत्त्वमवधिताविरूपकत्वमेव तत्र वृक्षादे-
 रवधिसाधामेवानवधिमत्त्वोपगन्तव्यतया वृक्षदेष्टानव्यदोष निरूपकत्व च त-
 ज्जनकज्ञानविषयत्वमिति ज्ञापकत्वापेक्षया गौरवमेवेत्यत आह—
 द्रव्यनिष्ठमिति । सम्बन्धाविशेषः । अवधिमन्निष्ठोऽवधिताविरूपित-
 सम्बन्धाविशेष । अवधिमत्त्वमेव स्वरूपसम्बन्धाविशेष तन्निरूपकत्वमेवा-
 वधित्वमिति वैपरीत्यव्यापि सम्भवेन विनिगमनाविरहादिनि भाव । अन्यदे-
 तदिति । अभावाविरुद्धेऽप्यवधितात्वादेरनुगमकत्वमवधित्वानुगतपनीत्यनुगोपे
 मादृश्यकत्वात्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन काघवादिति भाव । नन्ववधित्वात्त्वावेव
 पञ्चम्यावच्छेदो ज्ञापकत्वादावावच्छेदादिसम्बन्धाग्रहे वृक्षग्रहेण पञ्चम्या ज्ञाप-
 कत्वबोधकत्वप्रमात्वात् तद्व्यत्यासनेच्छया पञ्चमीप्रयोगो न स्यादित्यत-
 आह—तत्सम्बन्धाग्रहेत्त्विति । ज्ञापकत्वादावधित्वसम्बन्धाग्रहेऽपी-
 त्यर्थ इत्यवहारः । ज्ञापकत्वादिपरपञ्चमीप्रयोगः शक्तिप्रमात् । ज्ञाप-
 कत्वादौ शक्तिप्रमात् । अपादानतापटकविभागत्वंजात्यवच्छिन्ने शक्तिवा-
 दिना मत्तुप-वन्धते । वृक्षादिनि व्यपेक्ष्योऽप्ययमस्त्वन्मात्रं न तु
 विभागावच्छिन्नम्-द तर्हि त्यज तुल्यतया धात्वर्थतावच्छेदकविभागाद्यद-
 तया वृक्षाद्यपादानस्य कर्मताप्रमात्वात् नाप्युत्तरसंयोगावच्छिन्नम्-दः वृक्षा-
 यमि प्रयातान्विकृ वृक्षाद्भिन्नेत्येति प्रयोगप्रमात्वात् पततीत्याद्यसंयोगा-

वच्छिन्नस्पन्दस्फन्दत्वानन्तरजात्यवच्छिन्नो वा पतत्यर्थः । उभयत्र वृक्षादि-
निष्ठविभागजनकत्वं पञ्चमीऽभ्यमेवेति प्रवृत्तिनिमित्ततापवाद्विभाग एवैत-
स्याः शक्तिरित्यर्थः । नन्वेवं जनकत्वं कुतो लठं तदन्तर्भावेण शक्तौ
च न ज्ञापकत्वाद्यपेक्षया ज्ञापकमित्यत्र आह जनकत्वं चेति अथ पत्रादेः
स्वनिष्ठविभागानुकूलक्रियाश्रयत्वाद्द्विभागमात्रस्य पञ्चम्यर्थस्यै स्वस्मात्पत्रं
पततीत्यादेरपि प्रयोगस्यादिति भेदप्रतिबोधित्वावच्छेदकत्वसहित एव
विभागः पञ्चम्यर्थो वाच्यः स्वनिष्ठक्रियायास्वनिष्ठविभागजनक-
त्वेऽपि स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहात्प्रोक्तादिससङ्ग
इति कुतो ज्ञापकमिति चेन्न । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
लक्षणधैवोपपत्तौ तदन्तर्भावेण शक्तेरकल्पनादेति तात्पर्यवशाच्छ-
क्यलक्ष्यपर्यारोपि युगपदन्वगोपगमादिति लक्ष्यार्थभेदप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वमिनिर्माणेण पञ्चम्या विभागाद्योपकल्पव्युत्पत्तेर्न विभागमात्रतात्पर्ये-
ण स्वै स्वस्मात्पततीति प्रयोगमसङ्गः । अथवा केचनविभागे पूर्वपूर्वप्रयोगा-
मावादेव न पयोमः । यस्तुतो भेदप्रतियोगितावच्छेदकरवस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि
वृक्षात्पत्रं पततीत्यत्र पत्रात्पत्रं पततीति प्रयोगो दुर्भागः पत्रान्तरनिष्ठभेदमाहाव-
ततः प्रत्येतस्यस्य पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति पत्रनिष्ठविभाग-
जनकत्वस्य पत्रनिष्ठक्रियायामवाचात् । नच भेद एव पञ्चम्यर्थः तस्य स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकरत्वात्स्वनिष्ठविभागजनकत्वे भवसम्बन्धेन क्रियाम्बन्धो
वाच्य इति नोक्तातिप्रसङ्गः तत्रानिष्ठक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदाभय
पत्रान्तरनिष्ठविभागजनकतावास्तरात्रक्रियायामसत्त्वेन तस्या उभयसम्ब-
न्धेन पत्रान्तरान्वितेनन्दावयायोम्बत्वादिनि वाच्यम् । पत्रान्तरनिष्ठतत्क्रि-
यावच्छिन्नभेदस्य वृक्षेऽपि सत्त्वेन तद्भेदाश्रयवृक्षनिष्ठविभागजनकतादास्त-
क्रियाया सत्त्वेन पत्रान्तरनिष्ठभेदत्वोक्तसम्बन्धेन तत्क्रियाव्यवधायता-
या अशक्तेः अधिकरणभेदेनाभावमेदाभावाद् । अथ पत्रान्तरनिष्ठप्रतियोगिता
सम्बन्धेन पत्रविशिष्टभेद उपविष्टने विशिष्टस्यैव च स्वाश्रयनिष्ठविभागजनक

[दी] अत्र पत्रसम्बन्धेति लाक्षणिकविशेषणम् । तस्मादित्यत्र च तत्पदे न लक्षणम् ।

वधटितो भयसम्बन्धेनाप्यथ विशिष्टस्याधिकरणमेव विशिष्टनिरूपितपर
 म्प्रासम्बन्धघटक पत्राधेयत्वविशिष्टस्यैव चाऽधेयतासम्बन्धेन पत्रवि
 शिष्टस्याधिकरण विशेषणीभूतपत्रमेव न तु वृक्ष अतो नांक्तो भयसम्ब
 धेन पत्रविशिष्टभेदस्य तत्क्रिया वययोग्यता । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व
 वल्लक्ष्यै स्वपदेन पत्रान्तर्विशिष्टभेदस्यैवोपादेयत्वात् तदुपादाने तदाश्रय
 पत्रा तरविभागजनकत्वस्य तत्क्रियाया घटपितुमशक्यत्वादिति चेत् तर्हि विभा
 ग एव शक्तिरस्तु तस्यैवाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य स्वास्वाश्रय
 निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसहितजनकतासम्बन्धेन तत्क्रियायामन्वय
 उच्यते तावताप्युक्तस्थले पत्रात्पत्र पततीति प्रयोगधारणसम्भवात् आधेयतया
 अत्रविशिष्टविशेषणजनकत्व तत्क्रियायास्तद्विच्छिन्नाप्रयत्ननिष्ठभेद
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्क्रियायाः प्रमाणादित्यस्यधिकेन । अत्र ज
 नकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनिवामकतया पूर्ववदाकाशात्पतति न वृक्षादित्या
 दावनुपपत्तिरिति विभागजनकत्वमेवार्थो वाच्य इति क लाघवमित्यस्वरस
 अत इति । निगमनस्थायतस्मादिति पञ्चम्या लाक्षणिकत्वाग्निगमनधार
 णायनि शब् । पञ्चम्यन्तेति । तथा च पञ्चमीपदस्य पञ्चम्यन्तत्वा
 भाषाज्ञानिन्वासिरिति भा । नन्वेवमपि पञ्चम्यन्तत्पदस्य तादृशधूमादि
 पदवद्धूमादिज्ञाने लाक्षणिकत्वादुर्बारेव निगमनानिन्वासिरत आह ।
 तस्मादित्यत्रेति । तत्पदे न लक्षणेति । न धूमादिज्ञाने शान्तिविरह
 इत्यर्थे । तत्र तत्पदशकधूमादिना तज्ज्ञानस्य सम्बन्धघसत्त्वात् लक्षणानशून्य
 काल अकवसम्बन्धप्रहात्पदान्तरस्यैव तत्पदस्यापि तादृशार्थबोधकताया
 अशक्यतापत्त्वाच्च तत्पदे लक्षणमास्तथा बोधकत्वस्य च दुरपवदक
 त्वेऽपि न क्षति लक्षणे च लाक्षणिकत्व शक्यार्थनात्पर्यरहित्य अत्र निग
 मनत्वादस्य तात्पर्यविवर्थाभूतधूमज्ञानलाक्षणिकत्वेऽपि नातिन्वासिरित्यव

[दी] शक्त्यैव तादृशज्ञानोपस्थितिसम्भवात् । पर्वतो वह्निमान् वह्निसामग्री-
मान् वा तस्मादित्यादिकस्तु न प्रयोग । सम्प्रदायविरोधादिति वदन्ति ।
यत्तु । हेत्वन्वयानुरोधात् वह्निमानित्यादावपि ज्ञानलक्षणेति । तदसत् ।

षेयम् । शक्यत्वैवेति । तत्पदस्य वक्तृबुद्धिस्थवाचकत्वाद्भूमादिज्ञाने
तात्पर्येण च प्रकृते तत्पदप्रयोगेण ज्ञानस्य वक्तृबुद्धिस्थताया आवश्यकत्वात्ता
विक्षिप्तहेतुज्ञानस्याप्रका तत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । नन्वेव तत्पदेन यत्र
हेतुनिर्देशे तत्र पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदाभावादव्याप्तिरित्यत आह- पर्वत-
इति । वह्निमान् तस्मादित्यत्र हेतुभूतभूमादेरप्रका-तत्वाद्धेतो प्रका-तत्व-
रक्षायै वह्निसामग्रीमानिति । अत्र वह्नि-पहेतो. प्रका-तत्वेन तत्पदेन स्फुट-
तरतःपरादर्शादिति भाव । सम्प्रदायानुरोधेना तथा प्रयोगो दुर्धार एवे-
त्यत्र लक्षणे वदन्तीत्यस्वरस सूचिन । प्रतिज्ञास्यसाध्यवाचकपदस्य ज्ञान
लाक्षणिकत्वात् प्रतिज्ञायामपि पञ्चम्य-तत्पदव्यावृत्तिः सम्भवतीति मतमुप-
न्यस्य दूषयति यत्त्विति । अथवा निगमनस्यवह्यादिपदस्य वह्यादि-
ज्ञाने लाक्षणिकतया तस्मादिति पञ्चम्या जनकत्व जन्यत्वार्थं । तथा
च पञ्चमीनादाव निगमने न व्यावृत्तिरुच्यते अव्यतिचारिव जनकत्वादेरपि
स्वरूपसम्बन्धरूपतया विनिगमकाभावेन जन्यत्वस्यापि वाच्यत्वेन पञ्च
म्याऽलाक्षणिकत्वादिति वादिनो मत दूषयति । यत्त्विति । एवञ्चामे ज-
न्यत्वे शक्तावपि ज्ञाप्यत्व लक्षणेवेत्सुपसहारसम्पन्नच्छते । हेत्वन्वयानुरो-
धादिति । हेत्वनुशिष्टपञ्चम्या जन्यजनकत्व एवार्थं न तु ज्ञाप्यज्ञाक
भावः “हेतुर्ना कारण बीजमि”ति कोशाद्धेतुकारणपदयो पर्यायतास्थिते. ज्ञा
पकार्यकताया हेतुपदस्य काशाद वदर्शनात् । तथा ॥ प्रातज्ञास्यवह्यादिपद-
स्य मुद्रणार्थपरत्वे मूर्त्यावर्षस्य वह्न्यानेर्भूतज्ञानाद्यजन्यत्वेन ज्ञाने लक्षणा
विना पञ्चम्यार्था नयानुपपत्ति र्स्यादिति भावः । ज्ञानलक्षणा ।
वह्न्यादिज्ञानलक्षणा, तत्पदे च तस्य विषयता सम्भ व द्वा यत्तुपर्थं ज्ञान-

[दो] पक्ष्या ज्ञापकत्वे ज्ञाप्यत्वे वा लक्षणवैवोपपत्तौ तत्र लक्षणाया माना
मानात् । अत एवोक्तमावृत्तौ सैव पतिञ्जेति ।

विषयतापर्यन्तमेव वा वह-वा विपदार्थ इति भाव ज्ञापकत्व इति । प्रकृ-
त्यर्थवृत्तिकर्मत्वादीनां सुवर्धतावादिमाचो नमतेन ज्ञाप्यत्वेति । न-व
मतेन । तत्र बहुधादिपदे । लक्षणायाम् । लक्षणा निर्वाहकतात्पर्ये ।
मानाभावादिति । ज-यजनकभावस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि तल्लक्षणाकताया
एवावश्यकत्वात्तत्रैव ज्ञानान्तर्भावोपापत्तायुभयत्र लक्षणाया अयुक्तत्वादिति
भाव । न च सुविभक्तेरानुशासनिकातिरिक्तार्थेन लक्षणा अनुशासन विनापि
तल्लक्ष्यार्थे विभक्तेस्माधुत्वे कर्मत्वादिरूपलक्ष्यार्थे पञ्चमाद्यनुशासनवैयर्थ्यादिति
कथमेतदिति वाच्यम् । हेताविति तृतीयबोधकसूत्रस्य हेतुपदस्य कारण
ज्ञापकमयपरसया तदनुवृत्तिमत्ता 'विभाषागुणऽस्त्रियादि'ति सूत्रेण ज्ञापक-
त्वेऽपि पञ्चम्या अनुसिद्धत्वात् । यद्यपि तत्र गुणपद न वैशेषिकसिद्धगुण
पर पुण्याभावात् सुखीत्यादी पञ्चम्या अनुपपत्तिरिति पराश्रितपर तत् परा-
श्रितत्वस्य साध्यवदधिकरणाश्रितत्वं तथा सति उक्तस्थले पुण्याभावप्रयोज्य
सुखाद्यभावाश्रयवृत्तितया तत्प्रयोजकत्वात्पञ्चम्युपपत्ते तथा च ज्ञानकरण
ताव निमित्ते धूमादिपदार्थज्ञानरूपहेतु साध्यवति न समवायादिना वर्धते ।
तथापि विषयसमैव तल्ल वृत्तिरिति नानुपपत्ति । एव सति धूमज्ञानाद्वह्नि
मानिति प्रयोगस्यैव हेतु-देश्यम् । ज्ञापकताबोधकपञ्चम्य तत्तदर्थ
वाचकपदस्य उत्तदर्धज्ञान एवानादिसत्त्वात् धूमज्ञानपदस्य धूमज्ञानज्ञान एव
तात्पर्यात् । ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थमागत च ज्ञानविषयधूमादिरूपहेतो
प्रयोगादिनैव साध्यपदाश्रितत्वत्वं ज्ञानुपपत्तिग षोऽपि प्रतिज्ञास्यवह-यादि-
पदस्य मुख्यार्थपरत्वे मणिकृतोऽपि स्वरस दर्शयति अत एवोक्तमिति ।
आवृत्ताविति । तेन ग्र-येन पुनरनुसन्धीयमानस्य प्रतिवादिवाक्यसह
कारेण मध्यस्थसञ्चयजनकस्य पूर्वोक्तसाध्यवद्विभाषकत्वादिवैयर्थ्यस्य
प्रतिज्ञात्वमभ्युपगत तत्र च वह यादिपद न तज्ज्ञानादपर तथा मति विषय

(श्री) अत्र एव व्यावर्तने यतो द्रव्यं गुणाः कर्मत्वत्र हेतुत्वे यथासम्भवप्रागाद-
 क्तत्वात्प्रत्यक्षं भवेति । अत्र एव लोके किं बहूनिमदिति पृष्टे तद् गृहं
 बहूनिमदित्युच्यते इति जिज्ञासा पूर्ववत्वादिस्तुत्तरं । नहि तत्र ज्ञाने
 प्रश्नः । येन लक्षणया ज्ञानेने चरयेत् ।

सिद्धावस्थासम्भवादिप्रतिपादिवाच्यत्वात् । कोट्युपदिशतिद्वारा मानसम्भ-
 दाभो अन्वय इति सिद्धान्तिभिरपि बद्धिः पूर्वतोऽभावाद् इत्यादिस आकाशादि-
 रदित्याद्युक्तद्वाराप्रयत्नमुदयन धर्मिणि तत्तदभावात्कं त्योः प्रत्येकं शास्त्रार्थ-
 जनकतासम्भवाद्येव परस्परविरोधेन शाब्दबोधमनुत्वात् मानसम्भयोः ज-
 न्यत्व इत्युक्त्या । अत्र मनिसादेनिवृत्तये पूर्वने यद्बहूनिमदनीवः इत्यभिप्रायेः
 प्रथमतोऽनवमानं शाब्दशब्देन पूर्वने बहूनिनिश्चयो नहिऽप्यतीत्यभिप्रायेणापि
 प्रथमं पूर्वतो बहूनिमदिति भवोगात्पूर्वपक्षवृत्तनिवृत्तस्य सर्वत्र ज्ञानपरत्वा-
 त्प्रथमत्वेति भावः । वर्षमानोपाख्याय नामपि पद्यस्या ज्ञानकत्वबोधकत्वे सं-
 धादमाह — अत्र ज्ञयेति । यथास्तम्भवमिति । समभिः स्वाह्वनद्रव्यादि-
 पदार्थं जन्वन्तित्यन्ते तत्तदन्वयव्यवधानानुमोदनेत्यर्थः । नन्वावृत्तौ सैव मदि-
 शेति मणिशून्योऽभ्युपगमनादः ननु तत्र निश्चयः । मध्यस्थसंज्ञावारासौ हेतु-
 बाधसमाभिः स्वाह्वनद्रव्यादिनिर्देशस्य नाप्रत्यक्षिकत्वात् । हेतुत्वं यथा सम्भव-
 मित्युपाख्यायम योऽपि वक्ष्यमाणतिपाद्य हेतुत्व कश्चित् समभिः स्वाह्वनद्रव्यादि-
 धर्मिण्यपि न कश्चित् लक्ष्यार्थः निश्चयित् कारणत्वमित्यर्थः । योऽप्युक्त-
 मुदयपदे लक्षणयाऽनगन्तव्यमिति, तदपि शिथिलं ज्ञानकताया पद्यार्थत्वे
 सूत्रार्थहेतुपदत्वोपपत्तया बाधवभेदापत्तेः । अनुशासनानुसारेणोपपत्तौ लक्ष-
 णाया एवाचित्वादित्यनो युक्त्यन्तरमाह । अत्र ज्ञयेति । जिज्ञासाप्रश्नः ।
 प्रथमत्वादित्युत्तरं चेति । प्रयुज्यते इति शेषः । उपपत्तौ निवृत्तांति ।
 नहीति । ज्ञाने प्रश्न इति । प्रश्नस्य बद्धिः न हि ज्ञानपरमित्यर्थः । बहूरेव
 जिज्ञामितत्वादिति शेषः । लक्षणया ज्ञानेनोत्तरयेदिति । स्वकार्य-
 ज्ञानपरमुत्तरं बाधयमित्यर्थः । अपि च प्रश्नसमानविषयकत्वानुरोधानुत्तरार्थ-

[दी] नवा परकीयमाविप्रश्नानुरोधादजिज्ञासिताभिधानम् । नवा कुतइति प्रश्ने
ज्ञातमित्यप्याहारः । मानामावात् ।

बहिपरमेव तादृशोत्तर प्रयुक्तमिति शेष । तथा च तत्र बहूनि कुतइति
धूमादिति च प्रश्नोत्तरवत्त्वयोर्षे पञ्चमौ तदर्थान्वयानुरोधेन ज्ञापकत्व
ज्ञाप्यत्वे वा पञ्चमस्यो वाच्य इति भावः । ननु प्रथमप्रश्नानुरोधाद्बहिपदस्य
बहिपरत्वेवत्कुत इति प्रश्नस्यपञ्चमर्थान्वयानुरोधात्तदुत्तरधूमादिति पञ्च-
मर्थान्वयानुगोपाय ज्ञानपरत्वेमत्त्वविराधादकदा तत्रवत्त्वद्वयार्थान्वयेऽपि
बहूनि वाचयित्वा बहूनिज्ञान बोधयित्वातीत्याभिप्रायेणैकैकपदप्रयोगे वाचका-
मावात्त एव तथाविधोत्तरार्थानुगोपेन जानार्थस्थले आशुतिरित्यत आह-
नचेति । परकीयमाविप्रश्नानुरोधादिति । तादृशप्रश्नान्वयितदु-
त्तरवाक्यद्वयस्यपञ्चमर्थान्वयानुरोधादित्यर्थः । अजिज्ञासिताभि-
धानम् । प्रथमजिज्ञासाऽविषयज्ञानप्रत्यायनेच्छया बहूनिपदप्रयोग पर-
कीयत्वेन भावित्वेन च प्रथम कुत इति प्रश्नस्याज्ञानात् परकीयबहूनिज्ञान-
हेतुजिज्ञासाया अज्ञानेन बहूनिज्ञानप्रत्यायनच्छाया प्रथममसम्भवारिनि
हेतुसूचनाय परकीयत्वभाविष्याभिधानम् । ननु तत्र ज्ञातमित्यप्याहारा
त्कुत इत्यादिपञ्चमर्थस्य ज्ञाने ऽवयो न तु बहू-पदानित्यत आह-
नचेति । प्रश्नस्यादस्य उत्तरवाक्येऽनुपपन्नस्य गुणव्यतिरिक्तत्वात्कुत
इत्यत्र ज्ञातमित्यप्याहारेणैव धूमादित्यत्रापि ज्ञानान्वयसम्भवात् तत्राप्या
हारात्तरविरहऽपि न ज्ञातिरित्यत कुत इत्यस्यैव अप्याहारदशादिति ।
मानामावात्तिति । पदार्थान्तरान्वयस्य बहुरानभिभेदत्वनिश्चयेऽपि बोध-
स्यानुमाधि कृत्वात्सर्वत्राश्रुतपदकल्पनासम्भवादित्यर्थः । इदं त्ववधेयम् ।
गृह बहूनिमदिति प्रयोक्तुर्बहूनिपदे ज्ञानतात्पर्यं कुत इति वाक्यज्ञ-यज्ञान
हेतुजिज्ञासाबोधे ऽनुपयुक्त स्वाभिप्रायस्य स्वबोधाहेतुत्वात् कुत इति पृच्छक
पुनस्तत्पर्यस्यैव तत्रोपयोगात् । तथा च स्वजिज्ञासा बोधयितुं कामस्य
कुतइति प्रयोक्तुं परपुक्तबहिरदोषस्यापितज्ञानमादाय कुत इति पञ्च-

मर्थान्वयसोचो मयस्वित्यभिप्राय ज्ञात्वैव पतिवक्ता प्रष्टुर्वह्निज्ञानहेतुजि-
 ज्ञासा कुत इतिशब्ददनुषज्यमानस्वोक्तवह्निपदसहितान् ज्ञास्यति एवं गृहं
 वह्निमदिनि प्रयोक्तुः प्रथमं वह्निपदे ज्ञानतात्पर्यविरहेऽपि कुतइति प्रभा-
 नन्तं प्रष्टुर्वह्निज्ञानहेतुनिज्ञानाया ज्ञाने किमर्थमन्वद्वह्निपदं प्रयोक्तव्यं
 पूर्वं वह्निपदाङ्गक्षणयोपस्थापितज्ञानमादायैव धूमादिति वाक्यं धूमज्ञाने
 वह्निज्ञापकता बोधस्वित्यभिप्रायनम्भवात् तज्ज्ञानेन धूमादिति पञ्चम्य-
 र्थस्य ज्ञानान्वयो भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । नहि प्रयोक्तृपुरुषस्यैकार्थ-
 तासायै पुरुषान्तरस्यान्वार्थनात्यर्थविरोधि अन्यैरप्यन्वयतात्पर्येण प्रयुक्तान्यपि
 पदान्यादाः । न्यार्थपरस्त्रोरुक्तं मौलिना निबन्धनात् । न वा स्थानप्राथ-
 मिकमन्यतात्पर्यमुदीच्यमपरतात्पर्यं विरुणद्धि बीजाभावात् । युज्यते च
 वह्न्यादिपदस्य वह्न्यादिप्रकारकज्ञानविषयत्वे लक्षणा, साध्यान्वादि
 जन्यज्ञानविषयस्य पञ्चम्यर्थस्य गुणस्वभावान् द्रव्यत्वादित्यादिप्रयोगस्य
 दुर्वारनापातात् द्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वादेर्गुणाद्यावपि सत्त्वात्
 साध्यवशाच्चकपदस्य लाक्षणिकत्वे पक्षाःवयित्साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य-
 प्रकारकज्ञानविषयत्वरूपसाध्यवशाच्चकपदार्थे पञ्चम्यन्तार्थलिङ्गज्ञानप्रयो-
 ज्यत्वावधत्वात् द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानप्रयोज्यसत्त्वादिप्रकारकज्ञानविष-
 यत्वस्य गुणादौ बाधेन क्वचित्तात्प्रसङ्गवाणसम्भवात् । नच जन्यज्ञान
 विषयत्वरूपपञ्चम्यर्थस्य साध्यविशिष्टपक्षे ऽन्वयस्वीक्रियते सत्तादिरूप-
 साध्यविशिष्टगुणादिरूपपक्षस्य च न द्रव्यत्वादिलिङ्गज्ञाप्यतेति नातिप्रसङ्ग-
 वह्न्यादिमत्त.पर्वतादे. द्रव्यत्वादिरूपसाध्यविशिष्टस्य पृथिवीत्वादित्यादिज्ञाप्य-
 त्वेऽपि वह्न्यादिदेशिष्टस्य न तथात्वमिति निषेधनावच्छिन्न एव पञ्चम्या.
 ज्ञाप्यत्वबोधकत्वात् न पर्वतो वह्निमान् पृथिवीत्वादित्यादिप्रयोगः विषय-
 ताया पर्याप्तिसम्बन्धेन विशिष्टेऽन्वयोपगमात् द्रव्यत्वादिरूपसाध्यवत्त्वेन
 वह्न्यादिरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टपर्वतादौ पृथिवीत्वादित्यादिज्ञाप्यत्वेऽपि न
 क्षतिरिति वाच्यम् । एवमपि द्रव्यत्ववान् पर्वतो वह्निमान् धूमात् पृथिवी-

दाहो दहनात् न जलात् जल स्पर्शवत् रूपात् न ग-भात् नापि शब्दादित्यादौ
 नजर्थान्वयानुरोधात् जन्यत्वरूपहेतुमत्त्वं ज-वज्ज्ञानविषयत्वरूपज्ञाप्यरसञ्च
 दादित्यादौ । नजर्था वयानुपपत्तिर्दुर्भारत्वत् पृथिवीत्वज्ञाप्यतापर्याप्तघाति
 करणद्रव्यत्वादिशिष्टवर्षशय्यौ बह्वयादिरूपविशेषणान्तरावच्छिन्नेऽपि तज्जात्य-
 त्वाविरहात्प्रसङ्गात् । अस्म-मत्ते च तत्र पूर्वताद्य-वयिनि बह्व्यादिप्रकारकज्ञान-
 विषयत्वे पृथिवीत्वादिरूपमिदं ज्ञानप्रयोज्यत्वस्य पञ्चम्यन्तार्थस्याभावात्-
 यास्तदभावात् न ज-वाधेनानुपपत्तिर्वाह्यात् । एवं मध्ये ज्ञाप्यत्वात्प्रसङ्गेऽपि
 उक्तप्रयोगानुपपत्तिर्दृष्टव्या बह्व्यादेरपि प्रमेयत्वादिना पृथिवीत्वादिज्ञाप्य-
 त्वात् । यदपि प्रयोज्यत्वं सममि-भाहृतपञ्चनिष्पत्तानिरूपितसाध्यताव-
 च्छेदकावच्छिन्नविधेयता च स्वच्छन्दो लक्षणवा पञ्चम्यर्थ अथ यदनात्साध्ये
 पक्षाद्ये तत्तद्रूपेण हेतुज्ञाप्यतालाभ ननु सममि-भाहारम्यत्वे च मिदं ज्ञान-
 विषयप्रयोज्यत्वरूपैकार्थस्य निरूपकविधेयत्वरूपपरपञ्चम्यर्थेऽभावो न ज्ञा-
 मत्याप्यत इत्युच्यते, तदा साध्यतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकादेर्द्विषामानादौ-
 रव साध्या-वयिनी पक्षविशेषणानिरूपिताविधेयता, पक्षा-वयिनी साध्य-
 विधेयतानिरूपिताविशेष्यता वा पञ्चम्यर्थ इति विनिगमनाविरहः, एकपद-
 र्थद्वये स्वच्छन्दो लक्षणा, पदद्वयस्यैव वा प्रत्येकमर्थद्वये लक्षणोत्पन्न को
 विशेष इति । प्रसङ्गत पञ्चम्या जनकत्वज्ञापकवार्थकत्वेन नजर्थान्वयम्यत्वे
 अनुपपत्तिप्रदक्षणेन निराकुर्वन् जन्यत्वज्ञाप्यत्वात्कृता स्ववस्थापयति ।
 दाहो दहनादित्यादिना । ग-व-भाज्ञापकत्वं पक्षवर्गताविरहेण चाव-
 स्यात्प्रयोज्यत्वात्पि विरहेणेति प्रदर्शनार्थमुपबोधनम् । नजर्थान्वय-
 यानुरोधादिति जनकत्वज्ञापकत्वयो पञ्चम्यत्वं निरूपकतासम्भवा-
 वच्छिन्नतामावाप्तिसंध्या आश्रयतासम्भवावच्छिन्नभावप्रत्यय एव दाहस्य
 श्रादौ स्वीकार्यं तथा च तत्र जलव-धनिष्ठजनकत्वज्ञापकत्वयोरेव दहन-
 रूपादिनिष्ठयोरेपि तयोरेभाववत्त्वेन दाहो न दहनात् जल स्पर्शवत् रूपा-
 दित्यपि स्मृतिनिमित्तम् । नच दाहादिविशेषितजनकत्वादेरेवाभाव तत्र

जलादिरूपप्रकृत्यर्थे प्रतीयत इति वाच्यम् । प्रथमान्तार्थस्य पञ्चम्यर्थ-
 विशेष्यतयैव शब्दात्प्रतीतेर्दाहादिविशेषितजनकत्वादिरूपमतिर्योगिन-
 शब्दादनुपपत्तितस्य नञाऽभावबोधनासम्भवात् पञ्चम्यर्थस्य प्रकृत्यर्थान्य
 पदार्थविशेषितस्थापि नन्तमभिव्याहारस्थले भानोपगमे व्युत्पत्तिभेदाद्दौ-
 रथम् । सर्वत्रैव प्रकृत्यर्थे विमल्यर्थो विशेषणं तत्र निरूपकतया समभि-
 व्याहृतपदार्थान्तरमिति चानुभवसिद्धप्रथमान्तपदार्थविशेष्यतामङ्गेनासम्भ-
 वदुक्तिकम् । इन्धनस्य दाहो दहनादित्यादौ तुल्यव्युक्त्या दहनादेर्दाहजन-
 कत्वादिविशेष्यत्वबन्धनोपपत्तेरपि दाहसम्बन्धादिविशेष्यतया इन्धनं दाह-
 सम्बन्धि दहनो दाहजनक इत्यादि समूहात्म्यनबोधस्य स्वीकारेण धान्यभेद-
 प्रसङ्गात् । यत्रान्वेष दाहो दहन, जैतदिन्धनस्य तत्रैतदिन्धनस्य दहो-
 न दहनादिति मयोगानुपपत्तिश्चेति । अत्र वदन्ति । अन्यतायाः पञ्चम्यर्थ-
 त्वे दाहो दहनात् परमाणुपरिमाणादित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । पारिमाण्ड-
 ल्यस्य कार्यसामान्येऽजनकतया परमाणुपरिमाणादिव्यज्यत्वाप्रसिद्धेः नवर्थे
 प्रतियोगितया अन्वेषासम्भवात्, दाहाद्यन्वयिनि अन्यत्वे प्रकृत्यर्थस्य
 निरूपितत्वसम्बन्धेनाभावबोधोपगमे च वृत्तनियामकसम्बन्धावच्छिन्ना-
 भावाभ्युपगम, लक्षणया प्रकृत्यर्थनिरूपितत्वस्य प्रकृत्यर्थस्याभावाव्यो-
 पगमेऽपि गमनं न परमाणुपरिमाणादित्यादौ जन्यत्वान्वयोरपरानुपपत्ति,
 पारिमाण्डल्यनिरूपितत्वाभावव्यज्यत्वभाववद्गमनमित्याकारिकायाः द्विधा
 मज्जर्थावगाहिप्रतीतेरुपगमे च घटो न घटजनकान्दित्यपि स्यात् घटजनकाद्य
 निरूपितसन्धत्वाभावस्य घटादाववाधात्, दण्डाद्यनिरूपितसन्धत्वा-
 च्छिन्नाभावस्य घटादौ बाधेन घटो न दण्डादित्यादेरनुपपत्तेश्च, गगनादे-
 र्जन्यत्वममदशायां गमनं न पारिमाण्डल्यादित्यादिवाक्यस्याधोभक्तापत्तेः
 पञ्चम्यर्थजन्यतासामान्ये लक्षणया प्रकृत्युपस्थाप्यपारिमाण्डल्यनिरूपितत्व
 गगनवृत्तित्वोभयस्वावच्छिन्नाभावबोधोपगमे च जनकतायाः पञ्चम्यर्थतोऽपि
 तत्सामान्ये लक्षणया प्रकृत्युपस्थाप्यपारिमाण्डल्यवृत्तित्वागमननिरूपि-

तत्त्वोभयत्वावच्छिन्नाभावबोधोपगमेन साधनज्ञस्यम् । नच तत्र लक्षणाया
 आवश्यकत्वेऽपि दाहो न अत्रादित्यादौ कञ्चना त्रिनैवोपपत्तये जन्यत्वस्य
 पञ्चमर्थत्वमिति वाच्यम् । जलादेरपि कार्यजनकत्वप्रमदज्ञाया दाहो
 न पारिमाण्डल्यादित्यादाविवा-वशनापस्यानुमाधिकतया उदनुरोधेन तत्रापि
 जन्यत्वाया जलादिनिरूपितत्वाभावबोधस्यावश्योपेतत्वादिति । अत्रेदं तत्त्वम्
 शशविषाण मांसीति वाक्यवत् दाहो न पारिमाण्डल्यादित्यादिवाक्यमप
 माणमेव तद्वाक्यस्य प्रामाण्यानुरोधेन लक्षणया पारिमाण्डल्यादिनिरूपि
 तत्वाभावबोधस्य क्वचिदभ्युपगमेऽपि दाहो न अत्रादित्यादिवाक्यनो लक्ष-
 णाज्ञानशून्यकालेऽप्यन्यबोधस्यानुमाधिकतया जन्यत्वाभावबोधकतापि
 तादृशवाक्यस्योपगममेति जन्यत्व पञ्चमर्थ इति । जन्यज्ञानविषय
 त्येति । जन्यत्वावधिप्रकृत्यर्थज्ञान प्रमभिन्न प्राणम् अतो व्याप्तिपक्षधर्मता
 वगादिप्रमत्तत्वं हृदत्वादिज्ञानस्य पर्वतादौ बह्म्याद्यनुमापकत्वेऽपि पर्वतो बहि-
 मान् हृदत्वादित्यादिप्रयोगस्याभावात् , न वा पर्वतो बहिमान् घृमात् न
 हृदत्वादित्यादिप्रयोगानुपपत्ति । यथापि वत्किञ्चिद्विषयकप्रमान्यत्वं प्रमसा
 धारण प्रमत्तमान-या-यत्वं च तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपधर्मत्वस्य तत्र
 त्वकारकत्वसम्बन्धविशेषवदितत्वेनाननुगततया अगद्वनमावद्वस्तुप्रमाणा तत्-
 द्वत्त्वं प्रमत्वावच्छिन्नभेदकूटरूपमिति दुर्ज्ञेयम् । तथापि प्रकृतसाध्यहेतुपक्षक
 परामर्श प्रकारीभूता ये ये तत्प्रकारकप्रमभिन्नत्वमेव विशेषण दधम् ।
 यथापि घृमादिमत्त्वपि पर्वतादौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघृमाद्यमात्र
 सत्वात् पर्वतादौ घृमादिप्रमायास्तप्रहाय यत्सम्बन्धेन हेतुप्रकारक ज्ञान
 यत्र हेतुत्वान्तरूपदेन विवक्षित एतत्सम्बन्धावगाहितत्प्रकारकप्रमा-यत्वं
 प्रतीयत इत्युपेय तथाच स्वरूपादिसम्बन्धेन पमेवत्वादे यत्र हेतुत्व तत्स-
 म्बन्धेन तद्प्रमाप्रभिद्वया तद्वन्यत्व दुर्महम् । तथापि एतत्तादृशप्रमा-यत्वं
 प्रतीतिरेव न स्वीक्रियते अतो न दोष । वस्तुतस्तु स्वानुयोगिनिष्ठविशे

हेतुप्र.पः ।

[दी] पञ्चम्यर्थः । एवंच हेतुमत्त्वे शक्यापि ज्ञाप्यत्वे लक्षणैव । नच भूमा-
दालोकवान्पर्वतो वह्निमान् घूमात् घूमाद्बह्निमत्सर्वमा पर्वतो वह्निमान्
घूमादित्यादौ प्रतिज्ञायाम्, पर्वतो घूमाद्बह्निमानित्यादौ च तत्रत्यनिगमने चाति-

प्यतानिरूपितरथ स्वपतियोगिनिष्ठत्वं स्वावच्छिन्नत्वेतत्तितयसम्बन्धेन
सम्बन्धविशिष्टान्प्रकारताशालित्वमेवानुगतप्रमत्वं सुवचम् अतो प्रमावेषयत-
यैव प्रमेयत्वादि । वाच्यत्वादि ज्ञापकानिति प्रमदशायां वाच्य प्रमेयत्वा-
दित्यादिप्रयोगस्य सादृश्यप्रयोगाधीनबोधस्य वारणाय प्रमेयत्वादिज्ञान-
स्यापि तदप्रमायत्वमेव पञ्चमीपकृत्यर्थता वाच्यता सा चाप्रसिद्ध्या न सम्भव-
तीति दूषणमनवकाशम्, निगमनस्यपञ्चम्याः काल्पनिकत्वमुपसंहरति ।
एवञ्चेति एवञ्च पञ्चम्या जन्मज्ञाप्यभावार्थकत्वसिद्धौ चाहेतुमत्त्वे जन्म-
त्वे । ज्ञाप्यत्वे लक्षणैवेति । जन्मत्वापेक्षया तस्य शरीरगौरवादिति भावः ।
नचेति । घूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञापटितन्माये जा-
होकादेहेतुत्वे पकृतहेत्वन्वितार्थकपञ्चमीनेवेशनेनाभ्यासिवारणसम्भवाद्-
मादिति हेत्वभिधानम् अत्र पञ्चम्या प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वविशेषण-
मात्रेणातिव्याप्तिवारणसम्भवात् सादृश्यसाध्ये विशेषणीयोपस्थापितान्तविशे-
षणस्यावृत्तये स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । घूमाद्बहिमत इति । अत्र
बह्निमत्त्वेन पक्षस्यापि अनात् विवक्षणीयविशेषणे पक्षतावच्छेदकपक्षेऽन्ति-
वेशस्यात्रैव व्यावृत्तिः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिनिवेशनाय स्थला-
न्तरेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । पर्वतो घूमाद्बहिमानिति । तत्रत्यनिगमने
तस्माद्बह्निमानित्याकारके । अत्र च पञ्चम्यर्थविशिष्टत्वहेत्वमेव साध्यता
वच्छेदकमिति तदवच्छिन्ने पञ्चम्यर्थानन्वयात् साध्यतावच्छेदकविशिष्टा-
न्वितस्वार्थबोधकत्वनिवेशने नातिव्याप्तिं घूमाद्बह्निमतस्यपर्वतो पकृत-
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने यस्य साध्यस्य द्वितीयवह्निपदजन्योपस्थितिव-
शादन्वयः प्रथमवह्निपदोपस्थापिते तत्रैव प्रतिज्ञापटकपञ्चम्यर्थस्यान्वयात्

व्याप्ति । प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापित प्रकृतसाध्यान्वित-
स्वार्थबोधकपक्षस्य तत्र लाक्षणिकपदवदवयवत्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्तु ।
अथमात्मा ज्ञानादित्यत्रान्व्याप्ति शक्त्यैव ज्ञानोपस्थितिसम्भवे लक्षणाविरहा-
दिति । तत्र । यद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वमवगत तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासाया
उदाहरणादिप्रयोग ।

क्षान्वितसाध्यान्वित स्वार्थबोधकत्वविशेषणेन तद्व्याप्यतासम्भवात्साधये प्रकृ-
तपक्षान्वितत्वं विहाय प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितत्वं निवेशि-
तम् । यद्यपि उभयत्र बहुविधैर्नैकमेव साध्यमुपस्थाप्यते अतो नैतावताऽ-
प्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भव । तथापि प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न वि-
शेष्यतानिरूपिता या विशेषणता तदवच्छिन्न साध्यतावच्छेदविशिष्टसाध्याय
विशेष्यतानिरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वं बोधकात्तार्थ । अतः पक्ष-
मीश्वरमनिवेश्य प्रयोजनानुवाचान् उपसर्गोपस्थापितपक्षविशेषणतापक्षसाध्या-
न्वित स्वार्थबोधकपक्षस्य तत्त्वदनादाद्याननुपपत्त्येऽपि नियमनेऽतिव्याप्तेर्वारण-
लाक्षणिकपदप्रयोजन अथमात्मा ज्ञानादित्यादौ ज्ञानपद मुख्यार्थपरमेव पक्ष-
स्यार्थान्वयस्य तत्रैव सम्भवेन लक्षणाधीनत्वानुवाचानुपपत्तिविरहादित्यभि-
मानिनामुक्तलक्षणेऽव्याप्तिश्चास्युत्तुमुपपत्त्यति । यस्त्विति । शुद्ध-
ज्ञानत्वावच्छिन्नं सन्न पक्षस्यार्थान्वयसम्भवेऽप्यनुमितेजनकज्ञानविषयतयोप-
स्थितावेव ज्ञानरूपहेतौ तद्विषयतन्त्रिहक्याप्त्याकाशया यो ज्ञानवान्
■ आत्मैतदुदाहरणादि प्रयोगसम्भव इति ज्ञानविषयज्ञानत्वावच्छिन्ने ता-
त्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाया भावद्वयकत्वमिति समासचे । तत्रेत्यादिना ।
यद्विषयकज्ञानस्य यद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वं अनुमिते
जनकत्वम् । तस्यव्याप्त्यादिजिज्ञासायाम् । तुल्यविश्लेषतया
अर्थतो वा तत्र प्रतीतानुपापकज्ञानविषयताः निर्वहकाकाशाधामित्यर्थ ।
उदाहरणादिप्रयोग । उदाहरणोपनयाम्या तत्रिष्टव्याप्तिपक्षवर्तताप्रदर्श-
नम् । यद्यपि ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नं ज्ञानपदतात्पर्येऽपि मुख्यार्थज्ञान-

[दी] न चेह ज्ञानविषयकत्वेनोपस्थितिर्विना लक्षणम् । अन्यथा सुखादेरेषि
व्याप्त्याद्युपदर्शनप्रसङ्गात् । केचित्तु । पञ्चम्यन्तलाक्षणिक पदवत्त्वनियतावय-
वतावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशपदवत्त्वव्याभिचार्यवयवतावच्छेदकशून्यावय-
त्वावच्छिन्नपरस्वमश्रुतमेवेति पूर्वोपदर्शितमुख्याद्येतादृशैराहित्यरूपं ला-
क्षणिकत्वं नोपपद्यते इति । तथापि शक्यतावच्छेदकनिलक्षणरूपावच्छिन्न
तापर्यकत्वमेव लाक्षणिकत्वमतो न दोषः । न शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नेऽनुमापक-
त्वधोभेदपि उत्तमिर्वाहकभासयादिमद्विषयकत्वलाभाय वस्तुमत्या तादृशज्ञान
विषयीभूते ज्ञाने व्याप्त्यादिप्रदर्शनसङ्गतिरित्यत आह— । अन्यथेति ।
जनकज्ञानविषयत्वेऽपतीतेऽपि ज्ञाने वास्तवतादृशनिर्वयता पुरंभूतस्य
व्याप्त्युपदर्शने सुखादेरप्यात्मस्वानुमापकज्ञानविषयतया अपमारता ज्ञाना
दित्यत्र मस्तुखी स आत्मेत्युदाहरणप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । तथाच सुखादौ
व्याप्त्यादिपदधोभेदपि ज्ञानेऽनुमापकत्वनिर्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वपर्य-
न्ताभावादाकांक्षाया अपूरणात् तथा सुखादौ न तत्प्रदर्शनं तथैवेतन्मते
ज्ञानेऽपि न तत्प्रदर्शनश्रुतपद्यते इति भावः । उक्तपतिज्ञादावतिव्याप्तिवार-
णाय प्रकारान्तरेण लक्षणं परिष्कुर्वता मतमाह । केचित्स्थितिः । पञ्चम्य-
न्तेति । कस्यामित् प्रतिज्ञायाः पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवत्त्वेऽपि धूमज्ञान
ज्ञाप्यालोकव्याप्तौ बद्धिमान्त्वोदिप्रतिज्ञाया व्याभिचारेणावयवतावच्छेदक
प्रतिज्ञात्व पक्षदिभेदेन भिन्नमपि न तादृशपदवत्त्वनियतमिति नातिप्रसङ्ग-
इति भावः । तादृशवच्छेदकं हेतुत्व दुर्बलं सुवचने तदेव लाक्षणमित्यन्य-
था परिष्कुरे । तादृशेति । तादृशपदम् । पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदम् ।
प्रतिज्ञात्वादिकं च तादृशपदावपटितस्यापि प्रतिज्ञादेस्तत्त्वेन तादृशपद-
वत्त्वव्यभिचारीति तच्छून्यत्वाभावात् प्रतिज्ञादावतिव्याप्तिः । तादृशपद-
वत्त्वव्यभिचारिमेवत्यादिशून्यत्वाप्रसिद्ध्याऽवयवतावच्छेदकेति । अत्र
प्रतिज्ञात्वहेतुरनसापाणभ्यावयवतावच्छेदकत्वस्यैकस्याभावात् प्रतिज्ञात्वा-
दिकं विशिष्योपादाय तच्छून्यत्व निवेदयत् तथाच हेतुत्वव्यावर्तनायोपात्त
तादृशपदवत्त्वव्याभिचारित्वविशेषजननर्थकम् । यदि च प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादि-

[दी] वत्त्व वा विवक्षितमिच्छाहु । नव्यास्तु पञ्चम्या ज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणपैवो-
पपत्तौ न प्रातिपदिकेऽपि लक्षणा । आकांक्षावैचित्र्याच्च पदार्थकदेशेपि

साधारण प्रतिज्ञात्वादिपञ्चान्वयसमत्वमवयवतावच्छेदकत्व तदा तत्र
हेतुत्वप्रवेशे तस्या-यादृशस्य दुर्बलत्वान् सुबलत्वे तदेवास्तु लक्षणम् । अ-
तममध्ये हेतुत्वमन्तर्भाव्य तद्व्यावृत्तये विशेषणान्तरदान च प्रकृष्टनादाति
न्यायेनायुक्तमित्यस्वरस — पञ्चम्य-तेत्यादिलक्षणकर्तुरनुमता धूमादित्यादि
वाक्यस्यधूमादिपदस्य ज्ञाने लक्षणा स्वातन्त्र्येण दूषयति । नव्यास्त्विति ।
ज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणयेति । ज्ञाप्यत्वलक्षणाया अवश्यकरत्वात्तत्रैव ज्ञा-
नादास्याप्यभिकस्य प्रवेशेनैव धूमादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वेऽपि धूमादिज्ञान
ज्ञाप्यत्वलाभसम्भव इत्यर्थ । न प्रातिपदिके । न पञ्चमीभकृतिधूमादिपदे ।
नन्वेव ज्ञानस्य पञ्चम्यर्थकदेशतया तत्र धूमादिपदार्थस्वा-वयायोगात् धूमा-
दिज्ञानात्तम । नच ज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि अन्यत्वरूपपदवेकदेशे कथं
धूमादिपदार्थतज्ज्ञाना-वयसम्भव इति वाच्यम् । चैत्रस्य पुत्रो घटादन्य
इत्यादौ सप्तम्यभिपदार्थकदेशे अ-वत्त्वादौ पदार्थान्तरस्यान्वयदर्शनाभि-
प्रतियोगिक एव पदार्थकदेशे इतरा-वयस्याऽन्युत्पत्तत्वात् । नच स्वतन्त्रो-
पस्थित एव पदार्थे इतरा-वयमिज्ञासा जायते नत्वितरविशेषणतयोपस्थिते
अत एव गौर्नित्येत्यादौ स्वतन्त्रोत्वाद्युपस्थितये लक्षणेत्वंत आकाशादि-
विग्रह एव पदार्था-न्तरस्य पदार्थकदेशेऽन-वये बीज नच सप्रतियोगिनिष्प्र-
तियोगिकदेशसाधारण इति वाच्यम् । फलानुराधेन सप्रतियोगिकपदार्थे
विशेषणतयोपस्थितेऽपि प्रतियोगिभिज्ञासा जायत इति कल्पनात् । नच ज्ञा-
नादिसविषयकपदार्थेऽपि तयोपस्थिते विषयविशेषाभिज्ञासा जायत इति युज्यते
कल्पकामावादित्याद्यञ्च सविषयककृतिदृष्टान्तेन पदार्थकदेशे ज्ञानेऽपि वि-
पदाकाशा-वयस्यापयति । आकांक्षावैचित्र्याचेति । कुत्रचित्स्वत-
न्त्रोपस्थित एवेतराकाशा कुत्रचिद्विशेषणतयाऽप्युपस्थिते कस्याचिदाकाशे-

[दी] ज्ञाने प्रातिपदिकार्यो विषयित्वेनान्वेति कर्तृकृतीवकृतौ धारवर्धः ।

ति विषयत्वभावाधीनतयाऽऽकांक्षावैचित्र्यादित्यर्थः । कर्तृकृतीवेति ।
 वक्तेत्यादौ तृजाधर्मकत्रयिकदेशे कृतौ यथा विषयत्वेन पाकादिक्रियाऽन्वेती-
 त्यर्थः । इदं तु बोध्यम् । जिज्ञासारूपाकांक्षायाः शब्दार्थहेतुत्वं भजिज्ञासो-
 रपि शब्दबोधोदयान्मणिकृता निराकृत तथाचाकांक्षाविरहः पदार्थकदशे
 पदार्थान्तरान्बन्धे न बीजम् । गौर्नित्येत्यादौ पदार्थकदेशे गोत्वे नित्यादि-
 पदार्थभेदान्बन्धप्रयोजकावास्तमान्विमक्तिकतत्पदसमभिव्याहाररूपाया
 अकांक्षाया अक्षतत्वादतः पदाधीनायास्त्वतन्त्रतदुपस्थितेः पदार्था-
 न्तरस्य तन्त्रान्बन्धबोधे हेतुता वाच्या । एवं च ज्ञानविशिष्टार्थकारमादिपदव-
 टितादाना न द्रव्यमित्यादिबाधवारपदार्थकदेशे ज्ञाने द्रव्यभेदान्बन्धवारणाय
 दण्डजन्यो न दण्डजन्य इत्यादिबाधवारपदार्थकदेशजन्यत्वाद्दौ दण्डजन्य
 भेदान्बन्धवारणाय च कल्पनीये ज्ञानाद्यंशे इतरान्बन्धबोधे स्वतन्त्रज्ञाना-
 नुपस्थितिहेतुत्वे कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेतरविषयताया विषयतासम्ब-
 न्धावच्छिन्नप्रकारतान्यत्वं विशेषणं देयम् । वस्तुतो ज्ञानादिविषयकशा-
 ब्दबोधे स्वतन्त्रज्ञानानुपस्थितेहेतुत्वेऽपि पञ्चम्यादिजन्यज्ञानज्ञाप्यत्वोपस्थि-
 तिमकृतिजन्यधूमाद्युपस्थितिथोग्यताज्ञानादिपाटितशब्दसामग्र्याः पदा-
 र्थकदेशे ज्ञानादौ विषयतादिसम्बन्धेन धूनादिप्रकारकशाब्दबोधजनने बाध-
 काभावः तादृशसामग्र्या स्वतन्त्रज्ञानानुपस्थितेरनन्तर्भावात्तादृशोपस्थिते-
 ज्ञानादौ द्रव्यभेदान्बन्धप्रयोजकसामग्र्यान्तरेष्वेव निवेशात् । नचैवं
 स्वतन्त्रज्ञानानुपस्थितेर्बन्धमिचारेण हेतुत्वमेव न सम्भवतीति वाच्यम् । यतो
 यत्रैकरूपावच्छिन्ने पदे पदान्तराकांक्षा गृहीता अन्यरूपेण च वृत्तिः गृहीता
 तत्रातिप्रसङ्गवारणाय तत्तदानुपूर्वीविशेषरूपपदाविशेषत्वप्रकारेण गृहीत
 वृत्तिकपदजन्यतत्पदार्थोपस्थितेहेतुता वाच्या तथा सति तद्वर्त्मप्रकाराकां-
 क्षादिप्रसङ्गस्य तद्वर्त्मप्रकारेण गृहीतवृत्तिकपदाधीनोपस्थितेश्च परस्परसद-
 कारेणैव फलजनकत्वोपगमेनोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् तथाच नानानुपूर्वी

[दी] यद्दर्शविशिष्टस्य हेतु पयुज्यते आकाशादिवशात्तद्दर्शविशिष्टस्यैव व्याप्य-
त्वमुपदर्शयते अन्यथा यथार्थभूमिज्ञानादित्यादिस्योरोऽपि घूमादेर्वाप्यत्वोप-
दर्शनप्रसङ्ग इति प्राहुः ।

प्रकाररूपज्ञानजन-बोधित्वितीनामेकविषयाद्दर्शयोपे विभिन्नरूपेण हेतुतया
व्यभिचार आकश्यक इति तद्धारणवर्त्मनैव दर्शितव्यमिचारस्य वारणमिति ।
एतेन ज्ञानवशांश्चे इतरा-वधयोपे स्वतन्त्रज्ञानत्वोपस्थिते कार्यकारणभावे
कार्यतावच्छेदककोटिभविष्टतरविषयताया निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
कारताभेदनिवेशनमुपयवादिसिद्धेषु अन्यथा औपगव इत्यादौ तद्विषयार्थप-
त्येकदेशज-वत्त्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयानुपपत्तेर्ज्ञानज्ञानत्वस्यैव
पञ्चम्यर्थत्वमते च स्वतन्त्रज्ञानोपस्थितिन-वशावच्छेदककटकज्ञानविषयता
निरूपितेतरविषयताया विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेदनिवेशनमाधि-
कमिनि प्रयुक्तम् । तदनिवेशेऽप्युपदर्शितरीत्या सामञ्जस्यात् । नैषाकरण
इत्यादौ तदधीते तद्देवत्वेन निहिततद्विषयार्थस्य वेत्तुरेकदेशज्ञाने विषयतया
प्रकृत्यर्थस्या-वधोपपत्तये उक्तस्थले विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेद-
निवेशस्य सर्वमत एवावश्यकत्वाच्चेति । प्रकृतेर्गुरुत्वार्थपरत्वे युक्त्यन्तर-
माह । यद्दर्शविशिष्टश्चेति । यद्दर्शविशिष्ट पञ्चमीप्रकृत्यर्थं तद्दर्शवि-
शिष्टस्यैव व्याप्यत्वमुपदर्शयते इति ज्ञानज्ञानत्वस्य पञ्चम्यर्थनामते तद्दर्श-
विशिष्टस्यैव पञ्चम्या जनकज्ञानविषयत्वबोधितामिति भावः । अन्यथा ।
पञ्चम्या ज्ञानजनकत्वेन बोधितप्रकृत्यर्थेण ने विषयत्वेन विशिष्यतासम्बन्धवि-
षये व्याप्युपदर्शनमङ्गमने । यथार्थभूमिज्ञानादित्यादिस्योरोऽपीति ।
तत्रापि शुक्लद्रुपस्थितज्ञाने पञ्चम्यर्थज्ञापकता-वनेन घूमादे ज्ञापकज्ञानविष-
यत्वलाभेन घूमादौ व्याप्यत्वदर्शन स्यात् अन्यन्मते च ज्ञानज्ञानत्वस्यैव
पञ्चम्यर्थतया घूमज्ञानज्ञानस्यैव तत्र ज्ञापकत्व प्रतीयते न तु ज्ञानज्ञानस्येति
नातिप्रसङ्ग इति । नच पञ्चम्या केवलज्ञानत्वोपस्थितेऽप्युक्तस्थले ज्ञानपदस्य
सम्यार्थे ज्ञानविषयकज्ञान एव तात्पर्यात् न घूमज्ञान मुख्येऽप्यर्थे ज्ञापकता

लाभ इति न धूमादौ व्याप्यत्वोपदर्शनप्रसङ्ग इति वाच्यम् । मुख्यार्थपरत्वे
 बाधकविरहेण तत्तात्पर्येणापि प्रयोगसम्भवात् । नवा यत्र एवे अर्थान्तरे
 निरूढलक्षणाशक्युपस्थापितार्थत्वेन न बोध्यते, तद्दोषोपयिकाकांक्षादिसा-
 मग्रीकाले तद्दोषस्य दुर्वारत्वात् । अयं तत्र शक्यार्थबोधस्यापि सम्भवेन
 तत्रापि कस्यचित्कदाचित्तात्पर्यं सम्भवतु तथापि तत्रानादितात्पर्यविरहात्
 न तत्तात्पर्येण न्यायान्तर्गतपदप्रयोगसम्भव इति चेत् । मामून्युत्तरार्थतात्पर्य-
 कज्ञानपदघटितयथार्थधूमज्ञानादित्यादिवाक्यसमुदायस्य न्यायत्वम्, त-
 थापि ज्ञाप्यत्वमात्रस्य पञ्चम्यर्थत्वे न्यायान्तर्गतमुख्यार्थपरज्ञानपदघटित
 यथार्थधूमज्ञानादित्यादिवाक्यस्य धूमादौ व्याप्याकाशाप्रयोजकधीजुनकत्वं
 दुर्वारमेव लक्षणासुभविरूढम् । नच ज्ञानज्ञाप्यत्वे पञ्चम्याः लक्षणापक्षेऽपि
 केवलज्ञाप्यत्वे स्वारनिकलक्षणबोधस्थिते धूमज्ञाने ज्ञानजनकताबोधप्रसम्भवा-
 दुक्तातिप्रसङ्गो दुर्वारः तत्रेष्टापत्तौ च प्रकृतेऽर्थाष्टापतिसम्भव इति वाच्यम् ।
 स्वारनिकलक्षणया पञ्चम्युपस्थितविषयस्वरूपार्थांतर इव तादृशज्ञाप्य-
 त्वेऽपि प्रकृत्यर्थान्वये आकांक्षाया मयाऽनभ्युपगमात् धूमादिज्ञानादित्यतो
 धूमज्ञानस्य ज्ञापकत्वबोधनादिति भावः । यत्तु धूमज्ञानादित्यतो लक्षणयोप-
 स्थितधूमरूपविषयविशिष्टज्ञानज्ञाने ज्ञापकतामाने ज्ञापकज्ञानविषयत्वं धूम
 ज्ञान इव तद्विषये धूमेऽपि भासते इति प्रकृतेर्लाक्षणिकतामते तत्र धूमे व्या-
 प्याकांक्षया तदुपदर्शनप्रसङ्गो दुर्वार इत्याशयवर्णनम् । तदसत् । तथापि
 स्वमतेऽपि तदोपस्य दुर्वारत्वात् पञ्चम्यर्थकदेशे ज्ञाने मुख्यार्थधूमरूपविषय
 विशिष्टज्ञानान्वयेऽपि धूमे ज्ञापकज्ञानविषयबोधस्य दुर्वारत्वात् । नच तथापि
 पञ्चमीप्रकृत्यधीनोपस्थितिविशेष्यत्वं यस्य तस्यैव व्याप्त्यादिकं प्रदर्श्यत
 इति नियमस्य स्वयमुपगमात् न स्वमते दर्शितातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्र
 धूमादौ ज्ञापकज्ञानविषयताबोधादाकाशाऽऽम्भने तादृशनियमगमननुरूप व्या-
 प्याद्युपदर्शनस्वानुपवादात् । वस्तुनो लिप्तज्ञानं प्रकृत्यर्थे पञ्चम्यर्थे वाऽन्तर्भव-
 त्त्वमथापि धूमज्ञानादित्यत्र धूमज्ञान एव साध्यज्ञापकतावच्छेदकपक्षताव-
 च्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारता लभ्यते सैव विषयता तस्य व्या-

[दी] इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति,

सिपक्षधर्मतानिर्वाद्येति तदाकाक्षया तत्रैव व्याप्त्याद्युपदर्शनं तदज्ञानविशेषण
धूमे च तादृशविषयतावच्छेदकस्वरूपविषयत्वेव साच न तत्र व्याप्त्यादि-
निर्वाद्या अतो न तत्र तदाकाक्षयि धूमादित्यादिप्रयोगे धूमत्वादाविव धूम-
ज्ञानादित्यत्र धूमादौ व्याप्त्यादेर्नोपदर्शनमिति ।

॥ इति गदाधरीये हेतुमन्य ॥

मूलोक्तलक्षणोपेक्षया लघूनि प्रतिज्ञापवयवमज्ञानानि स्वयमाह ।
इतरान्वितेति । प्रथमसत्यन्तस्य हेतुपनयनिगमनसाधारणस्योदाहरण
व्यावर्तनप्रयोजन स्वयमेव दर्शयिष्यन्ते प्रतिज्ञाहेतवोरित्यादिना, इतरान्वि-
तत्वं स्वभिन्नावयवार्थान्वितत्वं स्वाघटकपदोपस्थापिनार्थान्वितत्वं वा ।
एवञ्चेतरावयवसहकारेण स्वाघटकपदसहकारेण वा बोधकत्वं समुदायार्थं ।
तेनोदाहरणबोधार्थपविष्टसाध्यादे प्रतिज्ञादिजन्यबोधे इतरान्वितत्वेऽपि
न क्षति । द्वितीयसत्यन्तानन्तरमग्निम न्यायावयवत्वमिति सम्बध्यते ।
द्वितीयसत्यन्तं च हेतुनिगमनकारक हेतुजन्ये तस्मादितरेभ्यो भिद्यते इत्यादि-
निगमनजन्ये च बोधे विभक्त्यर्थस्य विशेष्यतया विश्वक्षणीयविभक्त्यन्तपदा-
र्थविशेष्यकत्वविरहाद्द्वितीयस्य धूमवाच्याय तस्माद्द्वितीयान्वित्याद्युपनयनि-
गमनजन्यबोधे च विभक्त्यन्तपदमध्येऽस्तर्भूतेद्वयपदमनुपाद्यन्तपदार्थबोधि-
बोध्यतया अन्यमिमे स्वैवपदार्थविशेष्यकत्वविरहात् । अन्यत्वञ्च स्वघटक-
पदेषु चरमत्वम् । उपनयादिस्थेदमादिपदानामपि न पदसामान्यमध्ये
चरमत्वं तदुत्तरमध्यमवाक्यघटकपदसत्त्वादित्यत्र स्वघटकत्वं पदविशे-
षणम् । एवञ्च निगमनघटकपदेषु यच्चरम तदन्योपनयस्थेदपदार्थविशेष्यक-
बोध पत्युपनयसहकारेण स्वार्थबोधजनके निगमने तादात्म्येन द्रव्यादिसा-
ध्यके इदं द्रव्य गुणकर्मान्यत्वं सति सत्त्वादित्यादौ स्वघटकविभक्त्यन्तपदेषु
यवन्त्य सत्तादिदं तदन्यविभक्त्यन्तप्रतिज्ञास्यद्रव्यादिपदार्थविशेष्यका-

[दी] स्वीयं यदन्त्यभिन्नं पदं तदर्थाविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सति,
अन्त्यपदवत्त्वे सति, स्वीयानन्त्यपदार्थं विशेष्यकान्वयबोधजनकं यत्तदन्त्यत्वे च

अवयवबोधजनके हेतौ चातिव्याप्तिवारणाय स्वीयत्वमन्त्यभिन्नपदविशेषणम् ।
अत्र स्वत्वपुरस्कारेण लक्ष्यव्यक्तीनां निवेशादननुगम इति प्रतियोगिनि
स्वत्वं निवेश्य लक्षणात्तरमाह । अन्त्यपदवत्त्वं इति । अत्राप्युदाहरण-
वारकं प्रथमसत्पन्तमनुष्यजते, द्वितीयसत्पन्तेन वैकल्पिकं सत्पन्तद्वयम्,
धूमादित्यादि हेतौ विभक्तघन्तान्त्यपदापसिद्ध्या एकपदमात्रघटकतत्पद-
साधारणस्यान्त्यत्वस्य निर्वचनेऽप्यन्त्यमित्यविभक्तघन्तस्वीयपदामसिद्ध्या
स्वपदेनान्वयस्यैवोपादेयतया स्वीयानन्त्यपदार्थं विशेष्यकसाधनबोधजनकं यत्-
तन्त्यत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरसौऽन्त्यपदत्वे सतीति । अन्त्यपदवत्त्वं च स्वघटकपदो-
त्तरपदाघटकं यत्त्वं तदन्त्यत्वं ननु स्वघटरूपदोत्तरपदघटितत्वं लक्ष्यभूत-
प्रतिज्ञाव्यक्तीनां स्वपदेनोपादेयतया अननुगमतादवस्ययात् अन्त्यपदवतो
हेतुविशेषोपापनयनिगमनभोस्तद्गतोस्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकबोधजनकयो-
स्तदन्वयवासत्त्वात्तिव्याप्तिः । न चापनयघटकानन्त्यपदार्थहेतुमदादिविशे-
ष्यकबोधजनकतदेकदेशमनुगमतादिभेदस्य तद्घटितसमुदायात्मकोपनयादावस-
त्त्वात्तादृशबोधजनकं स्वोपनयादिकमित्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
तादृशबोधजनकत्वं यादृशसमुदायावृत्तिं तादृशसमुदायरूपस्वमित्यतिव्येषो
षाऽनतिप्रसङ्गात् । उपनयाद्येकदेशवृत्तितादृशबोधजनकताया इदमाद्यन्तपद-
घटितसमुदायात्मकोपनयावृत्तितया तदन्त्यपदसमुदायात्मकोपनयादेस्तादृश-
समुदायात्मकत्वेन तद्विलम्बाभावात् । तादृशसमुदायमिश्रत्वं च त-
द्भेदानुयोगितावच्छेदकावयवतावच्छेदकरूपत्वेन तस्मिन्समुदायघटकपत्येकस-
कलमागेषु समुदायभेदसत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । ईदृश्येव रीतिरवयवान्तर-
भेदघटितलक्षणान्तरेऽपि बोध्या । तस्मात्पृथिवीतरेभ्यो मिथश्च इत्यादिनिग-
मने स्वघटताविभक्तघन्तपदमध्ये यदन्त्यं चात्रापदं तदन्त्याख्यातार्थविशेष्यक-
बोधजनकतया अतिव्याप्तिं अन्त्यमित्यपदस्य विभक्तघन्तरूपताविषयज्ञेन

[दी] सति वा न्यायावयवत्वं प्रतिज्ञात्वमा प्रतिज्ञाहेत्वोरुपनयनिगमनयोः स्था-
र्या परस्परमन्वितौ । न तूदाहरणस्य केनापि पदं विभक्तयन्तम् । तेन निग-
मने नातिव्याप्तिः ।

धारयति । पदमिति । निगमन इति । निगमनपदमपि तस्मात्पृथिवी-
तरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनविशेषपरम्, अन्यपदशरीरे वृत्तिमत्स्वरूप-
पदत्वनिवेशे पुनरुपनयनिगमनबारेवेतिव्याप्तिरस्यास्य उपनयपदकेदंपद-
निगमनघटकमनुपपद्योरन्ते तद्वद्विभक्तिसत्त्वेनान्यमित्वात्तत्वात् । तत्र
विभक्तघ-तपदमेव निवेश्यमिति भाव इति केचित्प्राक्क्षते । तत्र मनोरमम् ।
तथाहि । स्वघटकविभक्तघन्तपदमप्ये यद्गन्तमित्यस्य कोऽर्थः, स्वघटक-
विभक्तघन्तपदप्रागमावाप्तमानकालीनविभक्तघन्तपदमित्यर्थ इति चेत्,
उपनयादिस्येदमादिपदस्य विभक्तिरूपपदप्रागमावप्तमानकालीनतया
तस्यान्त्यत्वनिर्वाहाय प्रथमं विभक्तघन्तयत्वं विशेषणमस्तु। चरमविभक्तघ-तत्त्वं
विशेषणमनर्थकम्, तद्वैधमिति चेत् - हि जनग्रवस्य स्वीयविभक्तघन्त-
प्रागमावप्तमानकालीनत्वपर्यवसितं भिन्न-भिन्नत्वनिवेशस्य वैधर्म्यात्, एव
च तस्माद्धिद्यत इत्यादिनिगमनस्यारूपात्तपदस्यानन्तरमेव नास्तीति किम-
नन्वपदे विभक्तघन्तत्वनिवेशनेनेति । वस्तुतस्तु तस्मात्तेतराणीत्यादौ
निगमने विभक्तघन्तेतरपदप्रागमावप्तमानकालीनानुपपदार्थविशेषकशाब्द-
बोधजनकेऽतिव्याप्तिरेव लक्ष्यगम्यपदस्य विभक्तघन्तपरतया वारिता । अथ
नस्यदस्यापि प्रातिपदिकत्वेन विभक्तघन्ततया विभक्तघ-तत्त्वंविशेषणेन
दुर्वारता । नच निपातस्य विभक्तिप्रकृतित्वं न स्वीक्रियते तदर्थेन विभ-
क्तघर्मानम्बयात् स्वरार्थव्ययार्थे च अनुसन्धीयमानद्वयविभक्तघर्मानम्बयेन
तादृशतादृशाभ्ययोत्तमं च विभक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् नञोऽप्युपनयत्वेऽपि
मन्नुत्पुरुषविधायकसूत्रमाभ्यर्थादेव तेन सह समासो माविष्यतीति वाच्यम् ।
विभक्तेर्निपातार्थान्तरार्थबोधकत्वेऽपि निर्विभक्तिकप्रातिपदिकस्यासाधुतया
साधुत्वस्य विभक्तेरावश्यकत्वात् नञोऽप्युपनयत्वेऽपि नञानि उत्पुरुष-
विधायकसूत्रमावर्त्येन तेन सह पदान्तरस्य उत्पुरुषमर्थनेऽपि बहुव्रीह-
स-

[दी] प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकन्या-
यावयवत्वं हेतुत्वम् । निगमनवारणायोपस्थापितान्तम् ।

व्ययीभावयोरनुपपत्तेः । सुबन्तत्वेऽपि समासाप्रविष्टप्रतियोगिपदार्थानुप-
रागेण नञोऽभावाबोधकतया तत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् तेन सह द्वंद्व इति
चेत् । सत्यम् । विभक्तघन्तस्वमत्र शाब्दबोधोपयोगिकविभक्तिप्रकृतित्वं
पर्वतो षड्विधानित्यादिप्रतिज्ञास्यपर्वतादिपदोत्तरसुन्विभक्तेरर्थविशेषपरताविर-
हेऽप्यभेदान्बोधोपयोगिकांक्षानिर्वाहकसमानविभक्तिप्रतासम्पादकत्वेन
शाब्दबोधोपयोगिता ननु निपातोत्तरविभक्तंरिति नातिव्याप्तिः । अष्टादि-
शब्देन यत्र प्रतिज्ञाया घटभिलादिरूपपक्षनिर्देशः सत्र नञादेर्निरुक्तविभ-
क्तघन्तताविरहेऽपि विशेष्यीभूतविशिष्टपक्षबोधकाष्टादिपदस्य तादृश-
विभक्तघन्तत्वलक्षणसम्बन्धः । अस्तु पादपदोत्तरं कदाचिद्विभक्तेः अचणं
तदेव विभक्तघन्तपदेन विभक्षितम् अस्यादिपदोत्तरं अथमैकवचनःश्रुतावपि
द्विवचनादिश्रुतेर्दक्षि द्रव्यमित्यादिप्रतिज्ञासंग्रह इति । सत्र । पक्षवाचक-
स्वरादिपदघटितप्रतिज्ञायामव्याप्तेः । **निगमनवारणायेति ।**
इतरान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वमात्रनिवेशे उपनयार्थान्वितस्वार्थबो-
धकतया निगमनातिव्याप्तिस्त्वात्तद्वारणाबेत्स्यर्थः । यथा तैत्तरान्वितस्वार्थबो-
धकत्वं निगमनस्यैव प्रतिज्ञोपनययोरेषा । तथापि विशेषणतयाऽन्वितत्वनिवेशनेन
तद्वारणसम्भवाग्निगमनमात्रकथनम् । यद्यपि निगमनसमुदायार्थः पक्ष-
एवान्वेतीति साध्वान्वितस्वार्थबोधकत्वं निवेशमापि प्राथम्ये निगमनवारण-
सम्भवः । तथापि यत्र साध्यस्य प्रमेयत्वगोत्वामावादेरेव पक्षता तत्रत्य
निगमनेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितत्व-
निवेशनम् । पक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वं च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता
निरूपातस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वम् । यथाश्रुते उपनयस्थपक्षवाचकदे-
पदस्य वस्तुगत्या अनेदेन पक्षसंपृष्टो यः पक्षस्तद्वोधकत्वेन, पाषाणमयः
पर्वत इत्यादिवक्तव्यात् पाषाणमयत्वादिरूपेण पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्ष-

सस्पृष्टतया प्रतीयमानो यः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्तद्बोधकत्वेन च, तदुप-
स्थापितार्थाविवृतस्वार्थबोधके निगमनेऽतिव्याप्तेरवारणात् । तादृशपदोप-
स्थापितार्थाविवृतस्वार्थबोधकत्वं च तादृशपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितस्वप्र-
योज्यस्वार्थविषयताकृत्वम् । यथाश्रुते निगमनार्थावयविन एव पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नस्य पर्वतो नीलपर्वत इत्यादिवाक्यस्यपक्षनावच्छेदकावच्छिन्नादि-
विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकनीलपर्वतपदोपस्थाप्यत्वेन निगमनाति-
व्याप्तेर्दुर्वारतात् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिता या विष-
यता तन्निरूपितविषयताप्रयोजकत्वं फलितार्थम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वानिवेशे व्याप्यवत्त्वावच्छिन्ना या पक्षविषयता तन्निरूपितोपनयस्येदं पद-
प्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वमादाय निगमन एवातिव्याप्ति-
स्मरति इति तन्निवेशः । अथ तन्निवेशेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या उप-
नयस्येदं पदप्रयोज्यविषयता तन्निरूपितनिगमनार्थविषयतानिरूपिता उप-
नयार्थस्य विशेष्यतैवेत्युपनयेऽतिव्याप्तिः । नच चरमविषयता प्रहारत्वरूपा
विवक्षणीया अतो नावमतिव्याप्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमिति प्रमेयत्व-
मभिधेय प्रमेयत्वादित्यत्र पक्षाविवृतपञ्चमर्थे विशेष्यनयाऽविवृत साध्यरूपार्थ-
मादाय प्रतिज्ञातिप्रसङ्गाप्रसक्त प्रमेयत्वमभिधेयमित्याद्यमिममन्धानुत्था-
नात् । एव प्रमेयत्वमभिधेय प्रमेयत्वादित्यत्र प्रतिज्ञातिव्याप्तरेकदेशार्थ-
विषयताव्यावृत्तस्वार्थविषयतानिवृत्तानेन वारणेऽपि तत्रत्यनिगमनेऽभिधेयत्व-
व्याप्यप्रमेयत्वव्याख्यायमित्युपनयार्थप्रमेयत्वरूपपक्षतावच्छेदकरूपहेतुतावच्छे-
दकावच्छिन्नान्विततादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने स्वार्थावयवबोधजनके-
ऽतिप्रसङ्गो दुर्वारः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य विशेषणतयाऽविवृतत्व-
निवेशे प्रमेय वमित्याद्यमिमम आनुत्थित पञ्चम्यर्थहेतुत्वस्य विशेष्यत्वैव
पक्षावयवित्वेन प्रतिज्ञातिव्याप्तिप्रसक्तः । विशेषणतया किञ्चिद्विवृतत्व-
निवेशनैवोपपत्तेः मूढनपक्षनिवेशवैदर्भ्यापाताच्च । निगमनार्थविशेषणतया
किञ्चिद्विवृतेऽनवधेनाऽतिव्याप्तेः प्रमेयनिवेशयापि वारणसम्भवात् । मेवम् ।

शुद्धपक्षसावच्छेदकावच्छिन्नान्वितत्वं निषेधव दक्षिणतिपसङ्गवारणसम्भ-
 वात् । उपनयार्थस्याप्यविशिष्टपक्षान्वयिनो निगमनार्थस्य शुद्धपक्षसावच्छे-
 दकावच्छिन्नान्वितत्वेन तद्व्यतिरिक्तार्थकेऽप्युपनये शुद्धपक्षसावच्छेदकावच्छि-
 न्नान्वितार्थकपक्षोपस्थापितार्थान्वितार्थकत्वविरहात् प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेय-
 र्णादित्यत्र व्याप्तिविशिष्टप्रमेयत्वरूपपक्षसावच्छेदकावच्छिन्न एव इदमर्था-
 न्वयेन तद्व्यतिरिक्ततया निगमने निरुक्तत्वरविरहात् । एतेन पक्षसाध्यशो-
 रमेदस्यले निगमनार्थपटकनाध्यक्ष्यपक्षान्वितेदमप्युपस्थापितार्थकतया नि-
 गमनातिव्याप्तेरपि नावकाशः । यद्यु एकविशेषणतापक्षस्य यत्रापरविशो-
 ध्यता तत्र विशेष्यविशेषणस्वरूपविवक्षितमभेदेन पक्षविवक्षितानिरूपित-
 विषयनानिरूपितस्यार्थविषयतानिवेशे हेतुमात्र एव कक्षणानुपपत्तिः पक्ष-
 विषयनानिरूपितताभीषणकारणरूपविवक्षितता हेतुवर्धप्रकारताया निरू-
 प्यनिरूपकभावविरहादतः पक्षविवक्षितानिरूपितविषयवशावच्छिन्नविषय-
 तानिरूपितस्यार्थविषयतेश्च निषेधनीया एवद्योक्तरीत्या उपनयातिव्याप्ते-
 र्नाशकायाः पक्षविषयतानिरूपितनिगमनार्थविवक्षितकारणरूपविवक्षितविषयतायाः
 पक्षविवक्षितानिरूपकताविशेषविवक्षितताया अभेदेनश्चच्छेदावच्छेदकभावविरहा-
 देवं क्रमेण पक्षताप्ययोरभेदस्यले निगमनातिव्याप्तेरपि नावकारः, एव
 हेतुपक्षयोरभेदस्यले निगमनातिव्याप्तेरपि समाहिता, हेतुप्रकारतानिरूपि-
 ताया निगमनार्थप्रकारतानिरूपितायाश्चेदुपनिष्ठविशेष्यतारूपविवक्षितताया
 भेदेनश्चच्छेदावच्छेदकभावविरहादिति । तत्र एकविशेषणतापक्षस्य यत्रापर
 विशेष्यता तत्र विशेष्यताप्रकारतयोरभेदे बाधकविरहेण लाघवेन तस्यैवोपग-
 मात् न एवच्छेदावच्छेदकभावपक्षविवक्षितताद्वयस्य । यदि चैकविशेषणता-
 पक्षस्यापराविशेष्यतास्यले प्रकारताविशेष्यतयोरभेदे दण्डी पुरुषवानित्यादि
 बुद्धेः पुरुषादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितदण्डादिनिष्ठविशेष्यताशान्जित्य दुर्वार-
 मिति तस्याः पुरुषी न ना दण्ड इत्यादित्यथावशोपिताप्रमङ्ग इति तद्वेद-
 सप्तमूहान्भनविषयतावैलक्षण्यान तयोरवच्छेदावच्छेदकभाव एव च

[दी] प्रमेयत्वमभिवेद्य प्रमेयत्वादित्यादौ प्रकृत्यर्थवशाद्भवत्स्वार्थबोधक-
पञ्चम्य-तार्थान्वित न प्रतिज्ञायं । अपि तु तदेकदेशार्थ इति । स्वार्थ-

स्वीक्रियत इति मन्यते, तदा हेतुपक्षयोरमदस्थले निगमनार्थवर्षितावच्छे-
दकहेतुपकारतानिरूपिताया निगमनार्थपकारतानिरूपितायाश्च विशिष्ट-
हेतुत्वावच्छिन्नाया इदम्प्रदार्थवशादभिवेद्यताया ऐक्ये हेतोर्हेतुवर्षितावच्छे-
दकतापातिरिति तत्रावच्छेद्यावच्छेदकामावापन्नविषयताद्वयस्य स्वीक-
णीयतया तत्रानि-वास्येदुर्वारत्वात् । स्वार्थकदेशस्यापि स्वार्थत्वानिगम-
मूला प्रतिज्ञाविशेषातिव्याप्तिदृष्ट्या स्वार्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यत्वपर्याप्तयमि-
करणविशिष्टार्थपरता स्पष्टवाजिराकरोति । प्रमेयत्वमिति । प्रतिज्ञार्थः ।
साध्यविशिष्टपक्षक । एकदेशार्थः । साध्यमात्रम् । यद्यपि प्रमे-
यत्वमभिवेद्यम् प्रमेयत्वादित्यादि-वायान्तर्गतनिगमने हेतुमूठपक्षान्वित-
स्वार्थबोधकेदम्प्रदोपस्थापितपक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वं निगमनेऽद्भुतमिति
विशेषणतया पक्षान्वितत्वं निवृत्तमीयमिति कथितस्थले पञ्चम्यर्थं पक्षे
न विशेषणमित्यत्रोऽपि नोक्तप्रतिज्ञायामतित्व्याप्तिसम्भव । तथापि निग-
मनार्थकदेशस्य ज्ञाप्यरवान्तर्गतस्य तादृशार्थान्विततया निगमनेऽप्यति-
प्रमत्तवारणाय स्वार्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यविशिष्टपरताया आवश्यकत्वात् क-
थितस्थले पञ्चम्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमावेनाप्यति-वास्यारणसम्भवात्क-
थनम् । केवलेन हेतुवाक्येन पञ्चम्यर्थविशेष्यकावान्तरवाक्यार्थबोधो जन्यते
ततश्च प्रतिज्ञास्यवह्न्यादिपदसहकारेण धूमज्ञानज्ञाप्यो बहिरित्याकारक-
स्वार्थनिष्ठबोधो जन्यते, ततस्समुदितप्रतिज्ञा सहकारेण पक्षे स्वार्थविशिष्ट-
स्वार्थबोधविशेष्यबोधश्च, प्रत्येकमेतादृशबोधत्रयजनकतापादितलक्षणत्रयमाह
स्वार्थेति । मयम तृतीयबोधपादित द्वितीय प्रथमबोधपादित तृतीयच द्वितीय-
बोधपादित बोध्यम् । (तत्राच तल्लक्षणत्रयस्य स्वत्वपर्यतया तादृशबोध-
विशेषणतया स्वत्वं भवित तादृशवाच्यमात्राय लक्षणानि सम्भवन्तीति भावः)

[दी] विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकन्यायावयवत्वम् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनक-
 स्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वम् । निशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकस्वार्थविशिष्ट-
 बोधजनकन्यायावयवत्वं वा तत्त्वम् । एकवाक्यतया हेत्वर्थविशिष्टसाध्यवैशि-
 ष्ट्यं भासते न पुनरवयवान्तरार्थविशिष्टस्य कस्यचिदिति । इतरान्वितस्वार्था-
 बोधजनकन्यायावयवत्वमुदाहरणत्वम् । अन्वयव्याप्तिबोधकतत्त्वं इत्यतिरेक-
 व्याप्तिबोधकतत्त्वं च विशेषलक्षणम् । इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोध-
 जनकन्यायावयवत्वम् । स्वार्थविशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वं
 बोधजनकत्वम् । अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमनत्वम् ।

विशिष्टवैशिष्ट्येति । स्वतात्पर्यविषयबोधीयविशेषणावच्छेदकस्वार्थ-
 बोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निगमनार्थान्वितोपनयार्थबोधस्यापि
 निगमनार्थकदेशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकतया निगमनार्थबोधस्य तज्जनकत्वेन
 यथाश्रुतलक्षणस्य निगमनेऽतिव्याप्तिरिति दूषणं प्रस्युक्तम् ॥ विशेषणता-
 वच्छेदकतायाः अव्यावर्तकत्वास्त्वतात्पर्यविषयबोधीयत्वं तद्विशेषणम् ।
 विशिष्टवैशिष्ट्यमोधेति । स्वतात्पर्यविषयबोधजनकतावच्छेदकस्वार्थ-
 प्रकारताशालिबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निगमनार्थविशि-
 ष्टोपनयार्थज्ञानस्य निगमनार्थविषयकत्वेन तादृशज्ञानजननस्वरूपयोग्यत्वेऽपि
 न निगमनेऽतिव्याप्तिः । लक्षणत्रयमेव हेतौ सङ्गमयन् अवयवान्तराद्यावर्तयति ।
 एकवाक्यतयेत्यादिना— इतरौपस्थापितेति । एषाघटकपदोप-
 स्थापितेत्यर्थः । स्वार्थत्वं स्वजन्यप्रतिपात्तिविशेष्यत्वमतो निगमनजन्यप्रति-
 पात्तिविशेष्ये मनुवाचर्थे तद्वदकपदोपस्थापितसाध्यविशेषणकबोधजनकस्य
 निगमनस्य दारणाद्योपस्थापितान्तर् । अत्र प्रथमलक्षणे इतरार्थप्रकारकस्वार्थ-
 विषयताकत्वेन द्वितीये च स्वार्थांशे इतरप्रकारकत्वेन च बोधस्य निवेशाद्भेदः ।
 अवयवार्थेति । अवयवजन्यप्रतिपात्तिविशेष्यकस्वार्थप्रकारकबोधजनका-
 वयवत्वमित्यर्थः । सर्वेषामेव वाक्यानां स्वार्थघटकविशेष्यांशे
 स्वार्थघटकार्थान्तरप्रकारकबोधजनकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय स्वार्थ-

[म] हेतुपदेन ज्ञाने लक्षणा। अन्यथा लिङ्गस्याहेतुत्वेन हेतु-
विभक्तयथोनन्वयात् । तथैवाकांक्षानिवृत्तेः । अनुमितिहेतु-
ज्ञानकरणधूमयत्त्वादिशब्दजन्यज्ञानवृत्तिप्रतिज्ञादिजन्यज्ञाना-
वृत्तिजातियागिज्ञानकवाप्यत्वं हेतुत्वमित्यन्ये । जाति-
विना केन रूपेण ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वम् । यावद्यविशेष-
जन्यत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकरूपापरिचयं दुर्ग्रहादित्यपरे ।
अन्ययव्याप्त्याभिधायकाययथाभिधानप्रयोजक ज्ञानजनक
हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्वायावयवत्वमन्यपिहेतुत्वम् ।
एतद्वै व्यतिरेकव्याप्त्याभिधायकपदप्रक्षेपात् व्यति-
रेकिहेतुत्वम् । अन्ययव्यतिरेकोदाहरणाकांक्षाप्रयोजकतथा-
भूताययत्यमन्वयव्यतिरेकिहेतुत्वम् । यद्वा पक्षसपक्षसतो-
विषयज्ञासतो हेतुवचनमन्वयव्यतिरेकि । अत्यन्ताभावाप्रति-
योगिसाध्यममानाधिकरणपक्षसपक्षसद्वेतुवचनं केवलान्व-
यि । यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरामशेप्रयोजकशब्दज्ञान-

[वी] हेत्वर्थश्च न प्रतिज्ञार्थे । विशेषणत्वेनाभवति । किन्तु तद्वक्तव्यार्थे
इत्युक्तमामम् ॥

इति श्रीम-महाभद्रोपाध्याय भट्टाचार्यताकिंकरारवि रघुनाथकविरचिते
तायां तत्त्वचि ताम्निव्याख्यायामनुमानदीपत्ययराज्याया मयथय

अन्यस्तम्भुण ।

प्रकारेति प्रतिज्ञार्थटकसाध्यरूपानिशेषजे हेत्वर्थस्यान्वयेऽपि विशेष्ये पक्षे त-
दन-वधात् प्रतिज्ञायां नोपनयनलक्षणातिव्याप्ति । न्वा हेतौ निगमनलक्षणा-
तिव्याप्ति उपनयनलक्षणे स्वार्थपदस्य निगमनलक्षणे चावयवार्थपदस्य विशेष-
प्यपरत्वादित्याह । हेत्वर्थश्चेत्यादिना । उक्तप्रायमिति । पूर्व हे-
त्वर्थकदेशे पक्षमर्थमर्थकदेशार्थमात्रा-वयित्वमुक्तम् अत्र च हेतुसमुदायार्थस्य
तथात्वमिति विशेषात्प्रायनिति ।

इति गदाधरीये दीविकृतप्रतिज्ञादिलक्षणानि ॥

[म]कारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम् । एतदेवा प्रतीतान्वयसाध्यसाधनेतिविशेषणाद्व्यतिरेकिहेतुलक्षणम् । कथायां धूमदित्येव प्रयोक्तव्यम् । नतु धूमवत्त्वादिति । मतुपो व्यर्थत्वात् । सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् इत्यपार्थक्यम् । विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यन्तरावरुद्धस्य अनन्वयादिति केचित् । तन्न । सति सप्तमीपलात्सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्यच सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टहेतुत्यान्ययात् । तथैव व्युत्पत्तेः । न ह्यपमर्थोऽस्मान्नाद्यगम्यत इति ।

इति तत्वचिन्तामणौ हेतुप्रश्नः ॥

शब्दोऽनेत्यः सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिति हेतुप्रयोगे हेतुषट्कद्वयोः मध्येकं व्यभिचारितया भेदेन नामार्थयोस्तयोरेकाशे अपरस्य विशेषणतयाऽनन्वयेन च विशिष्टहेतुत्वान्वयासम्भवेन विशेष्यविशेषणभाषानापक्षयोर्मिलितयोर्हेतुत्वान्वये वाक्यः, सोऽपि न सम्भवति सामान्यवत्त्वादेस्तस्यन्तपक्षोपस्थाप्यस्य हेतुत्वार्थकपञ्चमी प्रकृत्यर्थत्वाभावादिति केषाञ्चित्पूर्वपक्षं समाधातुमुपन्यस्यति । मूले हेतुप्रश्ने सामान्यवत्त्व इति । सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे विशेषणात् विशेषणत्वात्सम्भवेऽपि सप्तम्यन्वयस्य सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यस्य तत्र विशेषणतया तादृशविशेषणावच्छिन्ने बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे हेतुत्वान्वयसम्भवात्तार्थकतेत्याह— तत्रेति । सामान्यवत्त्वस्येति । सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे विशेषणीभवत्सामानाधिकरण्यपतियोगितयोपस्थापितावित्यर्थः । अथ सामानाधिकरण्ये सप्तम्या अननुशासनात्कथमेतत्, सतीत्यस्य वा कोऽर्थ इति चत्त “ यस्मै च भावेन भाषकक्षण” मिति सूत्रानुशिष्टसप्तम्या. गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ यथा गोदोहनादिसमानकालीनत्वं समदादौ बोध्यते तथा प्रकृतेऽपि समानदेशत्वप्रत्ययनात् । नच

तादृशसप्तम्या त्रियासमानकारीन ववक्रियासमानदेशत्वस्य कदाचिक्रि-
 याया न प्रत्यायनसम्भव यस्य त्रियया अन्यस्य क्रिया लक्ष्यते विशेष्यते
 यद्वाचकपदसमभिव्याहृतकृदन्तपदोपस्थापितक्रिया समानकारीनत्वादि-
 सम्बन्धेन क्रियान्तरविशेषणमिति भावत् तद्वाचकपदात्मसमीत्यर्थकत्वात्तादृश-
 सूत्रस्य त्रियासमानकारीनत्वाद्दौ क्रिया-न्तरविशेषणतया विवक्षिते तादृश-
 सूत्रेण सप्तमीनिधानात् सप्तमीपदव्यत्यर्थनिष्पत्तिसापानाधिकरण्यदेरपरना-
 मर्थविशेषणतया विशेषणे सप्तम्यनुष्ठासनात्सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्य-
 स्य प्रत्यक्षत्वे कुतो लाभ इति वाच्यम् । यथा भाष्ये दुष्टमानास्वागत इत्यादौ
 गोपदोत्तरसप्तम्यासमभिव्याहृतक्रियादोहनरूपार्थः तत्र समभिव्याहृत
 कृदन्तार्थान्वितमहृत्यर्थस्य कर्मठानिरूपकत्वसम्बन्धेनान्वय तस्याश्च स-
 मानकारीनत्वसम्बन्धेन क्रिया-न्तरेऽन्वय इति तत्र दुष्टमानगोर्कर्मकदोहन
 समानकारीनत्वशामरतया प्रकृतेऽपि घटप्रकृत्यसिधातोराधारत्वमर्थ अत्रा-
 स्ति घटक इत्यादावेतदेशनिष्ठाधारताप्रतियोगी घट इत्यादिप्रतीतेः, अत्र चा-
 धारत्वरूपक्रियाया सामान्यवत्त्वस्य महृत्यर्थस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेनान्वय
 आधारताया प्रत्यक्षत्वे समानदेशत्वसम्बन्धेनान्वय प्रत्यक्षत्वे
 सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यलाभसम्भवात् । भावद्वयमिति भावद्वयस्य
 धर्ममात्रपरत्वात्प्रत्यक्षत्वस्य क्रियात्वाविरहेऽपि क्षतिविरहात् ।
 सत इत्यस्याध्याहारेण वा प्रत्यक्षत्वसत्त्वे सामान्यवत्त्वसत्त्वस्य
 समानदेशतालाभेन स मज्जस्थान् । कुत्रचित्समानकारीनत्व क्रियायास्त-
 म्बन्ध कुत्रचित्समानदेशत्वमित्यत्र किं नियामकमिति चेत् । यत्र समभि-
 व्याहृतकृत्प्रत्यक्षस्य वर्तमानत्वेऽपि सात्पर्यं तत्र समानकारीनत्व यत्र च न
 तद्विवक्षणं सत्र समानदेशत्व सम्बन्ध इति नियमात् । प्रकृते च वर्तमान
 त्वाविवक्षया समानदेशत्वलाभात् वर्तमानत्वाविवक्षावामपि विरोधिकाला
 विवक्षया घट साधुवात् यत्र चातीतत्वमनागतत्व वा कृतौ विवक्षित
 दुग्धासु दोम्ब्याभिव्याहृतौ तत्रोत्तरत्व पूर्वत्व वा सम्बन्ध इति दोहनोत्तर
 त्वादिकमेव प्रतीयते ननु समानकारीनत्वमित्यवधेयम् ।

[म] हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकांक्षायां व्याप्तिं पक्षधर्मतयोरुपदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात्तत्प्रदर्शनायोदाहरणम् । तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवनिष्ठनियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वम् । सामान्यलक्षणे— साध्यसाधनसम्बन्धबोधजनकत्वम् । साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधजनकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् । न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न । दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासार्वलिकत्वात् । यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्वेष व्याप्तिं प्रतीतेः । नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्युपनायकं वचनं तत् । उपनयानिव्याप्तेः । अतएवोपनयानभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् । एतदेवावयव्यतिरेकव्याप्तिविषयकरवावशिष्टं वि-

(ग) ननुदाहरणे यदाद्विरुक्तिप्रयोजिकायाः महानसत्त्वमहानसान्द्रवादिना वक्तुर्भावसाधनाधिकरणप्रत्यायनेच्छारूपनीप्सायाः किं प्रयोजनं न हि साधनस्य यावदाधिकरणे साध्यसत्त्वज्ञानमनुमितिहेतुर्वैव यत्पदे वीप्साविना यावद्धूमाधिकरणानुपस्थपाने तत्पदेन तावदाधिकरणानां परामर्शाभ्यवहारसकलसाधनाधिकरणे साध्यवत्त्वाप्रतीतेरनुमित्यनिर्वाहः स्यादिति प्रवृत्त्यात्तावदाधिकरणबोधो वीप्साप्रयोजनं भवेत्, नच व्याप्तिप्रत्यायनेच्छा वीप्सा तस्याध्यानुमित्यौपविकबोध एव प्रयोजनमिति वाच्यम्, व्याप्तेश्च पदार्थवाक्यार्थत्वविरहेण तत्प्रत्यायनेच्छायामपि शाब्दतत्प्रत्ययस्यायोगात् मानसबोधे च वक्तृभिप्रायानुपयोगात् यदि च तत्पदसमभिव्याहृतपदहयादिपदस्य धूमव्यापकताविशिष्टवहवादिलक्षणिकृतया धूमादौ बहिर्वाप्तिलाम् इत्युच्यते, तदा यत्पदे द्विरुक्तिं विनापि तज्ज्ञानसम्भवात्

[म]शेषलक्षणद्वयमित्यन्ये। अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सा
माहः ॥ यत्र च सामानाधिकरण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीप्सा ॥
केवलान्वयिन्यमेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारता

(ग) द्विरुक्तिवैयर्थ्यमित्याश्लेषे प्राचीनसमाधानमुपन्यस्यति। अत्र चेति । उदा-
हरणस्थयपदे चेत्यर्थः । व्यभिचारवारणायेति । वीप्सामुद्दिश्य मानस
व्याप्तिशानतिरोचिष्यभिव्यभिचारधीवारणप्रयोजनिकामाहुरित्यर्थः । न वद्वेत्त्वधिक-
रणे साध्यवत्त्वनिश्चये तेन विपरीतनिश्चयारम्भत्वेन साधनाधिकरणे साध्या
माधवत्त्वरूपव्यभिचारग्रहस्य प्रतिबन्धक इति भावः । नन्वेव वाच्यत्वादि
साध्यस्य यत्रोपायान्तरात्केवलान्वयित्वात् गृहीत अवमेवदभिन्नः एतद्वाचि-
यावद्दर्मेवत्वादित्यत्र च हेतावेकमात्रवृत्तित्वात् गृहीतं तत्र हेतौ साध्यसामा-
न्याधिकरण्यग्रहादेव मानसी व्याप्तिर्षाम्यभवति प्रथमेऽवावे साध्यवत्त्वा
ग्रहेण द्वितीये साध्याभाववत्तया गृह्यमाणेऽधिकरणे तरे हेतोरग्रहेण व्यभि-
चारग्रहासम्भवादिप्रुमवसिद्धव्याप्तिकसाधकतानुमने यथोदाहरण न प्रयु-
ज्यते तथात्र सामानाधिकरण्यलाभावादाहरणप्रयोगेऽपि द्विवैत्येन न प्रयु-
ज्यते इत्यनेष्टापत्तिमाह । यत्र चेति । सर्वत्रैव द्विरुक्तिरन्येक्षेतेति स्वमत-
माह- वीप्सायामपीति । नवमाशय । द्विवैत्येन प्रयोगेऽपि सकलसाध-
नाधिकरणपरत्वाग्रहे व्यभिचारतादृश्यत्वाद्यभिव्यभिचारविशेषनिवृत्तिः तदपरत्वं
ग्रहापेक्षायां च यथोगमाश्रय्यायां साधननिष्ठत्वासित्त्वं सर्वमेव गृह्यतां तत
एव लक्षणया व्याप्तिशान्तिरोच्यमभवात् तत्र व्यभिचारशङ्काया अविरोधि-
त्वात् यावत्साधनवति साध्यवत्त्वबोधाय द्विवचनमनर्थकमेव । अतएव यत्रैवं
तत्रैवमिति प्राचामुदारणोपदर्शनमपि सङ्गच्छते, आवश्यकस्य व्याप्तेः शब्द-
बोधः अन्यथा समानप्रकारलाभपुरस्कृत्य विपरीतधियो विरोधितायाः दुष्क-
ृत्यतया महानरुच्यदिना सकलधूमाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधेऽपि धूमवत्त्व-
प्रकारेण तत्र तत्रैव साध्याभावशङ्काया अनुच्छेदेन मानसव्याप्तिप्रदमभवात्,
एवमद्विरुक्तेनापि यत्पदेनैकरूपण विभिन्नरूपेण वा सकलधूमाधिकरणोपस्थिति-

[म] द्वयस्थमिति तु वयम् । धीप्सा च यत्पदे न तु तत्पदेऽपि ।

सम्भवात् तदर्थकतया द्विरुक्तिसार्थक्यमपि दुर्वचम् । नच सकृदुच्चारितेऽद्यादि व्युत्पत्तिविरोधादेकस्माद्यत्पदाज्ञानेकाधिकरणबोधसम्भवेति वाच्यम् । सकृदुच्चारितस्य नानाशक्त्याऽबोधकतायापेव व्युत्पत्तेः सर्वनाम्नाच्च बुद्धिस्थतावच्छेदकरवोपलक्षितधर्मावाच्छेदनेन नानाधर्मिणामनुगमात् नानार्थेषु शक्तेरैवमेव व्युत्पत्तेरविरोधात् । अन्यथा द्विरुक्तिस्थले एकस्यैव पदद्वयख्यादेशस्थानतया पदभेदविग्रहेण द्विरुक्तावपि नानार्थबोधानुपपत्तेः । कषाधि-
 र्थद्वयबोधकत्वनिर्वाहेऽपि गृहोऽर्थबोधस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वाच्चेति । अथ द्विरुक्तस्थले एव व्याप्तौ निरुद्धनक्षणा, अत एव यत्पदमयोगेऽपि वादिवान्ये स्वारसिकनक्षणाविरहेण न व्युत्पत्तिबोधनिर्वाहः । वस्तुतो व्याप्ति-
 गोचरशाब्दबोधानुगमेन चेदुदाहरणमयोगः ततोपनयव्याप्यपदेनैवोदा-
 हरणेऽपि व्याप्तिबोधनं युज्यत इति सकलधूमाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधनाय यो यो धूमवानिस्तुदाहरणम् । इत्थं च यत्पदस्य सकलधूमाधिकरणपरताया अ-
 वश्यकतयाऽद्विरुक्तवत्पदस्य सत्त्वास्थानियमेन तत्पदत्वमहायं द्विरुक्तेराव-
 श्यकता । एष निम्नधीप्सयोरिति सूत्रेण द्विरुक्तिविधानस्य निरवतया सकल-
 धूमाधिकरणपरत्वे यत्पदस्य द्विरुक्तस्य साधुत्वमेव न स्वातिरिपतो द्विरुक्ते-
 रावश्यकता इत्याशयेन यत्पदे द्विरुक्तिमभ्युपेत्य तत्पदे द्विरुक्तिं स्वण्डमिति ।
 धीप्सा च्येति । द्विरुक्तिनिवगोऽपि कदाचिद्यत्पद एव न तु तत्पदेऽपीत्यर्थः ।
 सर्वत्रैव तत्पदे न द्विरुक्तिरिति नार्थः । * विवर्णनात् स सम्भविपाल्त्वादेर्-
 छन्दोऽनुसंधाना द्विरुक्तिदर्शनात् । न्याय्ये ॥ प्रयोज्यमानेऽधिकृत्या
 न्याय्यतया साधुत्वेऽपि न तत्र द्विरुक्तिः सकलधर्मिपरत्वायनेच्छात्परीप्सा-
 सत्त्वेऽप्यद्विरुक्तनपदस्य साधुताभ्यवहः महाकविप्रयोगदर्शनात् , एतदपि
 स्पष्टमितुं भवभूतिना (भवभूतिना-वा) तथा प्रयोगो दर्शयिष्यते, द्विरुक्त-
 यत्पदबोधिनानाधर्मिणामङ्केन तत्पदेन परामर्शायोग इत्याजडा निरन्वयति

विरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शात् बुद्धिस्थवाचकत्वा-
दिति न व्युत्पत्तिविरोधः । यथा यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ
नम्रस्य तन्म ॥ इत्यत्र । इदं च साध्यसाधनोभयाभय
विकेलानुपदर्शिनान्ययविपरीनोपदर्शितान्ययानुपदर्शित-
व्यतिरेकविपरीनोपदर्शिनव्यतिरेकमेवामासरूपमिति ।

• इति उत्तरविन्तामणःपुद्गलहरणग्रन्थः •

विरूपेति । महानरुत्सवहानमान्दरादिना विभिन्नपदाभेदेभ्यः । तत्प-
देन परामर्शात् । तत्पदेन परामर्शमभवत् । तत्पदेन परामर्शकटाया-
म्, व्युत्पत्तिविरोधे द्विरुक्तपत्पदेनावि सादृश्यविरोधात्तन्मवात् व्युत्पत्ति-
विरोध एव न कथमिवाकाशात्तन्मवात् । बुद्धिस्थयाचकत्वादिनि बुद्धि-
मकारावच्छिन्नेषु सर्वेष्वेकत्वेतिरेकम् । व्युत्पत्त्यनिरोध इहान्तेन द्रव्येति ।
यथेति ।

इति श्रीमन्महाभद्रोपाध्याय गदापरमहन्वार्धचक्रवर्तिविरचिते

पुलिनिकारकज्ञानमालाशारङ्गिकरूपनापव-पारावार

कविप्रभाष-अनुमानदीपितिरूप्यम्

अवधमन्थः सम्पूर्णः ॥

उदाहरणानन्तरं भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं पक्षे-
वर्तते न वेत्याकांक्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनयः ।
तच्चानुमितिकारणनृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वमुपनय-
त्वमिति सामान्यलक्षणम् । साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोध-
कावयवत्वम् । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्पक्ष-
बोधकावयवत्वं च विशेषलक्षणद्वयम् । उदाहरणान्त एव
प्रयोग इति न वाच्यम् । तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्म-
तावगाहिनो अवयवान्तरादलाभात् । तदनभ्युपगमेऽपि पक्ष-
धर्मताया अलाभात् । न तु हेतुवचनादेव तदवगम । तस्य
को हेतुरित्यकांक्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्प-
रत्वात् । वादिवाक्यादेवाक्षेप इति चेन्न । तदर्थस्यासिद्धत्वेन
अनाक्षेपकत्वात् । अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यादेव सर्वापेक्षे अव-
यवान्तरविलयात् । प्रतिपाद्यानां स्वत एव तदवगम इति
चेन्न । तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र तदसम्भवात्
प्रतिपदकेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितुमुचितत्वाच्च ।
अन्यथा अवयवान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गादिति ॥

इति तत्त्वचिन्तामणौपनयग्रन्थः ।

—२२४१९६०—

उपनयानन्तरं निगमनम् । तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्श-
प्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षधर्मतार्थीप्रमुक्तसाध्यधी-
जनकवाक्यम् । नच व्याप्तिपक्षधर्मतयोश्चतुर्भिरेवावयवैः
पर्याप्तेः किं तेनेति वाच्यम् । अवाधितासत्प्रतिपक्षितत्वयोर-
लाभे चतुर्णामप्यपर्यवसानात् अथाभिधानाभिधेययोः व्याप्ति-
पक्षधर्मतावल्लिङ्गप्रतिपादनादेव पर्यवसानेन अवयवान्तरा-
णां निराकांक्षत्वम् । विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि तत एव लाभा-
त् अन्यथा निगमनेनापि तदधारणात् । न हि तद्विशेष-
दर्शनमनादृत्यैव तद्विवर्तकम् । सिद्धभिर्देशतया धारयतीति
चेन्न । स्वरूपमात्राभिधानात्साध्यत्वानुपस्थिौ तस्मादिति

हेतुविभक्तयनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेऽपि वायस्यप्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञानेनानुत्पत्तिदर्शनात् । तदभावाद्योचने समीहितानिर्वाहान् । अथ वाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं ननु तद्बोधस्य मानाभावादसिद्धेश्चेति किमर्थं वाधादिविरहो बोधनीय इति चेन्न । यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावनानमाध्यमिति व्याप्तेः । न चानन्वयः । तस्मादित्यन्वययलादेव हेत्यनाकाङ्क्षितत्वलक्षणसिद्धत्वज्ञानात् न त्वन्वयात्प्राक् । इह केचित् । यथा तस्मादिति सर्वसाक्षा हेतोः परामर्शे पूर्वाक्ताशेषरूपलाभाय तथा साध्यांशस्यापि तथेति सर्वसाक्षा सिद्धस्थल इव विरोधादिवारणाय युक्त इत्याहुः । तन्न । तथेति स्वरूपे, प्रकारे सादृश्ये वा । आद्ये तथा चापमिति प्रकृत्यन्वयेति हेतुमानित्यर्थस्स्यात् । तथा चानन्वयः । न हि हेतुमत्त्वादेव हेतुमत्त्वमित्यन्वितम् । न द्वितीयः । नामान्येन पक्षस्याप्यन्वयव्यपत्तौ प्रवेद्यात् । तत्प्रकारान्वयः तत्रैवेत्यनन्वयात् । अत एव न तृतीयोऽपि । अमेदानुमाने च अन्वयिनि तस्मात्तथेति सादृश्यान्वयाभावात् । यद्दृष्टानां च प्रक्रमे विशेषणानन्वयात् वादिवारण्ये च योग्यनान्वयेऽतिप्रसङ्गात् । तस्मादित्यत्र तु हेतुविभक्त्यर्थानन्वयादेव नियमः । तस्मादनित्य इत्यभिधाने च विशिष्य सिद्धान्तादवगम्यते । पूर्वं साध्यतयोक्तस्य समर्थहेतुसम्बन्धेन पुनरुत्कीर्तनात् । अन्यथा नर्द्धयर्थ्यात् । संशयप्रयोजनादयस्त्वयवयवलक्षणाभावादेव नावयवाः । किन्तु न्यायाद्गतया न्यायान्तर्गतत्वेनोपयुज्यन्त इति नाधिक्यम् । कण्टकोद्धारस्य च सार्वत्रिकत्वं समर्थविशेषोपयोगिन्यादिति ।

इति श्रीमद्भेदोपाख्यः यद्विशिष्ये तत्तद्विन्तामणाः अनुमानस्यैच्छेदे

अथवयमन्वयसम्पूर्णम् ।

कांच्यां-श्रीसुदर्शनमुद्रायंत्रालये कृत्याण पुस्तकानि.

वैदिकग्रन्थाः ।		न	नाम	रु	आ
न.	नाम	रु	आ	१६.	यतिलिङ्गसमर्थनम् ० ४
१.	श्रीसूक्तभाष्यम्	०	२	१७.	प्रपन्नपारिजात ० ४
२.	पुरुषसूक्तभाष्यम्	१	०	१८.	न्यायग्यास्कर } १ ८
३.	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	३	०		(जगन्मिथ्यात्वखण्डनम्) }
४.	सन्ध्याधन्दनभाष्यम्	०	८	१९.	भेदवाद तत्त्वतुन्याय } ० ४
	वेदान्तग्रंथाः ।				विचारश्च }
५.	शतदूषणी भा-१	४	६	२०.	दृश्यत्वानुमाननिरास } ० ४
६.	शतदूषणी भा २	३	१२		वाद मोक्षकारणतावादश्च }
७.	शतदूषणी भा- ३	३	११	२१.	कार्याधिकरणवाद भा १ ० १०
८.	शतदूषणी भा-४	३	१२	२२	कार्याधिकरणवाद भा १ ०
९.	भगवद्गीता प्र तिपदा } भविबरणसहिता	२	२	२३	कार्याधिकरणतत्त्वम् ० १४
१०	भगवद्गीता श्रवणसुनि } व्याख्य सहिता	२	४	२४	श्रीरामानुजसि } १ ०
११	गीताशेषग्रह रक्षया } सहित	०	६	२५	द्वान्तरार } १ ०
१२	तत्त्वनिर्णय } (शैववैष्णववाद)	०	४		श्रुतितात्पर्यनिर्णय (यन्त्रस्थ)
१३	सिद्धान्तचिन्तामणि	०	१२		मीमांसा ग्रन्थाः ।
१४.	पाराशरविजय } (प्रथमाध्यायप्रथमपाद)	४	०	२६	भाट्टरहस्यम् १ ८
१५	वेदान्तविजय [गुरु } विद्याविजय, ब्रह्मविद्या } विजय, साक्ष्य विजय, } अद्वैतविद्याविजय, परि } करविजय]		(यन्त्रस्थ)	२७	मीमांसापादुका ० ७
				२८	मीमांसाकौस्तुभ भा १ १ ४
				२९.	" " २ १ ८
				३०.	" " ३ १ ८
				३१	मीमांसाकौस्तुभ भा ४ १ ६
				३२	मीमांसाकौस्तुभ भा ५ १ ६
				३३.	" " ६ १ ६
				३४	" " ७ १ ७
				३५	" " ८ १ ८
				३६	" " ९ १ ९
				३७.	" " १० १ १०

